
Wczesnopiastowskie cmentarzisko rządowe w Gołuniu, gm. Pobiedziska, woj. wielkopolskie

---

Abstrakt: Publikacja jest opracowaniem zbadanego w całości wczesnośredniowiecznego cmentarzyska, na którym odkryto 44 pochówki szkieletowe oraz zebrano szczątki dalszych dziesięciu osób ze zniszczonych grobów i zarejestrowano pięć niewykorzystanych jam grobowych oraz dwa ogniska, świadczące o sprawowaniu dodatkowych obrzędów. Analiza inwentarza grobowego i datowanie C14 pozwoliły na ustalenie chronologii cmentarzyska na okres od końca X po połowę wieku XI. Nekropola w Gołuniu reprezentuje typ wczesnośredniowiecznych cmentarzysk rządowych, nieprzykościelnych. Zwracają uwagę groby z uzbrojeniem, świadczące o wyodrębniającej się grupie wojowników kształtującej się wczesnopiastowskiej monarchii.

Słowa kluczowe: Gołun, cmentarzisko rządowe, cmentarzisko wczesnośredniowieczne, cmentarzisko wczesnopiastowskie, groby wojowników, topór typu M, paciorki mozaikowe

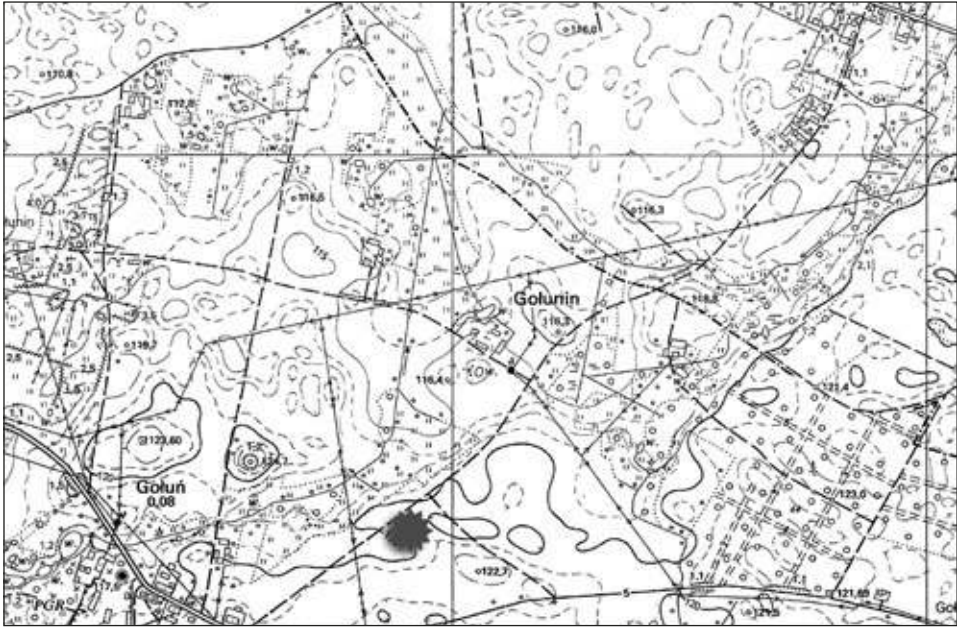
Abstract: This publication discusses the Early Medieval cemetery in Gołun, which was examined in its entirety. 44 inhumation burials were discovered there and the remains of another 10 persons from destroyed graves were gathered. Furthermore, 5 unused grave pits and 2 bonfires were recorded, which testify to additional rites. The analysis of the grave inventories and C14 dating allowed to assess the chronology of the cemetery as originating in the period from the late 10th to the mid-11th c. The necropolis in Gołun belongs to a type of Early Medieval row cemeteries, which were not located next to churches. One's attention is particularly attracted to graves with weaponry, which testify to the formation of a group of warriors of the Early Piast monarchy, which was coming into existence at that time.

Keywords: row cemetery, Early Medieval cemetery, Early Piast cemetery, warrior graves, Type M axe, mosaic beads

Wstęp

W maju 2011 roku Pracownia Archeologiczna Refugium S.C. z Poznania sprawowała nadzór archeologiczny nad odhumusowaniem działki 25/4 w Gołuniu, gm. Pobiedziska, przeznaczonej w całości pod eksploatację kruszywa w związku z budową wschodniej obwodnicy Poznania. Wcześniej, w 2010 roku, prowadzono rozpoznawcze badania powierzchniowe na terenie złoża kruszywa naturalnego „Gołuń KR”, położonego na gruntach miejscowości Gołuń, między drogami biegnącymi z Gołunia w kierunku północno-wschodnim do Nowej Wsi Lednogórskiej i na wschód do Wierzyc. Prospekcji powierzchniowej poddano wówczas część wspomnianej działki, o powierzchni 4,4 ha, rozszerzając zasięg stanowiska Gołuń 24, na obszarze 51–31 nr 90 w kierunku południowo-wschodnim, a na innym archiwalnym stanowisku Gołuń 23, na obszarze 51–31 nr 89, nie zarejestrowano materiału zabytkowego [TALARCZYK-ANDRAŁOJĆ 2010]. Oba stanowiska odkryto w 1983 roku podczas badań powierzchniowych, prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (badania B. Janiak), rejestrując na obu ślady osadnictwa, datowane na wczesne średniowiecze (faza F — Gołuń 23 i fazy D–F — Gołuń 24). Jak ustalono po zakończeniu badań, w roku 2007 miała tam miejsce interwencja pracowników (J. Górecki i A. Tabaka) Działu Archeologicznego Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy; pozyskany wówczas ludzki materiał kostny, naruszony podczas okazjonalnego poboru piasku/żwiru, opracowała i opublikowała A. Wrzesińska z Pracowni Antropologicznej ze wspomnianej wyżej placówki muzealnej [WRZESIŃSKA 2008, s. 399–405]. Pracami w 2011 roku objęto obszar 56,8 ara, który w trakcie nadzoru nad odhumusowaniem rozszerzono do powierzchni 100 arów w związku z wystąpieniem na wschód od badanego pierwotnie rejonu kości ludzkich. Ponieważ wschodnia granica obszaru poddanego prospekcji dochodziła do granicy stanowiska Gołuń 23, wyznaczonej podczas rozpoznania AZP, okazało się, że materiał zabytkowy zalega na całym odcinku między stanowiskami 23 i 24. Dlatego też połączono te dwa stanowiska i nadano im nazwę Gołuń stan. 23/24, na obszarze 51–31 nr 89/90 [TALARCZYK-ANDRAŁOJĆ, ANDRAŁOJĆ 2012, ryc. 1, karta AZP, archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu]. Badania archeologiczne w trakcie odhumusowania oraz przeprowadzone w ich wyniku ratownicze badania wykopaliskowe sfinansowała firma KRUSZGEO Wielkopolskie Kopalnie Sp. z o.o. z Poznania.

Cmentarzysko w Gołuniu jest usytuowane na Pojezierzu Gnieźnieńskim (Wysoczyźnie Gnieźnieńskiej) w rejonie występowania piasków akumulacji polodowcowej. Teren ten charakteryzuje się dużą kamienistością, a jego ukształtowanie jest dość zróżnicowane hipsometrycznie, z wyraźniejszymi wyniesieniami w części północno-wschodniej; jedno z nich było zajmowane przez badaną nekropolę (ryc. 1, 2). Na północny zachód od niej znajduje się dolina niewielkiego ciek. Obszar badany wykopaliskowo w 2011 roku dochodził na północy do drogi gruntowej prowadzącej z Gołunia do Wierzyc przez Gołunin (oddzielał go od niej pas ochronny o szerokości 10 m; ryc. 2, 3), a od wschodu podobny pas ochronny oddzielał teren

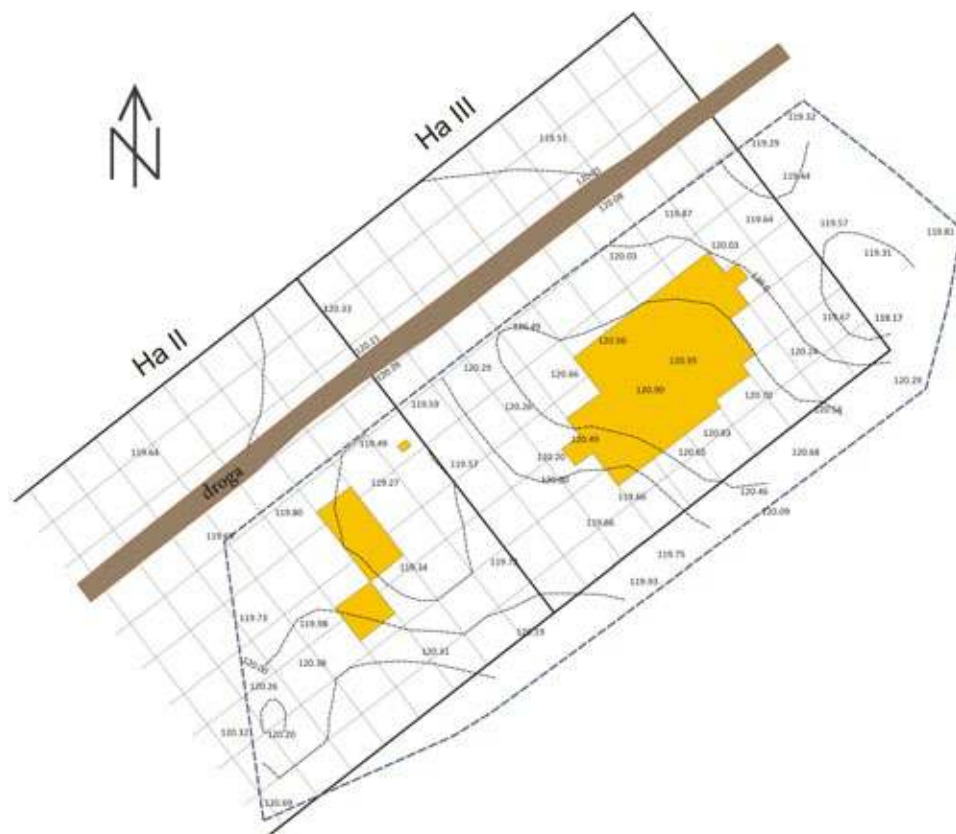
Ryc. 1. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Położenie cmentarzyska w Gołuniu. Skala 1:10 000¹

Fig. 1. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Location of the cemetery in Gołun. Scale 1:10000

odhumusowany od pola uprawnego (ryc. 4). Pracami wykopaliskowymi² objęto teren składający się z dwóch obszarów: na zachodzie w obrębie I i II hektara było to sześć wykopów o łącznej powierzchni 3,41 ara, a na wschodzie, na cmentarzysku (hektar III) zbadano zwartą, w przybliżeniu prostokątną powierzchnię o wielkości 13,21 ara (ryc. 2, 5). Na całym obszarze eksploatowanej partii złoża zdjęto humus o miąższości 0,25–0,30 m. Siatkę arową założono zgodnie z charakterystycznymi elementami ukształtowania terenu — prostopadle do drogi Gołun–Wierzyce; była ona odchylona od kierunku północy o 36° na zachód. Rozległość stanowiska i rozproszony charakter osadnictwa sprzed funkcjonowania tu cmentarzyska spowodowały, że obszar badań mieścił się w obrębie trzech hektarów: w Ha I i II, a przede wszystkim w Ha III.

¹ Autorzy materiału ilustracyjnego w artykule — zdjęcia: Małgorzata Andrałojć i Mirosław Andrałojć, opracowanie graficzne rycin i tablic: Patrycja Silska, rysunki zabytków: Jolenta Kędelska i Dorota Jagłowska.

² Badaniami wykopaliskowymi kierował mgr Mirosław Andrałojć z Pracowni Archeologicznej Refugium S.C. z Poznania, a w pracach uczestniczyli archeolodzy: Małgorzata Talarczyk-Andrałojć, Patrycja Silska, Marta Gwizdała, Maksymilian Frąckowiak, Marcin Michalski, Donata Pawłowska i Adam Budynek oraz studenci archeologii.

Ryc. 2. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Obszar badań na hektarze III (teren cmentarzyska) i na części hektara II (pomiar wysokości wykonany po odhumusowaniu)
Fig. 2. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Area of examinations within Hectare III (the area of the cemetery) and in part of Hectare II (elevation measurements after the removal of topsoil)

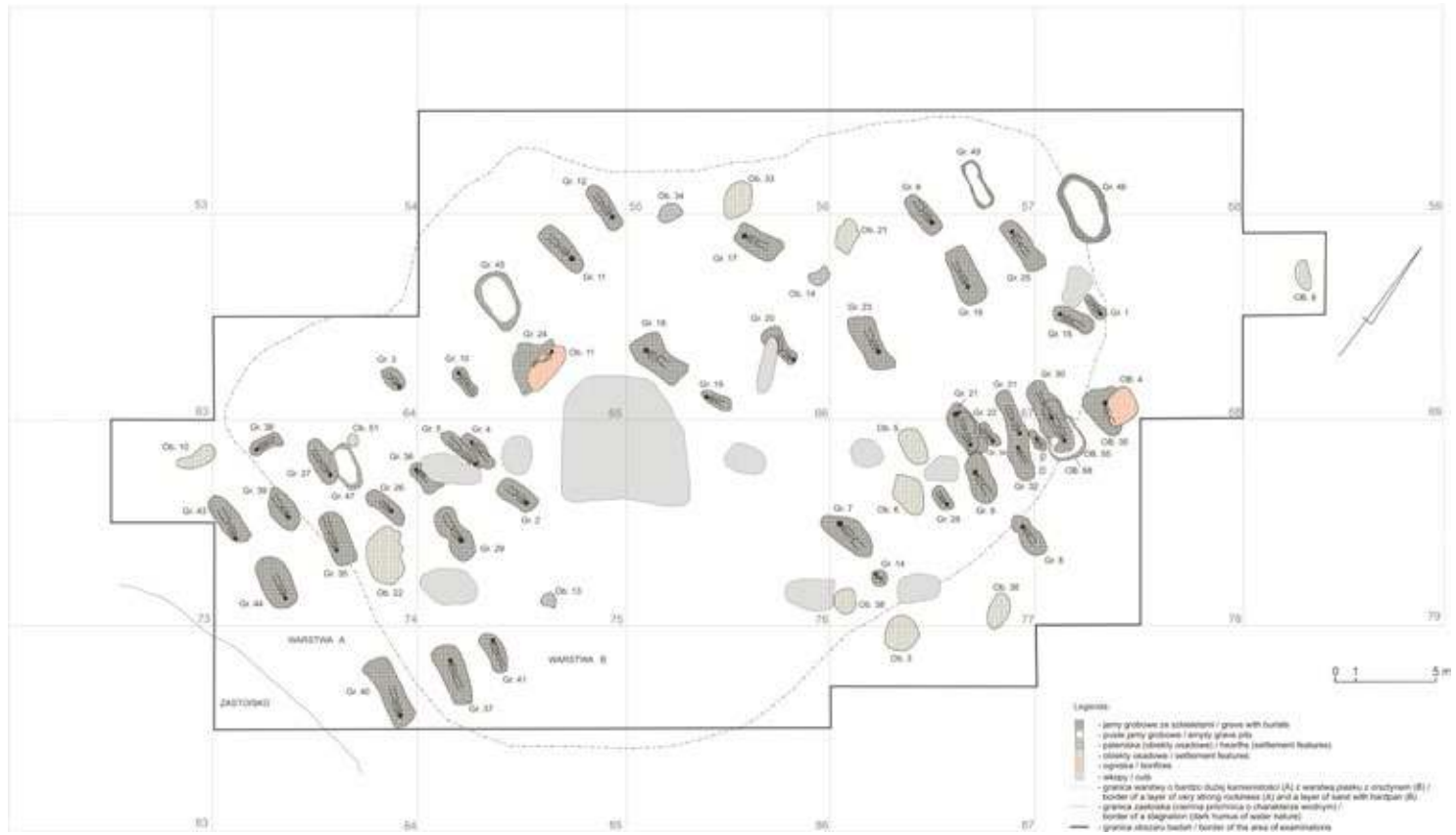

Ryc. 3. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Odhumusowanie północno-wschodniej partii działki 25/4, przy granicy stanowiska (obszar przy drodze do Gołunina i dalej do Wierzyce)
Fig. 3. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Removal of topsoil in the north-eastern part of Plot 25/4, near the border of the site (area next to a road to Gołunin and farther off to Wierzyce)

Ryc. 4. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Odhumusowanie południowo-zachodniej partii stanowiska
Fig. 4. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Removal of topsoil in the south-western part of the site

Ryc. 5. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rozplanowanie grobów i innych obiektów odsłoniętych na obszarze cmentarzyska
 Fig. 5. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Spatial layout of graves and other features uncovered in the area of the cemetery

Ponieważ celem pracy jest omówienie wyników badań wykopaliskowych, dokumentujących relikty wczesnośredniowiecznego cmentarzyska, więc jedynie pokrótce wspomniemy o materiałach z innych okresów chronologicznych. Badania archeologiczne dostarczyły nielicznych źródeł ruchomych, pochodzących zarówno z warstw, jak i z obiektów ziemnych. Część tego materiału wystąpiła bez wątpienia na złożu wtórnym, w zasypiskach jam grobowych cmentarzyska wczesnośredniowiecznego. Problem chronologii zarejestrowanych obiektów gospodarczych, w związku z wystąpieniem tylko w jednym z nich (obiekt 6) materiału ruchomego, jest niejednoznaczny wobec odnotowania w trakcie badań wykopaliskowych ceramiki z okresu neolitu (kultura pucharów lejkowatych), z epoki żelaza (kultura przeworska) oraz z późnego średniowiecza. W wyniku przeprowadzonych badań na obszarze ok. 17 arów wyeksplorowano 22 obiekty archeologiczne o charakterze osadowym: piętnaście jam gospodarczych, pięć palenisk i dwa dołki posłupowe, które łączyć należy najprawdopodobniej z różnymi etapami penetracji stanowiska Gołun 23/24, zarówno w pradziejach, jak i już w okresie po zakończeniu użytkowania cmentarzyska wczesnośredniowiecznego, w późnym średniowieczu. Najstarszą fazą jest ograniczony przestrzennie ślad osadnictwa datowany na okres kultury pucharów lejkowatych, z którym nie łączymy żadnych obiektów nieruchomych; w miejscu wystąpienia ceramiki tej kultury (trzy fragmenty) nie zarejestrowano obiektów osadowych. Nieco liczniejsze (jedenaście fragmentów naczyń), lecz znacznie bardziej rozproszone są materiały kultury przeworskiej (z przełomu er). Być może penetracja gospodarcza ludności tej kultury związana była z obecnością niewielkiego zastoiska wodnego przy południowej granicy stanowiska (obiekty 10, 22; ryc. 5). Ze względu z kolei na charakter wypełnień oraz na zarejestrowanie w obiekcie 6 jednego z trzech, pochodzących z badań, ułamków ceramiki późnośredniowiecznej prawdopodobny jest związek większości wspomnianych obiektów osadowych z tym właśnie okresem. Obiekty te wystąpiły w koncentracji na wyniesieniu zajmowanym wcześniej przez cmentarzysko wczesnośredniowieczne — 14 z 22 obiektów osadowych odnotowano w tej strefie (ryc. 5). Drugie skupisko złożone z sześciu obiektów było ulokowane w obniżeniu terenu, u podnóża wspomnianego wyniesienia, na zachód od pierwszej koncentracji [TALARCZYK-ANDRAŁOJC, ANDRAŁOJC 2012, ryc. 75 a], a dwa kolejne obiekty były położone znacznie bardziej na zachód, w miejscu, gdzie w wyniku badań powierzchniowych lokowano stanowisko Gołun 24. Istotna jest obserwacja dotycząca zmiany charakteru miejsca z grzebalnego na użytkowane gospodarczo już w okresie późnego średniowiecza. Świadczy to o zaniku jakiegokolwiek wiedzy o cmentarzysku najpóźniej 400 lat po zakończeniu jego funkcjonowania.

I. MATERIAŁY — KATALOG ŹRÓDEŁ

W trakcie badań wykopaliskowych prowadzono ciągłą numerację obiektów niezależnie od ich charakteru. W katalogu przyjęto nowe określenia porządkowe grobów, poczynając od numeru 1, przy zachowaniu w nawiasie nomenklatury polowej, a dla obiektów z punktu 2.1.1. katalogu na pierwszym miejscu umiesz-

czono numer polowy, dodając w nawiasie oznaczenie kolejnego numeru grobu. Przy opisie orientacji stropu jamy grobowej (niekiedy rejestrowana dopiero na poziomie szkieletu) w stosunku do kierunków świata odchylenie od osi wschód–zachód podawano, odnotowując kierunek odchylenia zawsze od wschodu na południe i od zachodu na północ. Konsekwentne trzymanie się takiej formy zapisu powodowało w niektórych przypadkach konieczność zastosowania znaku (—). Przy grobach zorientowanych na osi północ–południe stosowano taką samą zasadę (odchylenie od północy na zachód i od południa na wschód). Nieregularność zarysów jam grobowych powoduje, że podane wartości mają charakter przybliżony; usytuowanie szkieletów może się w pewnym stopniu różnić od przebiegu osi jamy grobowej. Dla materiałów kostnych pochodzących ze zniszczonych grobów zastosowano oznaczenia cyframi arabskimi z określeniem roku odkrycia, np. 1/2007 i 1/2011. Wszystkie informacje dotyczące cech biologicznych zmarłych pochodzą z opracowania wykonanego przez A. Wrześnińską, zamieszczonego w niniejszym tomie, oraz z publikacji WRZEŚNIŃSKA 2008. Szczątki ludzkie odsłonięte podczas badań w 2011 roku, po pobraniu prób do dalszych szczegółowych analiz, zostały powtórnie pochowane³.

1.1. Groby z pochówkami szkieletowymi zachowanymi *in situ*

GRÓB 1 (OBIEKT 7)

lokalizacja: Ha III/ar 68 A.

jama grobowa: rejestrowana dopiero na poziomie szkieletu, o wypełniku z szarej próchnicy z piaskiem, wydłużona na osi wschód (E) +16° na S – zachód (W) +16° na N, czworokątna, zaokrąglona i szersza od wschodu, zakończona prosto od zachodu, o wymiarach 0,41–0,64 × 1,45 m (tabl. 1:1).

stan zachowania szkieletu: tylko kości kończyn dolnych, fragmenty czaszki.

pleć, wiek: dorosły mężczyzna, w wieku *Adultus* ok. 30 lat.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szczątki kostne rejestrowane na poziomie 120,24 m n.p.m., zmarły ułożony na plecach, w przybliżeniu na osi E–W, głową na wschód; przy prawej nodze, w pobliżu stóp wystąpił nóż żelazny. Biorąc pod uwagę to, że wzrost mężczyzny określono na powyżej 163 cm, jego ciało mogło być zgięte w pasie przy wkładaniu do zbyt małej jamy grobowej lub co bardziej prawdopodobne, wobec uchwycenia bardzo płytkiej jamy grobowej na poziomie szkieletu można zakładać, iż mamy do czynienia jedynie z przyspągową, słabo czytelną partią większej jamy (tabl. 1:1).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): —

inwentarz:

- 1) żelazny nóż o prostym tyłcu, z wyodrębnionym dwustronnie, dość szerokim trzpieniem do osadzenia, typu I odmiany d wg R. Rogosza; wymiary po kon-

³ Złożono je w specjalnie oznakowanej zbiorowej mogile na Cmentarzu Komunalnym w Pobiedziskach Letnisku.

serwacji: długość 101 mm, w tym trzpień 25 mm, szerokość głowni zachowana do 11 mm (tabl. 1:1a).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wyd. 1.

GRÓB 2 (OBIEKT 9)

lokalizacja: Ha III/ar 75 AB.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,33 m n.p.m.) jama o kształcie prostokątnym, z zaokrąglonymi narożnikami, wydłużona na osi E–W, o wymiarach 1,04 × 2,00 m. Kości spoczywały w piasku (tabl. 1:2).

stan zachowania szkieletu: jedynie fragmenty czaszki.

pleć, wiek: kobieta, w wieku dorosłym, *Adultus*.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szczątki kostne rejestrowane na poziomie 120,08 m n.p.m., sposób ułożenia zmarłej w grobie niemożliwy do rekonstrukcji; wiadomo jedynie, że głowę skierowano na wschód; przypuszczalnie na wysokości kręgów piersiowych, być może przy lewej ręce (?), znajdował się nóż żelazny (tabl. 1:2a).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): —

inwentarz:

- 1) dość długi nóż żelazny ze śladami skórzanej (?) pochewki, z wyodrębnionym (od góry) trzpieniem do osadzenia i ściętym z przodu tyłcem, typu II wg R. Rogosza; wymiary po konserwacji: długość 127 mm, w tym trzpień 36 mm, szerokość głowni zachowana do 10 mm (tabl. 1:2a).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wyd. 8.

GRÓB 3 (OBIEKT 12)

lokalizacja: Ha III/ar 64 D.

jama grobowa: czytelna dopiero na poziomie szkieletu, o wypełnisku z szarej próchnicy z piaskiem, wydłużona na osi E +10° na S – W +10° na N, kształtu owalnego, o wymiarach 0,81 × 1,33 m (tabl. 2:1).

stan zachowania szkieletu: jedynie fragmenty czaszki i szkieletu postkranialnego (m.in. kości kończyn górnych, fragmenty łopatki). W grobie wystąpiła też kość dorosłego osobnika o nieokreślonej płci.

pleć, wiek: mężczyzna, w wieku dojrzałym, wczesny *Maturus I* (około 35–40 roku życia).

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szczątki kostne rejestrowane na poziomie 120,38 m n.p.m., zmarły ułożony na osi E–W, głową na wschód. Ze względu na stan zachowania kości trudno jednoznacznie określić sposób ułożenia zwłok, jednakże fakt, że czaszka spoczywała na potylicy, wskazuje na położenie ich na wznak. Natomiast niewielkie rozmiary jamy grobowej tłumaczyć można uchwyceniem jedynie przyspągowej jej części, jak w przypadku grobu 1 (tabl. 2:1).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): zmiany związane z wykonywanymi czynnościami (?) (w prawym stawie ramiennym i na prawej kości ramiennej), skostnienia.

inwentarz: brak wyposażenia.

zbiory: —

GRÓB 4 (OBIEKT 23/1)

lokalizacja: Ha III/ar 75 A.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,35 m n.p.m.) o kształcie prostokątnym, z lekko zaokrąglonymi narożnikami, wydłużona na osi E +9° na S – W +9° na N, o wymiarach 0,68 × 2,10 m, słabo wyodrębniająca się od przylegającej do niej od południa drugiej jamy grobowej (grób 5, obiekt 23/2). Jama grobowa czytelna także na poziomie szkieletu, o wymiarach i kształcie niemal takich samych jak na poziomie stropu (tabl. 3:1), o wypełniku z brązowoszarej próchnicy.

stan zachowania szkieletu: zachowany kompletnie, ale o słabych, kruszących się kościach; długość szkieletu in situ 151 cm.

pleć, wiek: dorosła kobieta, w wieku *Adultus*, czyli około 25–30 lat.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,10 m n.p.m., ułożony w pozycji wyprostowanej na wznak, w przybliżeniu na osi E–W, głowa w kierunku zachodnim, nogi wyprostowane, ręce spoczywające swobodnie wzdłuż tułowia, głowa lekko przechylona na prawą stronę (tabl. 3:1, ryc. 23).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): słabe zmiany przerostowe w oczodołach będące wynikiem m.in. robaczycy, zmiany związane z wykonywanymi czynnościami (?) (w stawach ramiennych), skostnienia.

inwentarz: brak wyposażenia.

zbiory: —

GRÓB 5 (OBIEKT 23/2)

lokalizacja: Ha III/ar 75 A.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,36 m n.p.m.) owalna, zwężająca się w części wschodniej, w której narusza ją wkop, wydłużona na osi E +9° na S – W +9° na N, o wymiarach 0,48–0,76 × 2,44 m; słabo wyodrębniająca się od przylegającej do niej od północy drugiej jamy grobowej (grób 4, obiekt 23/1). Na poziomie szkieletu, o wymiarach 0,35–0,58–0,75 × 2,34 m, również niszczona przy wschodnim skraju przez wkop i lekko przez jamę grobową grobu 4 (tabl. 3:1), o wypełniku z brązowoszarej próchnicy.

stan zachowania szkieletu: kompletny, o masywnej budowie; czaszka naruszona przez wkop przy poborze piasku, długość in situ 161 cm (bez czaszki), 186 cm z odłożoną przez przypadkowego odkrywcę czaszką.

pleć, wiek: dojrzały mężczyzna, w wieku późny *Maturus II* tj. w 50 lub powyżej 50 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,11 m n.p.m.; zmarłego pochowano w pozycji wyprostowanej, na plecach, w przybliżeniu na osi E–W, z głową na wschód, z rękami ułożonymi wzdłuż tułowia. Czaszka, którą naruszył przypadkowy wkop, została przez znalazcę odłożona do grobu, ale w pozycji sklepieniem czaszki ku górze (ryc. 24). Na pierwszych zębach siecznych szczęki, na powierzchni ich szkliwa wystąpił ślad zazielenienia kości tlenkiem metalu niezaobserwowany na innych zębach. Można przypuszczać, że jest to ślad po monecie, którą włożono zmarłemu do ust, ale zaginęła ona podczas wspomnianego naruszenia

grobu. Na wysokości kręgów lędźwiowych i lewej kości miednicy zarejestrowano nóż żelazny, zawieszony przy pasie lub zatknięty za niego (tabl. 3:1).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): zmiany degeneracyjne, przeciążeniowe stawów i ich stany zapalne, skolioza oraz duże zmiany w jamie ustnej (m.in. zapalenie przyzębia, paradentoz).
inwentarz:

- 1) szczątkowo zachowany fragment głowni noża żelaznego; wymiary po konserwacji: długość 63 mm (tabl. 3:1a);
- 2) moneta (?) niezachowana.

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wydz. 4.

GRÓB 6 (OBIEKT 24)

lokalizacja: Ha III/ar 67 AB.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,21 m n.p.m.) bardzo regularna, prostokątna, zakończona owalnie od wschodu i ścięta prosto od zachodu; zorientowana na osi E +13° na S – W +13° na N, o wymiarach 0,97 × 2,28 m. Na poziomie szkieletu owalna, o wymiarach 0,44–0,38–0,50 × 1,70 m (tabl. 2:2), o wypełnisku z brązowoszarej próchnicy.

stan zachowania szkieletu: zachowany częściowo, kości są silnie połamane i rozwarstwione, kości czaszki nieliczne (fragmenty sklepienia); wystąpiły kości długie rąk i nóg; brak żeber, kręgów; długość szkieletu in situ 160 cm.

pleć, wiek: dorosły osobnik, płci męskiej, w wieku *Adultus*, tj. około 25–30 roku życia.

ułożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,05 m n.p.m., ułożony na wznak, w pozycji wyprostowanej, w przybliżeniu na osi E – W, głowa na wschód, nogi wyprostowane, ręce spoczywają swobodnie wzdłuż tułowia (tabl. 2:2).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): nie zaobserwowano większych zmian chorobowych.

inwentarz: brak wyposażenia.

zbiory: —

GRÓB 7 (OBIEKT 25)

lokalizacja: Ha III/ar 77 C.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,42 m n.p.m.) owalna, zorientowana na osi E–W, o wymiarach 1,30 × 2,94 m. Na poziomie szkieletu bardziej prostokątna i znacznie mniejsza: 0,45–0,63 × 1,94 m (tabl. 5:1); wypełnisko: szarobrązowa próchnica.

stan zachowania szkieletu: kompletny, bardzo słabo zachowany (czaszka uszkodzona), długość szkieletu in situ 168 cm.

pleć, wiek: stary mężczyzna, w wieku *Senilis*, tj. powyżej 60 roku życia.

ułożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,25 m n.p.m., ułożony na plecach, w pozycji wyprostowanej, w przybliżeniu na osi E–W, głowa lekko pochylona na prawo i skierowana na zachód, nogi wyprostowane, stopy lekko rozchylone na zewnątrz, ręce spoczywają swobodnie wzdłuż tułowia (tabl. 5:1).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): duże zmiany zwyrodnieniowe w stawach i w kręgosłupie. Na kości lewego podudzia stwierdzono wygojony uraz kończyny (złamanie z przemieszczeniem); odkształcenia lewego stawu barkowego, będące efektem przeciążenia biomechanicznego; duże zmiany w jamie ustnej (m.in. zapalenie przyzębia, paradentoz, próchnica).

inwentarz: brak wyposażenia.

zbiory: —

GRÓB 8 (OBIEKT 26)

lokalizacja: Ha III/ar 77 D–78 C.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,27 m n.p.m.) w przybliżeniu owalna z przewężeniem w części zachodniej, zorientowana na osi E +19° na S – W +19° na N, o wymiarach 0,80–1,04 × 2,40 m. Na poziomie kości owalna, o wymiarach 0,62 × 1,90 m (tabl. 4:1), o wypełniku z brązowszarej próchnicy.

stan zachowania szkieletu: wystąpiły jedynie fragmenty czaszki; szkielet postkranialny niezachowany.

pleć, wiek: młoda kobieta, w wieku *Juvenis*, tj. 18–20 lat.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szczątki kostne zarejestrowano na poziomie 120,06 m n.p.m., sposób ułożenia zmarłej w grobie niemożliwy do rekonstrukcji; wiadomo jedynie, że głowę skierowano na zachód. Miejsce wystąpienia w obiekcie noża żelaznego pozwala wnioskować o jego umiejscowieniu na wysokości kręgów piersiowych (tabl. 4:1).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): —

inwentarz:

- 1) szczątkowo zachowany fragment noża żelaznego, o prostym tyłcu, z wyodrębnionym dwustronnie dość szerokim trzpieniem do osadzenia, typu I odmiany d wg R. Rogosza; wymiary po konserwacji: długość 73 mm, szerokość główki zachowana do 12 mm (tabl. 4:1a).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wyd. 9.

GRÓB 9 (OBIEKT 27)

lokalizacja: Ha III/ar 77 B.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,30 m n.p.m.) owalna, zorientowana na osi E +35° na S – W +35° na N i zakończona niemal prosto od zachodu, o wymiarach 1,22 × 2,65 m. Na poziomie szkieletu jama grobowa nieczytelna, kości zalegały w piasku (tabl. 5:2).

stan zachowania szkieletu: kompletny, słabo zachowany, z niewielką częścią żeber, długość szkieletu in situ 158 cm.

pleć, wiek: kobieta, w wieku wczesny *Adultus I*, tj. około 22–25 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,06 m n.p.m., zmarłą pochowano w pozycji wyprostowanej, na plecach, w przybliżeniu na osi E–W, z głową skierowaną na zachód; kości kończyn górnych lekko odsunięte od ciała (tabl. 5:2).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): stan zapalny prawej kości udowej, zmiany rozwojowe kręgów szyjnych, powodujące niedokrwienie mózgu i częste bóle głowy. Na kości czołowej stwierdzono dwa rozległe urazy, zadane od przodu, ostrym narzędziem, nienoszące śladów gojenia.

inwentarz: brak wyposażenia.

zbiory: —

GRÓB 10 (OBIEKT 28)

lokalizacja: Ha III/ar 65 C.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,49 m n.p.m.) lekko ósemkowata, wydłużona na osi E +14° na S – W +14° na N, o wymiarach 0,76–0,58–0,62 × 1,62 m. Na poziomie szkieletu jama grobowa owalna, o wymiarach 0,53 × 1,68 m (tabl. 6:1), o wypełnisku z brązowoszarej próchnicy.

stan zachowania szkieletu: niekompletny, słabo zachowany (kości połamane, rozdrobnione), brak kości twarzoczaszki w tym kości szczęki. Długość szkieletu in situ 158 cm.

pleć, wiek: kobieta (?) w wieku dojrzałym, wczesny *Maturus I*, tj. około 35–40 roku życia, na taką identyfikację płci wskazuje wyposażenie grobu.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,40 m n.p.m., ułożony na plecach, z wyprostowanymi nogami i rękoma, w niewielkim stopniu odchylony od osi E–W, z głową na zachód. Przy zachowanej szczątkowo lewej kości ramieniowej (bezpośrednio na północ od niej) zarejestrowano dziewięć paciorków wykonanych z różnych materiałów (trzy z karneolu, trzy ze szkła, dwa z bursztynu, jeden z kryształu górskiego). Leżały one w dwóch równoległych do ramienia rzędach, których odległość od siebie wskazuje na to, że ozdoba nie była założona na ciało tak jak kolia lub bransoleta, lecz starannie ułożona wzdłuż ciała lub przywiązana do ramienia albo rękawa i zwisała wzdłuż ręki. Rząd bliższy ramienia tworzyły od zachodu dwa paciorki bursztynowe, jeden z karneolu i jeden z niebieskiego szkła, dalszy zaś — paciorek z karneolu, z matowego szkła, z karneolu, z zielonego szkła i z kryształu górskiego. Jeśli sznur paciorków był przywiązany do ramienia lub rękawa, to sekwencja paciorków była prawdopodobnie w dużym stopniu symetryczna. Tworzyły ją od góry: po jednym paciorku bursztynowym, po jednym z karneolu, po jednym ze szkła (niebieskie i matowe), a następnie paciorek z karneolu naprzeciw paciorka z kryształu górskiego i na środku, wyróżniający się kształtem, rurkowaty paciorek z zielonego szkła (tabl. 6:1, ryc. 25).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): —

inwentarz:

- 1) paciorek z zielonego szkła, rurkowaty, wzdłużnie kanelurowany (ośmioboczny), w przekroju zbliżony do czworokątnego (być może nieintencjonalnie na skutek nierównomiernej wysokości poszczególnych kanelurów), na obu końcach ukośny, kanalik wykonany jednostronnie, nierównomiernie walcowaty; maks. długość 22 mm, średnica 10 mm, średnica kanalika ok. 3 mm; inw. zab. wydz. 3/2 (tabl. 6:1a);

- 2) duży paciorek z karneolu, wielościenny (kubooktaedryczny), z kanalikiem walcowatym, przewiercanym z obu stron i niecałkowicie zbieżnym, z widocznymi śladami szlifowania (rysy), lekkie uszkodzenia, odpryski; długość 17 mm, szerokość 15 mm i grubość 12 mm, średnica kanalika ok. 1,5 mm; inw. zab. wydz. 3/3 (tabl. 6:1b);
- 3) duży paciorek z karneolu, wielościenny (kubooktaedryczny), z kanalikiem walcowatym, przewiercanym z obu stron i niecałkowicie zbieżnym, z widocznymi śladami szlifowania (rysy), uszkodzenia, odpryski, niektóre dość głębokie; długość 15,5 mm, szerokość 13 mm i grubość 10,5 mm, średnica kanalika 1,5 mm; inw. zab. wydz. 3/5 (tabl. 6:1c);
- 4) mały paciorek z karneolu, wielościenny (kubooktaedryczny), z kanalikiem walcowatym, przewiercanym z obu stron i niecałkowicie zbieżnym, z dobrze widocznymi śladami szlifowania, niektóre uszkodzenia dość głębokie, odpryski; długość 11,5, szerokość 11 mm i grubość 6,5 mm, średnica kanalika 1,5 mm; inw. zab. wydz. 3/7 (tabl. 6:1d);
- 5) paciorek z kryształu górskiego, dwustożkowaty, w przekroju poprzecznym sześcioboczny (melonowaty), z równomiernie wykonanymi żłobkami (sześć spłaszczonych na grzbiecie żeberek), z kanalikiem przewiercanym z obu stron i niecałkowicie zbieżnym, z kilkoma poprzecznymi i ukośnymi pęknięciami; wysokość 14,5 mm, średnica 17 mm, średnica kanalika 1,5 mm; inw. zab. wydz. 3/1 (tabl. 6:1e);
- 6) paciorek z białego zmatowionego szkła, beczułkowaty, w przekroju poprzecznym nieregularnie ośmioboczny (melonowaty), z nierównomiernie wykonanymi żłobkami (osiem zaokrąglonych żeberek, w tym dwa wyraźnie mniejsze), spłaszczony przy otworach (przy jednym odcięty), z kanalikiem wykonanym jednostronnie, od strony otworów walcowatym, wewnątrz rozdętym (wykonany z zastosowaniem wydmuchiwania), bardzo drobne uszkodzenia, dwa pęknięcia biegnące wzdłuż paciorka; wysokość 15 mm, średnica 15 mm, średnica kanalika przy otworach ok. 2 mm; inw. zab. wydz. 3/4 (tabl. 6:1f);
- 7) paciorek z niebieskiego szkła, płasko-kulisty, w przekroju poprzecznym ośmioboczny (melonowaty), z dość równomiernie wykonanymi żłobkami (osiem zaokrąglonych żeberek, w tym jedno mniejsze), spłaszczony przy otworach (przy jednym odcięty), z kanalikiem wykonanym jednostronnie, od strony otworów walcowatym, wewnątrz rozdętym (wykonany z zastosowaniem wydmuchiwania), drobne uszkodzenia, dwa pęknięcia biegnące wzdłuż paciorka; wysokość 13,5 mm, średnica 15,5 mm, średnica kanalika przy otworach ok. 2 mm; inw. zab. wydz. 3/6 (tabl. 6:1g);
- 8) paciorek bursztynowy, owalny, w przekroju poprzecznym okrągły, z przewierconym jednostronnie walcowatym kanalikiem, strugany, wygładzany; wysokość 9 mm, średnica paciorka 12 mm, średnica kanalika 3 mm; inw. zab. wydz. 3/8 (tabl. 6:1h);
- 9) paciorek bursztynowy, owalny, w przekroju poprzecznym nieregularnie okrągły, z przewierconym jednostronnie walcowatym kanalikiem, strugany, wygładzany;

wysokość 7 mm, średnica paciorka 11 mm, średnica kanalika 3,5 mm; inw. zab. wydz. 3/9 (tabl. 6:1i).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wydz. 3/1–3/9.

GRÓB 11 (OBIEKT 29)

lokalizacja: Ha III/ar 65 B.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,34 m n.p.m.) zbliżona do prostokąta, nieco węższa w partii wschodniej, zorientowana na osi E +10° na S – W +10° na N, o wymiarach 1,02 × 2,72 m. Na poziomie szkieletu jama grobowa nieczytelna, kości zalegały w piasku (tabl. 7:1).

stan zachowania szkieletu: kompletny, ale słabo zachowany; długość szkieletu in situ 172 cm.

pleć, wiek: młody mężczyzna, w wieku *Juvenis*, tj. około 18 roku życia.

ułożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet na poziomie 120,16 m n.p.m., ułożony na wznak, w pozycji wyprostowanej, niemal na osi E–W, z głową skierowaną na wschód (czaszka lekko przekrzywiona na lewą stronę); kości kończyn górnych ułożone bardzo blisko tułowia. Tuż nad talerzem kości lewej miednicy wystąpił nóż żelazny (zapewne przypięty do pasa) (tabl. 7:1).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): stany ropne w jamie ustnej, na zębach siecznych i kłach zmiany w strukturze szkliwa (*hypoplazja*), które wynikają z niedożywienia i przebytych chorób (?) w wieku dziecięcym.

inwentarz:

- 1) delikatny nóż żelazny o prostym tyłcu, z wyraźnie wyodrębnionym, długim w stosunku do głowni trzpieniem do osadzenia, typu III odmiany b wg R. Rogosza; wymiary po konserwacji: długość 96 mm, w tym trzpień 42 mm, szerokość głowni zachowana do 8 mm (tabl. 7:1a).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wydz. 5.

GRÓB 12 (OBIEKT 30)

lokalizacja: Ha III/ar 55 D– 65 B.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,27 m n.p.m.) zbliżona do prostokąta, zakończona owalnie w części zachodniej, zorientowana na osi E +19° na S – W +19° na N, o wymiarach 0,76–0,95 × 2,48 m. Na poziomie szkieletu jama grobowa czytelna tylko tuż przy szkielecie i zachowująca jego kształt (0,22–0,44–0,35 × 1,80 m) — tabl. 8:1, o wypełnisku z szarobrazowej próchnicy.

stan zachowania szkieletu: kości w złym stanie, niemniej zarejestrowano kompletny szkielet, choć kości żeber i kręgi były bardzo mocno rozkruszone; długość szkieletu in situ 175 cm.

pleć, wiek: mężczyzna, w wieku starczym, *Senilis*, tj. powyżej 60–70 roku życia.

ułożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,11 m n.p.m., ułożony na wznak, w pozycji wyprostowanej, w przybliżeniu na osi E–W, z głową skierowaną na wschód (czaszka lekko przekrzywiona w prawą stronę); lewa ręka przypuszczalnie lekko ugięta w łokciu. Tuż nad talerzem lewej miednicy znajdo-

wał się ukośnie ułożony dość długi nóż żelazny, dochodzący do niższych kręgów piersiowych (zapewne przypięty do pasa). Natomiast lekko poniżej paliczków lewej stopy umieszczono, zapewne w pojemniku (woreczku ?) z materiału organicznego, zestaw kilku przedmiotów, silnie do siebie przylegających i tworzących szereg — najbliżej stopy dęto żelazne lub punca, następnie między dwiema osełkami pół podkowy żelaznej i krzesiwo, a najdalej szydło żelazne lub punca (tabl. 8:1, ryc. 26).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): zmiany degeneracyjne, przeciążeniowe kręgosłupa, m.in. kręgów szyjnych (świadczące o osteoporozie), i w jamie ustnej (zapalenie przyzębia, paradentoz, kamień nazębny).

inwentarz:

- 1) fragment długiego, masywnego noża żelaznego o prostym tyłcu, z bardzo wyraźnie (od góry) wyodrębnionym trzpieniem do osadzenia, typu I odmiany f (?) wg R. Rogosza; wymiary po konserwacji: długość 133 mm, w tym trzpień 27 mm, szerokość głowni zachowana do 15 mm; inw. zab. wydz. 6 (tabl. 8:1a);
- 2) osełka wykonana z fyllitu, symetryczna w osi poprzecznej, o kształcie prostopadłościanu, długość 88 mm, szerokość 11,5–12 mm, grubość 6,5 mm, z nawierconym dwustronnie otworem, o średnicy 3,5 mm; kamień ze wzdłużnymi spękaniem i postrzępionym zakończeniem w części z otworem; przedmiot w niewielkim stopniu używany; inw. zab. wydz. 7/1 (tabl. 8:1g);
- 3) osełka wykonana z fyllitu, symetryczna w osi poprzecznej, o kształcie pierwotnie prostopadłościanu zwężającego się na końcach, o długości 91 mm i trudnej do określenia szerokości, grubość maksymalna 9 mm, ze śladem po przewierconym otworze; w wyniku pęknięcia wzdłuż naturalnego uwarstwienia kamienia osełka ma obecnie w przekroju kształt trapezowaty; inw. zab. wydz. 7/2 (tabl. 8:1b);
- 4) krzesiwo żelazne typu dwukabłąkowego, zachowana długość 43 mm, zrekonstruowana dł. ok. 60 mm (zachowana podstawa i fragment jednego kabłąka); inw. zab. wydz. 7/3 (tabl. 8:1d);
- 5) fragment podkowy żelaznej (ok. 1/3 jej wielkości), zachowane niemal całe jedno jej ramię zwężające się na końcu, z dwoma czworokątnymi otworami na podkowiaki (5,5 × 5,5 mm) w gniazdach o wymiarach 7 × 13–15 mm. Ślady złamania ramy, być może przed trzecim otworem na podkowiak. Jej brzeg jest faliście uformowany, przy czym góra fali znajduje się naprzeciw otworu. Zachowana długość ramienia 79 mm, szerokość taśmy ramy 11–17–20 mm; inw. zab. wydz. 7/4 (tabl. 8:1c);
- 6) punca żelazna (?) lub dętko (?), jedna sztuka, oraz szydło (?) lub punca (?), jedna sztuka: kilka fragmentów o przekrojach prostokątnych, owalnych i okrągłym, w tym dwa o silnie zwężających się końcach, uległy w znacznym stopniu destrukcji; inw. zab. wydz. 7/5 i 7/6 (tabl. 8:1e–f).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wydz. 6, 7/1–7/5.

GRÓB 13 (OBIEKT 35)

lokalizacja: Ha III/ar 68 C — 78 A.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,29 m n.p.m.) sercowata, znacznie węższa od wschodu, zorientowana na osi E +28° na S – W +28° na N, o wymiarach 0,80–1,85 × 2,40 m. Od wschodu niszczona przez obiekt 4 (ryc. 5, por. punkt 2.2); na poziomie szkieletu jama grobowa nieczytelna, kości zalegały w piasku (tabl. 9:1).

stan zachowania szkieletu: kości zachowane bardzo słabo, czaszka we fragmentach, brak kręgów, żeber, a kości kończyn dolnych i górnych mocno uszkodzone; długość szkieletu in situ 133 cm.

pleć, wiek: dojrzały mężczyzna, w wieku *Maturus*, tj. około 45–50 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,03 m n.p.m., zmarły leżał na wznak, zgięty w pasie, w przybliżeniu na osi E–W, z głową na lewej skroni, skierowaną na zachód; ręce lekko ugięte w łokciach, nogi na odcinku od kolan do stóp ułożone zapewne nieco wyżej. Z układu szkieletu można wnioskować, że mężczyznę albo wrzucono do grobu, albo próbowano zmieścić w za małej na dnie jamie grobowej (tabl. 9:1).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): zmiany w jamie ustnej (zapalenie przyzębia, próchnica, kamień nazębny).

inwentarz: brak wyposażenia.

zbiory: —

GRÓB 14 (OBIEKT 37)

lokalizacja: Ha III/ar 77 C.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,38 m n.p.m.) w przybliżeniu czworokątna, z zaokrąglonymi narożnikami, zorientowana na osi E–W, o wymiarach 0,72 × 0,85 m. Na poziomie pochówku jama czworokątna, lekko ukośna do osi E–W, o wymiarach 0,78 × 0,99 m (tabl. 9:2), o wypełnisku z szarociemnobrązowej próchnicy.

stan zachowania szkieletu: prawie kompletny; długość szkieletu in situ 55 cm.

pleć, wiek: małe dziecko, w wieku *Infans* I, tj. około 2–3 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,27 m n.p.m., ułożony na plecach, w przybliżeniu na osi E–W, z głową skierowaną na zachód (czaszka lekko przekrzywiona na prawą stronę), z nogami ugiętymi w kolanach i przechylonymi na lewo, w związku z tym miednica skręcona — widoczna górna część prawego talerza (tabl. 9:2, ryc. 27).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): w kościach czaszki stwierdzono silne zmiany o podłożu metabolicznym oraz ślady po przebytej m.in. robaczycy.

inwentarz: brak wyposażenia.

zbiory: —

GRÓB 15 (OBIEKT 39)

lokalizacja: Ha III/ar 68 AC.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,15 m n.p.m.) prostokątna, z zaokrąglonymi narożnikami, zorientowana na osi E -12° na S – W -12° na N, o wymiarach 0,78–0,86 × 2,12 m; na poziomie szkieletu wydłużona, owalna, o wymiarach 0,30–0,46 × 1,60 m (tabl. 10:1), o wypełnisku z brązowszarej próchnicy.

stan zachowania szkieletu: kości w stanie słabym, czaszka we fragmentach, a kości kończyn dolnych i górnych są silnie połamane i rozwarstwione, ale wystąpiły wszystkie odcinki kośćca; długość szkieletu in situ 144 cm.

pleć, wiek: dojrzały mężczyzna, w wieku *Maturus*, tj. około 45–50 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,13 m n.p.m., ułożony na wznak, w pozycji wyprostowanej, nieznacznie odchyłony od osi E–W, z głową skierowaną na zachód, z rękoma ułożonymi wzdłuż tułowia (tabl. 10:1).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): zmiany w jamie ustnej (paradentozą, kamień nazębny) oraz ślady po osteoporozie.

inventarz: brak wyposażenia.

zbiory: —

GRÓB 16 (OBIEKT 40)

lokalizacja: Ha II/ar 67 B.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,30 m n.p.m.) prostokątna, z zaokrąglonymi narożnikami, zorientowana na osi E $+28^\circ$ na S – W $+28^\circ$ na N, o wymiarach 1,28 × 2,88 m; na poziomie szkieletu czytelna tylko częściowo, zwężająca się w kierunku kończyn dolnych i na wysokości kości podudzia już niewidoczna; wymiary: 0,50–0,61 × 1,45 m (tabl. 11:1); wypełnisko: brązowszara próchnica z piaskiem i z orsztynem.

stan zachowania szkieletu: kompletny, kości w złym stanie, rozwarstwione; długość szkieletu in situ 163 cm.

pleć, wiek: dorosły mężczyzna, w wieku wczesny *Adultus I*, tj. około 22–24 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,13 m n.p.m., ułożony na plecach, w pozycji wyprostowanej, w przybliżeniu na osi E–W, z głową skierowaną na wschód, z rękoma ułożonymi wzdłuż tułowia, z prawą ręką opartą na biodrze; głowa lekko przesunięta w lewo. Przy nogach zmarłego ustawiono drewniane wiadro klepkowe z żelaznymi obręczami (pałak na poziomie 120,26 m n.p.m.). Na wysokości lewego biodra wystąpił nóż żelazny. Mężczyznę pochowano z żelaznymi ostrogami, które stanowiły element jego stroju, gdyż obie znajdowały się w miejscu niezachowanych kości stóp (tabl. 11:1, ryc. 28).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): widoczne zmiany prawej łopatki (lewa normalna) oraz silniej rozwinięte przyczepy grupy mięśni: ramiennej i piersiowej na kości ramieniowej prawej. Jest to efekt silniejszej pracy prawego barku za życia mężczyzny. Na obu trzonach kości udowych stwierdzono silnie rozwinięte przyczepy mięśni pośladkowych.

inwentarz:

- 1) drewniane wiadro klepkowe, o zachowanych czterech żelaznych obręczach o przekroju płasko-półokrągłym, średnicy ok. 18–20 cm i rekonstruowanej wysokości ok. 15 cm (odległość między obręczami ok. 33 mm). Zachował się półokrągły pałak o przekroju okrągłym z odgiętymi na zewnątrz zakończeniami oraz dwa zaczepy do kabłąka w kształcie litery Ω , z końcami odwiniętymi na zewnątrz w kółko, zawiniętymi wokół cienkich gwoździ mocujących (wysokość 6,5 cm, rozstaw gwoździ ok. 7 cm); inw. zab. wydz. 10 (tabl. 11:1a);
- 2), 3) para ostróg żelaznych typu I odmiany 2 (?) [HILCZERÓWNA 1956, s. 22–27], z ramą w kształcie rozchylonego od otwartej strony U, z zakończeniami płytkowymi, prostokątnymi (po dwa nity w każdym) i z bodźcem nieznacznie odchylonym od osi kabłąka (w lepiej zachowanym egzemplarzu poniżej 10°); bodziec o kształcie wrzecionowatym, długości nieco ponad 33 mm, w najgrubszym miejscu o średnicy 9 mm, z wyodrębnionym kolcem o długości ponad 10 mm, podkreślonym u nasady dwoma równoległymi, dookolnymi żłobkami i zakończonym kuliście. Długość ostrogi ok. 140 mm, kabłąka 105 mm, maksymalna szerokość 90 mm, przekrój płasko-wypukły w kształcie litery D. Zachowana płytka jednego z egzemplarzy (inw. 12) spojona jest nitami od strony wewnętrznej, na stałe, z drugą podobną — zapewne pozostałością konstrukcji mocującej ostrogę; inw. zab. wydz. 11, 12 (tabl. 11:1b–c);
- 4) fragment noża żelaznego o prostym tylcu, z nieznacznie (od góry) i od dołu wyodrębnionym szerokim trzpieniem do osadzenia, typu I (?) wg R. Rogosza; wymiary po konserwacji: długość 101 mm, w tym trzpień 37 mm, szerokość głowni zachowana do 12 mm; inw. zab. wydz. 13 (tabl. 11:1d).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr połowy inw. zab. wydz. 10–13.

GRÓB 17 (OBIEKT 41)

lokalizacja: Ha III/ar 66 B.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,25 m n.p.m.) kształtu prostokątnego, z zaokrąglonymi narożnikami, zorientowana na osi E -10° na S -10° na N, o wymiarach 1,14 × 2,22 m; na poziomie szkieletu jama grobowa nieczytelna, kości zalegały w piasku (tabl. 10:2).

stan zachowania szkieletu: bardzo słabo zachowany (kości żeber i kręgosłupa rozkruszone, czaszka uszkodzona, brak kości kończyn górnych i stóp); długość szkieletu in situ 144 cm.

pleć, wiek: młoda kobieta, w wieku *Juvenis*, tj. około 18–20 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,17 m n.p.m., ułożony na plecach, w pozycji wyprostowanej, bardzo nieznacznie odchyłony od osi E–W, z głową skierowaną na zachód. Przy głowie zmarłej, na wysokości lewej gałęzi żuchwy, znajdował się srebrny kabłączek skroniowy (tabl. 10:2).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): —

inwentarz:

1) mały, cienki srebrny kabłączek skroniowy, niezdobiony, średnica 13–14 mm, esowaty typu III b [wg MUSIAŃCZAK 1948–1949, s. 144], typu III odmiany A [KÓČKA-KRENZ 1993, s. 47, 52–56] (tabl. 10:2a).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr polowy inw. zab. wyd. 14.

GRÓB 18 (OBIEKT 42)

lokalizacja: Ha III/ ar 66 C.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,47 m n.p.m.) czworokątna, z zaokrąglonymi narożnikami, z dłuższym bokiem wklęsłym od strony północnej, zorientowana na osi E -3° na S – W -3° na N, o wymiarach 1,22–1,58 × 2,77 m; na poziomie szkieletu jama grobowa owalna, nieregularna — mocno zwężona przy głowie, znacznie dłuższa, niż wynikało to ze wzrostu pochowanej osoby, o wymiarach 0,60–1,17 × 2,77 m, Poniżej poziomu szkieletu jama rozszerzyła się na wysokości czaszki do wymiarów 0,92 m; wypełnisko dwuwarstwowe: brązowoszara próchnica i szara próchnica z piaskiem (tabl. 12:1).

stan zachowania szkieletu: kompletny, choć kości żeber zachowane częściowo, brak też kości prawej stopy i lewej ręki, a czaszka zachowano słabo. Długość szkieletu in situ 140–160 cm.

pleć, wiek: kobieta, w wieku starczym *Senilis*, tj. w 60–70 lub powyżej 60–70 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,41 m n.p.m., ułożony na plecach, w pozycji wyprostowanej, na osi E–W, z głową skierowaną na zachód, nogi lekko ugięte w kolanach i rozsunięte (ryc. 29). Na dużej powierzchni od prawego obojczyka do kręgów lędźwiowych po obu stronach kręgosłupa wystąpiło dziewięć luźno rozsypanych paciorków: dwa z kryształu górskiego, dwa z karneolu, dwa bursztynowe, dwa ze szkła (mozaikowe) i jeden ze srebra; rozsypanie się kolii/sznura w trakcie składania zmarłej do grobu nie pozwala na odtworzenie ich pierwotnego układu (ryc. 30). Na wschód od pochowanej kobiety, na skraju jamy grobowej, w pobliżu stóp ustawiono naczynie gliniane, a na północ od zmarłej, na wysokości jej głowy znajdowały się fragmenty drugiego naczynia, które wystąpiły poniżej poziomu zalegania szkieletu (120,35 m n.p.m.). Już w momencie deponowania nie było ono całe (brak fragmentów wylewu i górnych partii brzuśca) (tabl. 12:1). Grób nie naruszył jednak wcześniejszego pochówka, na co mogłoby wskazywać zaleganie fragmentów rozbitego naczynia na niższym poziomie niż cały szkielet i w warstwie o innej konsystencji (szara próchnica z piaskiem); brak szczątków drugiego osobnika. W zasypisku jamy grobowej zarejestrowano zdobiony fragment wylewu naczynia kultury pucharów lejkowatych.

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): wyraźne zmiany zwyrodnieniowe, przeciążeniowe kości i stawów typowe dla wieku starczego (ograniczone ruchy dolnego odcinka kręgosłupa), silna osteoporoza, zapalenie przyzębia, próchnica, kamień nazębny.

inwentarz:

- 1) pojedynczy paciorek srebrny pochodzący z kolczyka typu Świątki, okrągły, wykonany z dwóch zlutowanych półkul blachy, zdobiony na środku dwoma rzędami granulacji i dalej, ku otworom kanalika po jednym pasie trójkątów z granulek (osiem sztuk na każdej półkuli i po dziesięć granulek w każdym trójkącie) oraz linią granulacji przy każdym z otworów kanalika, lekko wgnieciony przy jednym z otworów kanalika; średnica i długość 10 mm, średnica kanalika ok. 2 mm; inw. zab. wydz. 15/1 (tabl. 12A:a);
- 2) szklany paciorek mozaikowy, wielościenny (kubooktaedryczny), wykonany z nieklarowanego szkła, składającego się z elementów barwy pomarańczowej, brązowo-zielonej, białej, szaroczarnej i ceglastoczerwonej, tworzących różnorodny, bogaty wzór. Brązowe pasma z odcieniami zieleni przytykają do owalnych i nieforemnych plam barwy pomarańczowej. Na każdej z nich na tle ceglastoczerwonym widoczne są szaroczarne, owalne „oczka” z białą obwódką (w układzie jedno, dwa lub trzy). Kanalik walcowaty, umieszczony lekko niecentrycznie. Paciorek wykonany starannie, dobrze zachowany, choć widoczne są ubytki w brązowo-zielonej masie spajającej z powodu jej nienajlepszej jakości; długość 11,5 mm, szerokość 13 mm, grubość 8 mm, średnica kanalika 2 mm; inw. zab. wydz. 15/2 (tabl. 12A:b);
- 3) szklany paciorek mozaikowy, wielościenny (kubooktaedryczny), wykonany z nieklarowanego szkła, o elementach w barwach: pomarańczowej, zielono-brązowej, białoszarej, szaroczarnej i ceglastoczerwonej, o wzorze opisanym powyżej, ale ze stałą liczbą trzech „oczek” (obwódka wokół białoszara) na każdym ceglastoczerwonym tle oraz o większym udziale elementu o barwie zielono-brązowej. Kanalik walcowaty, umieszczony niecentrycznie, paciorek wykonany starannie, z wyjątkiem miejsc przy otworach kanalika, zachowany bardzo dobrze; długość i szerokość 12,5 mm, grubość 7 mm, średnica kanalika 2 mm; inw. zab. wydz. 15/3 (tabl. 12A:c);
- 4) płaski paciorek z karneolu, wielościenny (kubooktaedryczny), z kanalikiem walcowatym, przewiercanym z obu stron i niecałkowicie zbieżnym, z widocznymi śladami szlifowania (rysy), przy jednym z otworów kanalika znaczny ubytek (brak części paciorka); długość i szerokość 12,5 mm, grubość 9 mm, średnica kanalika 1,5 mm; inw. zab. wydz. 15/4 (tabl. 12A:d);
- 5) paciorek z karneolu, wielościenny (kubooktaedryczny), z kanalikiem walcowatym, przewiercanym z obu stron i niecałkowicie zbieżnym, ze słabo widocznymi śladami szlifowania, miejscami dość rozległe uszkodzenia; długość 11,5 mm, szerokość 13 mm, grubość 8 mm, średnica kanalika 1,5 mm; inw. zab. wydz. 15/5 (tabl. 12A:e);
- 6) paciorek kryształu górskiego, asymetryczny, zaokrąglony, w kształcie zbliżonym do kropli, z przewiercanym dwustronnie kanalikiem w węższej części, oba człony walcowatego kanalika mało zbieżne, widoczne ukośne, płytkie spękania powierzchni; długość 16 mm, szerokość 6–9 mm, grubość do 8 mm, średnica kanalika 1 mm; inw. zab. wydz. 15/6 (tabl. 12A:f);

- 7) paciorek kryształu górskiego, asymetryczny, zaokrąglony, o kształcie zbliżonym do kropli, z przewiercanym dwustronnie kanalikiem w węższej części, oba człony walcowatego kanalika nie całkiem zbieżne; długość 15 mm, szerokość 6–9 mm, grubość do 7 mm, średnica kanalika 1 mm; inw. zab. wydz. 15/7 (tabl. 12A:g);
- 8) paciorek bursztynowy, owalny, w przekroju poprzecznym ośmioboczny (naśladownictwo paciorków melonowatych ?), z przewierconym jednostronnie walcowatym kanalikiem, strugany, wygładzany; wysokość 7,5 mm, średnica paciorka 11 mm, średnica kanalika 3 mm; inw. zab. wydz. 15/8; (tabl. 12A:h);
- 9) paciorek bursztynowy, owalny, przy otworach spłaszczony, w przekroju poprzecznym nieregularnie okrągły, z przewierconym jednostronnie walcowatym kanalikiem, strugany, wygładzany; wysokość 6,5 mm, średnica paciorka 11 mm, średnica kanalika 2,5 mm; inw. zab. wydz. 15/9 (tabl. 12A:i);
- 10) średniej wielkości, szerokootworowe naczynie, z wysoko umieszczonym, zbliżonym do dwustożkowatego załomem brzuśca, z niemal pionową górną jego częścią (nieco zagiętą do wewnątrz) i z wyraźnie podkreślonym lekko lejkwatym, spłaszczonym wylewem, z wyodrębnionym dnem, obtaczane przykrawędnie. Zdobione poniżej największej wydętości brzuśca dwoma pasmami poziomymi, wykonanymi trójzębnym grzebykiem, i pod wylewem rzędem pionowych oraz ukośnych pasm trójzębnego grzebyka. Forma wykonana na kole garncarskim (na dnie ślady podsypki i wgłębienie po trzpieniu koła, częściowo zalepione), z gliny z drobno- i średnioziarnistą domieszką mineralną. Naczynie wykonane wyjątkowo niestarannie na wszystkich etapach produkcji, miejscami niesymetryczne, pasma zdobienia nierównoległe, ornament grzebykowy miejscami niedociśnięty (ślady trzech, dwóch, a na pewnych odcinkach tylko jednego zęba), wypalone nierównomiernie (kolory od szaroczarnego przez szarobrazowy po brązowy), miejscami w dolnej części na powierzchni spieczone w wyniku zbyt dużej temperatury lub zbyt długiego wypału. Wysokość naczynia od 13,5 do 14,2 cm, średnica wylewu 18,2 cm, średnica dna 9,8 cm, największa wydętość brzuśca 16,5 cm, grubość ścianek 7–8 mm; inw. zab. wydz. 16 (tabl. 12:1j);
- 11) fragmenty dolnej partii dość dużego naczynia, w którym proste ścianki schodzą się lejkwato ku płaskiemu dnu, przy którym widoczne jest od wewnątrz poziome obmazywanie przy przejściu dna w brzusec, a od zewnątrz pionowe i ukośne; z gliny z dużą ilością średnio- i drobnoziarnistej domieszki mineralnej, wypalanej na kolor szarobrazowy, a od wewnątrz szaroczarny; średnica dna 11 cm, zachowana wysokość 17 cm, grubość ścianek 9 mm; inw. zab. wydz. 17 (tabl. 12:1k). Na zewnątrz dolna część pierwszego przyklejonego wałka przyciśnięta zbyt mocno tworzy „plastyczną listwę”.

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wydz. 15/1–15/9, 16, 17; nr inw. mat. mas. 10.

GRÓB 19 (OBIEKT 43)

lokalizacja: Ha III/ar 66 C.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,50 m n.p.m.) i na poziomie szkieletu owalna, od wschodu prosto zakończona, zorientowana na osi E -5° na S – W -5° na N, odpowiednio o wymiarach 0,60 × 1,46 m i 0,54–0,61 × 1,64 m (tabl. 13:1), o wypełnisku z szarobrazowej próchnicy.

stan zachowania szkieletu: szkielet można uznać za kompletny, choć stan jego zachowania jest bardzo słaby, a wszystkie kości, łącznie z czaszką, zachowane są we fragmentach.

pleć, wiek: niemowlę, w wieku *Infans I*, tj. około 6 miesięcy.

ułożenie zmarłego i wyposażenie: szczątki kostne na poziomie 120,37 m n.p.m., dziecko położono z głową skierowaną na zachód, trudno zaś ze względu na zniszczenie, rozłaskowanie delikatnych kości przesądzać o sposobie jego ułożenia (prawdopodobnie na plecach). Na poziomie kręgów piersiowych spoczywała niewielka brązowa zawieszka dzwoneczkowata (tabl. 13:1).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): —
inwentarz:

- 1) brązowa zawieszka dzwoneczkowata, kształtu jajowatego, z uszkiem do zawieszania, zdobiona dwoma równoległymi żłobkami na największej wydętości, w dolnej części rozcięta na krzyż; wewnątrz znajduje się mała, metalowa kulka. Wysokość 26 mm, bez uszka 23 mm, obwód jajowaty 19–22 mm (tabl. 13:1a).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wydz. 18.

GRÓB 20 (OBIEKT 44)

lokalizacja: Ha III/ar 66 D.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,48 m n.p.m.) nieregularna, w przybliżeniu owalna, mocno zwężająca się w części wschodniej, zorientowana na osi E $+9^\circ$ – W $+9^\circ$ na N, o wymiarach 0,58–1,10–1,58 × 2,04 m, od południa jama jest niszczone przez wkop; na poziomie szkieletu jama grobowa niemal owalna, nienaruszona już przez wkop, o wymiarach 0,55–0,75 × 1,88 m (tabl. 14:1), o wypełnisku z szarobrazowej próchnicy.

stan zachowania szkieletu: kompletny, słabo zachowany szkielet, kości silnie rozwarstwione i ukruszone, a czaszka została bocznie zdeformowana ułożeniem w grobie na skroni; długość szkieletu in situ 148 cm.

pleć, wiek: młody mężczyzna, w wieku *Adultus*, tj. około 25–30 roku życia.

ułożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,47 m n.p.m., ułożony na plecach, w pozycji wyprostowanej (?), ze skręceniem bioder w prawo, na osi E–W, z głową na boku, skierowaną na wschód. Na zachodnim obrzeżu jamy grobowej, przypuszczalnie już za stopami zmarłego, umieszczono żelazny, zdobiony srebrną blachą topór (tabl. 14:1, ryc. 31).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): niewielkie zmiany zwyrodnieniowe na kościach szkieletu pozaczaszkowego.

inwentarz:

- 1) topór żelazny typu M wg J. Petersena [1919, s. 46–47], typu II wg A. Nadolskiego [1954, s. 36 n.]; żeleźce smukłe, ostrze wachlarzowato rozszerzone, lekko asymetryczne, ze śladem wąsa na osadzie, wąska szyjka. Zdobiony na szyjce inkrustacją w postaci umieszczonych (wklepanych) po obu jej stronach dwóch równoległych pasków srebrnej blachy, uformowanych w jodełkę. Przedmiot zakonserwowany po silnej korozji, z postrzępionymi brzegami ostrza; po zdjęciu rdzy wielkość ostrza zmniejszyła się dość znacznie, choć równomiernie. Wymiary (po konserwacji) — całkowita długość żeleźca 17,0 cm, długość od osady do końca ostrza 13,5 cm, wysokość ostrza 16,0 cm, najmniejsza wysokość szyjki 2,2 cm, szerokość osady 3,2 cm, wysokość osady 2,2–3,2 cm, wielkość otworu osady 2,3 × 2,0 cm, szerokość pojedynczego paska srebrnej blachy 3 mm, szerokość zdobionego pasa 1,2 cm (tabl. 14:1a).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wydz. 20.

GRÓB 21 (OBIEKT 45)

lokalizacja: Ha III/ar 77 B–67 D.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,36 m n.p.m.) nieregularna, w przybliżeniu owalna, zorientowana na osi E +35° na S – W +35° na N, o wymiarach 1,04–1,28–1,58 × 2,72 m; od południa lekko naruszona przez kolejną jamę grobową (grób 9, obiekt 27, ryc. 5); na poziomie szkieletu prostokątna, o nierównych brzegach i wymiarach 0,77–0,96 × 2,28 m (tabl. 15:1), o wypełniku z brązowoszarej próchnicy. *stan zachowania szkieletu:* kompletny, słabo zachowany, pojedyncze kości żeber, brak kości stóp; długość szkieletu in situ 159 cm.

pleć, wiek: dojrzały mężczyzna, w wieku *Maturus*, tj. około 40–50 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,03 m n.p.m., ułożony na plecach, w pozycji wyprostowanej i rękoma wzdłuż tułowia, w przybliżeniu na osi E–W, z głową skierowaną na wschód (ryc. 32). Na wysokości lewego biodra znajdował się nóż żelazny (tabl. 15:1).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): zapalenie przyzębia, zaoserwowano duże zmiany zwyrodnieniowe w stawach związane z wiekiem osobnika.

inwentarz:

- 1) fragment dość długiego żelaznego noża o prostym tylcu, od strony przedniej ściętym (?), z nieznacznym (od góry) i wyraźnym od dołu wyodrębnionym, wąskim trzpieniem do osadzenia, typu II (?) wg R. Rogosza; wymiary po konserwacji: długość 120 mm, w tym trzpień 41 mm, szerokość głowni zachowana do 12 mm (tabl. 15:1a).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wydz. 28.

GRÓB 22 (OBIEKT 45 A)

lokalizacja: Ha III/ar 67 D.

jama grobowa: na zachodnim obrzeżu jamy grobowej grobu 21 około 40 cm poniżej jego stropu czytelny jedynie spąg jamy grobowej grobu 22 (poziom 119,93 m n.p.m.), kształtu w przybliżeniu owalnego, węższej w części południowej, zorien-

towanej na osi E +15° na S – W +15° na N, o wymiarach 0,62–0,94 × 2,05 m, o wypełnisku z brązowej i szarej próchnicy.

stan zachowania szkieletu: kompletny.

pleć, wiek: dojrzała kobieta, w wieku *Maturus*, tj. około 45–50 lat.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szczątki kostne zarejestrowano na poziomie 120,24 m n.p.m., w nogach zmarłego mężczyzny z grobu 21 ułożono na stosie czaszkę, kości długie rąk i nóg, kości miednicy (grób 22), które zostały zebrane podczas kopania jego grobu (tabl. 15:1, ryc. 33). W spągu naruszonej jamy grobowej wystąpiły już tylko kości żeber, kręgosłupa oraz nóż żelazny i fragment wczesnośredniowiecznej ceramiki.

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): zapalenie przyzębia, próchnica, paradentoz, zmiany degeneracyjne kręgosłupa związane z wiekiem.

inwentarz:

- 1) zachowane w kilku fragmentach części krótkiego żelaznego noża o prostym tyłcu, z wyodrębnionym trzpieniem do osadzenia; wymiary po konserwacji: długość 80 mm, w tym trzpień 22 mm, szerokość głowni zachowana do 13 mm; ślady skórzanej pochewki; inw. zab. wydz. 43 (tabl. 15:1b);
- 2) niewielki fragment brzuśca naczynia zdobiony w górnej części żłobkowaniem; inw. mat. mas. 15 (tabl. 39:b).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wydz. 43, nr inw. mat. mas. 15.

GRÓB 23 (OBIEKT 46)

lokalizacja: Ha III/ar 67 C.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,48 m n.p.m.) niemal prostokątna, z prześwietleniem, zorientowana na osi E +25° na S – W +25° na N, o wymiarach 1,00–1,32 × 2,92 m, na poziomie szkieletu prostokątna, z lekkim wybrzuszeniem o wymiarach 0,96–1,18 × 1,77 m (tabl. 16:1), o wypełnisku z brązowoszarej próchnicy.

stan zachowania szkieletu: kościec w złym stanie, czaszka uszkodzona, nieliczne kości żeber, kości długie połamane; długość szkieletu in situ 127 cm.

pleć, wiek: młody mężczyzna, w wieku *Adultus I*, tj. około 22–25 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,29 m n.p.m., ułożony na plecach, w pozycji wyprostowanej, w przybliżeniu na osi E–W, z głową na boku, skierowaną na wschód (tabl. 16:1).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): w prawej kości ciemniowej stwierdzono owalny otwór powstały po trepanacji czaszki, ze śladami po procesie gojenia. Najprawdopodobniej tak regularny otwór powstał po usunięciu odłamków kości i oczyszczeniu rany powstałej po urazie głowy zadany ostrym narzędziem. Zagojone brzegi otworu świadczą o poszerzeniu miejsca urazu celem oczyszczenia i usunięcia poszarpanych krawędzi, będących źródłem infekcji i stanów zapalnych. Zmiany w strukturze szkliwa (*hypoplazja*) wynikają z niedożywienia i przebytych chorób (?) w wieku dziecięcym.

inwentarz: brak wyposażenia.

zbiory: —

GRÓB 24 (OBIEKT 47)

lokalizacja: Ha III/ar 65 CD.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,49 m n.p.m.) jama sercowata, znacznie węższa od południa, zorientowana na osi N +26° na W – S +26° na E, o wymiarach 0,68–1,38 × 2,90 m. Od północnego wschodu niszczona przez obiekt 11 (ryc. 5, 34, tabl. 38: a, b; por. punkt 2.2); na poziomie szkieletu jama grobowa owalna, zwężająca się na północy, o wymiarach 0,58–0,91 × 2,26 m (tabl. 17:1), w wypełniku brązowa próchnica ze żwirem.

stan zachowania szkieletu: kompletny, choć kości w bardzo złym stanie, czaszka uszkodzona, długość szkieletu in situ 157 cm.

pleć, wiek: dojrzały mężczyzna, w wieku *Maturus*, tj. około 40–45 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,16 m n.p.m., w pozycji na prawym boku, na osi N–S, z głową na prawej skroni, skierowaną na północ, z ugiętymi w kolanach nogami i zgiętymi w łokciach rękoma — lewa ręka lekko ugięta i położona na brzuchu, a prawa zgięta bardzo mocno. Na południowym skraju jamy grobowej, na poziomie ok. 20 cm wyższym niż szkielet, wystąpiło naczynie gliniane (120,34 m n.p.m.), które już w momencie deponowania nie było całe (brak fragmentów wylewu) (tabl. 17:1, ryc. 35). Na stropie jamy grobowej wystąpił wylew naczynia kultury pucharów lejkowatych, a w wypełniku fragment ceramiki kultury przeworskiej.

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): zły stan jamy ustnej (zapalenie przyzębia, ropnie, próchnica), niewielkie odkształcenia degeneracyjne, przeciążeniowe stawów poza zmianami ujawnionymi w stawach ramiennych i obojczykowych, a wynikającymi z często wykonywanej pracy.

inwentarz:

- 1) fragmenty dość wysokiego naczynia bez zachowanej części górnej, wysmukłego dzięki wysoko umieszczoneму łagodnemu załomowi brzuśca, zdobionego na większej części brzuśca strefą niezbyt regularnych, płytkich poziomych żłobków. Forma wykonana na kole garncarskim, ze śladami podsypki, o lekko wklęsłym dnie, cienkościenna, obtaczana poza przydenną partią brzuśca, z gliny z drobnopziarnistą domieszką mineralną. Naczynie niezupełnie symetryczne i z niewprawnie wykonanym ornamentem, wypalone równomiernie na kolor brązowy, na obu powierzchniach spieczone w wyniku zbyt dużej temperatury lub zbyt długiego wypału; zachowana wysokość 17 cm, średnica dna 8,5 cm, największa wydętość brzuśca 19 cm, grubość ścianek na największej wydętości brzuśca 4 mm (tabl. 17:1a).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr połowy inw. zab. wydz. 21, nr inw. mat. mas. 11, 13.

GRÓB 25 (OBIEKT 48)

lokalizacja: Ha III/ar 67 B–68 A.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,16 m n.p.m.) prostokątna, zorientowana na osi E +18° na S – W +18° na N, o wymiarach 0,90–1,00 × 2,88 m. Na

poziomie szkieletu w przybliżeniu owalna, o nierównych brzegach i wymiarach 0,89–0,95 × 1,93 m (tabl. 16:2), o wypełniku z gliniastego piasku.

stan zachowania szkieletu: kompletny, ale słabo zachowany, brak kości rąk, zarejestrowano kości stóp; część twarzowa czaszki uszkodzona; długość szkieletu in situ 147 cm.

pleć, wiek: kobieta, w wieku dojrzałym lub starczym (*Maturus–Senilis*), czyli powyżej 50 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 119,79 m n.p.m., ułożony na plecach, w pozycji wyprostowanej, w przybliżeniu na osi E–W, z głową skierowaną na zachód (część twarzowa w pewnym oddaleniu od kaloty) i rękoma swobodnie wyciągniętymi wzdłuż ciała; stopy lekko odchyłone w bok. Równolegle do przedramienia lewej ręki, od strony ciała, leżało szydło żelazne (tabl. 16:2, ryc. 36).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): stwierdzono poniżej prawego kła dużą przetokę ropną, na zębach kamień nazębny i paradentozę; zmiany degeneracyjne kręgosłupa.

inwentarz:

- 1) szydło żelazne, kwadratowe w przekroju, o dwóch ostrzach i zachowanej długości 58 mm, ze zgrubieniem (3,5 × 3,5 mm) w odległości 35 mm od dłuższego ostrza (tabl. 16:2a).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr polowy inw. zab. wydz. 22.

GRÓB 26 (OBIEKT 49)

lokalizacja: Ha III/ar 74 B.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,21 m n.p.m.) dość wąska, owalna, zorientowana na osi E–W, o wymiarach 0,72 × 2,29 m. Na poziomie szkieletu szersza, również owalna, o wymiarach 0,80 × 1,64 m (tabl. 18:1) i piaszczystym wypełniku z plamami szarej próchnicy.

stan zachowania szkieletu: niemal całkowicie rozłożony, zachowany jedynie fragment sklepienia kości czaszki i odcinek trzonu kości udowej.

pleć, wiek: dziecko w wieku *Infans I*, tj. około lub powyżej 2 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szczątki kostne na poziomie 120,10 m n.p.m., ze względu na stan zachowania kośćca można jedynie stwierdzić, że dziecko ułożono z głową na wschód. Przy północno-zachodnim brzegu jamy grobowej ustawiono naczynie gliniane (tabl. 18:1).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): —

inwentarz:

- 1) niewielkie, dość przysadziste baniaste naczynie, z łagodnym stosunkowo wysoko umieszczonym załomem brzuśca i lejkowatym, spłaszczonym wylewem, zdobione w górnej połowie strefą bardzo płytkich poziomych, szerokich żłobków. Forma wykonana na kole garncarskim, o wyraźnie wklęsłym dnie, całkowicie obtaczana, z gliny z drobnoziarnistą domieszką mineralną. Naczynie wykonane dość starannie, wypalone nierównomiernie, barwy jasnobrazowej,

a wewnątrz szaroczarnej, około $\frac{1}{3}$ powierzchni spieczona. Wysokość 9,3 cm, średnica wylewu 10,8 cm, średnica dna 7,5 cm, największa wydętość brzuśca 11,7 cm, grubość ścianek 5–6 mm (tabl. 18:1a).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wydz. 23.

GRÓB 27 (OBIEKT 50/1)

lokalizacja: Ha IIII/ar 74 AB.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,18 m n.p.m.) owalna, nierozdzielona z obiektem 50/2 (grób 47), zorientowana na osi E +17° na S – W +17° na N, na poziomie szkieletu jama grobowa w przybliżeniu owalna, o nierównych brzegach, o wymiarach 0,69–1,04 × 2,11 m, o wypełniku dwuwarstwowym: wewnątrz, przy czaszce i tułowiu, z brązowszarej próchnicy i piasku ze śladami próchnicy (tabl. 19:1).

stan zachowania szkieletu: prawie kompletny, słabo zachowany, czaszka uszkodzona, nieliczne kości żeber i kręgow, choć zarejestrowano kości stóp; długość szkieletu in situ 163 cm.

pleć, wiek: mężczyzna, w wieku starczym *Senilis*, tj. powyżej 60 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 119,98 m n.p.m., ułożony na plecach, w pozycji wyprostowanej, nieznacznie odchyłony od osi E–W, z głową na prawym boku, skierowaną na wschód, z rękoma wyciągniętymi wzdłuż tułowia (tabl. 19:1, ryc. 37). W zasypisku jamy grobowej wystąpił jeden ułamek naczynia kultury przeworskiej.

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): silne zmiany zwyrodnieniowe i przeciążeniowe w kręgach oraz zapalenie przyzębia.

inwentarz: brak wyposażenia.

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. mat. mas. 12.

GRÓB 28 (OBIEKT 52)

lokalizacja: Ha III/ar 77 BA.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,28 m n.p.m.) i na poziomie kości prostokątna, zorientowana na osi E +18° na S – W +18° na N, o wymiarach 0,72 × 1,26 m (tabl. 19:2), o wypełniku z brązowszarej próchnicy.

stan zachowania szkieletu: jedynie delikatne i bardzo drobne fragmenty — łuski sklepienia kości czaszki.

pleć, wiek: niemowlę lub jeszcze noworodek w wieku *Infans I*, tj. około 0–3 miesięcy życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szczątki kostne na poziomie 120,26 m n.p.m., ze względu na stan zachowania kośćca można jedynie stwierdzić, że dziecko ułożono głową na wschód.

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): —

inwentarz: brak wyposażenia.

zbiory: —

GRÓB 29 (OBIEKT 53)

lokalizacja: Ha III/ar 75 AC.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,19 m n.p.m.) lekko ósemkowata, zorientowana na osi E +25° na S – W +25° na N, o wymiarach 0,92–1,18 × 2,72 m, na poziomie szkieletu w przybliżeniu owalna, o lekkim przewężeniu i wymiarach 0,65–0,78 × 2,35 m (tabl. 20:1), o wypełniku z brązowszarej próchnicy z piaskiem.

stan zachowania szkieletu: kompletny, bardzo słabo zachowany. Kości są silnie rozwarstwione, pokruszone i połamane, czaszka we fragmentach, w pewnym oddaleniu nieliczne kości stóp; długość szkieletu in situ 161 cm.

pleć, wiek: młody mężczyzna (?), w wieku wczesny *Adultus I*, tj. około 22–24 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 119,96 m n.p.m., ułożony na plecach, w pozycji wyprostowanej, w przybliżeniu na osi E–W, z rękoma blisko tułowia i z lewą dłonią opartą na biodrze, z głową na lewym boku (żuchwa odsunięta), skierowaną na wschód (tabl. 20:1).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): ujawniono zmiany w budowie szkliwa zębów spowodowane chorobami metabolicznymi w dzieciństwie oraz zmiany przerostowe w oczodołach, będące skutkiem m.in. robaczycy.

W żuchwie pierwszy ząb trzonowy, lewy, o wybitnie startej koronie, ze szlifem (?), co może świadczyć o wykorzystywaniu go do powtarzalnych czynności (np. do trzymania rzemienia ?, liny ?).

inventarz: brak wyposażenia.

zbiory: —

GRÓB 30 (OBIEKT 54)

lokalizacja: Ha III/ar 68 C–67 D.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,32 m n.p.m.) nieregularna, w przybliżeniu owalna, o bardzo nierównych brzegach, od zachodu zakończona prosto, a od wschodu nieoddzielona od kolejnej jamy grobowej (obiekt 55, por. pkt 2.1), zorientowana na osi E +23° na S – W +23° na N, o wymiarach 0,98–1,28 × 1,67 × około 2,50 m. Na poziomie szkieletu bardzo nieregularna — wąska przy stopach i bardzo szeroka na wysokości głowy, o wymiarach 0,35–0,70–1,38 × 2,35 m (tabl. 21:1), o wypełniku z brązowszarej próchnicy

stan zachowania szkieletu: kompletny, ale silnie połamany, kościec słabo zachowany, czaszka uszkodzona, bocznie zdeformowana; długość szkieletu in situ 158 cm.

pleć, wiek: dojrzały mężczyzna, w wieku wczesny *Maturus I*, tj. około 35–40 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,20 m n.p.m., ułożony na wznak, w pozycji wyprostowanej, z rękoma wyciągniętymi wzdłuż tułowia, w przybliżeniu na osi E–W, z głową na prawym boku, skierowaną na wschód. Przy lewej nodze, na wysokości kości udowej znajdował się nóż żelazny w bogato zdobionej skórzanej pochwie z elementami z brązu (tabl. 21:1).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): na siekaczach i kłach czytelne ślady zmian metabolicznych (*hypoplazja szkliwa*).

inwentarz:

- 1) dwa fragmenty główki żelaznego noża, o prostym tylcu, ze śladem trzpienia do osadzania, nóż typu I wg R. Rogosza; wymiary po konserwacji: długość 102 mm, szerokość główki zachowana do 11 mm (tabl. 21:1a) oraz fragmenty skórzanej pochewki z okuciami z blachy brązowej (tabl. 22). Zachowało się sześć elementów okuć (b–g), w tym dwa różne okucia ze złożonych na pół pasków cienkiej blaszki (b–c), wśród których jedno jest okuciem dolnego zakończenia pochewki (b), oraz po dwie jednakowo uformowane tulejki z grubej blachy (d–e i f–g); część okuć jest zdobiona; inw. zab. wydz. 24:
  - a) okucie dolnego zakończenia pochwy o jednej krawędzi prostej (w miejscu zgięcia blaszki) i drugiej znacznie dłuższej, łukowato do niej dochodzącej; blaszka zdobiona wzdłuż całej dłuższej krawędzi rzędem wybitych, wypukłych punktów, przymocowana trzema brązowymi nitami (długość 40 mm, szerokość 25 mm, maksymalna grubość 7 mm) (tabl. 21:1b);
  - b) blaszka zgięta na pół, w formę trapezu, o długości 27 mm i szerokości 7–16 mm, spięta przy węższym końcu nitami, bogato zdobiona ornamentem geometrycznym (pojedyncze i podwójne linie, proste i ukośne), z jednej strony z puncowanych punktów, z drugiej — radełkowym (tabl. 21:1c);
  - c–d) walcowate tulejki z pasków blachy o szerokości 12 mm, z końcami zachodzącymi na siebie, średnica jednej 7–8 mm, drugiej 9–10 mm (tabl. 21:1d–e).
  - e–f) lejkowato uformowane tulejki z pasków blachy o szerokości 23 mm, z końcami stykającymi się ze sobą, jedna o średnicy dolnej 3 mm i górnej 6 mm, z trzema ustawionymi w linii otworami na nity, druga 4–5 i 6–8 mm, z otworem na nit; tulejki są bogato zdobione ornamentem geometrycznym — przy szerszym zakończeniu linią punktów i niżej na powierzchni układami prostych, ukośnych i łukowatych linii z tzw. wilczych zębów (tabl. 21:1f–g).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wydz. 24.

GRÓB 31 (OBIEKT 56)

lokalizacja: Ha III/ar 77 B–67 D.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,36 m n.p.m.) w kształcie wydłużonego, dość wąskiego prostokąta, od wschodu nie oddziela się od kolejnej jamy grobowej (grób 32, obiekt 57), zorientowana na osi E +32° na S – W +32° na N; szerokość 0,72–0,84 m, długość obu jam grobowych 4,50 m. Na poziomie szkieletu jama czytelna tylko częściowo (szarobrązowa próchnica) przy czaszce do wysokości kości ramieniowych; wymiary: szerokość 0,75 m; rejestrowana długość 0,63 m (tabl. 23:1).
stan zachowania szkieletu: kompletny, lecz w złym stanie, czaszka uszkodzona, kręgi i większość kości połamane, brak kości żeber; długość szkieletu in situ 176 cm.

pleć, wiek: stary mężczyzna, w wieku *Senilis*, tj. powyżej 60 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,22 m n.p.m., ułożony na wznak, w pozycji wyprostowanej, z rękoma ułożonymi blisko wzdłuż

tułowia, w przybliżeniu na osi E–W, z głową położoną prosto i skierowaną na wschód. Przy lewej kości miednicy, ukosem do niej, leżał nóż żelazny (tabl. 23:1). *cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego)*: zaobserwowano zmiany świadczące o silnym obciążeniu obu stawów biodrowych, związanym nie tylko z długim okresem życia, ale także z dużą aktywnością ruchową; ponadto stan zapalny przyzębia, próchnica.

inwentarz:

- 1) szczątkowo zachowany fragment dość długiego noża żelaznego z trzpieniem do osadzania; wymiary po konserwacji: długość 123 mm, szerokość głowni zachowana do 11 mm (tabl. 23:1a).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wydz. 25.

GRÓB 32 (OBIEKT 57)

lokalizacja: Ha III/ar 77 B.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,24 m n.p.m.) w kształcie wydłużonego, prostokąta, od wschodu zakończona prosto, nieoddzielona od jamy grobu 35, zorientowana na osi E +32° na S – W +32° na N; szerokość 0,94–1,00 m, długość obu jam grobowych 4,50 m. Na poziomie szkieletu nieregularna (prostokątno-owalna z przewężeniem), od zachodu zakończona prosto, od wschodu półkolistą, z mocnym przewężeniem; wymiary: 0,57–0,31–0,67 × 1,94 m (tabl. 24:1), wypełnisko: brązowoszara próchnica z drobnziarnistym żwirem.

stan zachowania szkieletu: zachowany szczątkowo — uszkodzona czaszka (tylko sklepienie) i trzony kości długich.

pleć, wiek: starsze dziecko, zmarłe w wieku *Infans II*, lub już osobnik młodociany, w wieku *Juvenis* (13–15 lat). W grobie znajdował się kabłączek skroniowy, możemy zatem przypuszczać, że mamy do czynienia z grobem dziewczynki.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,18 m n.p.m., ze względu na stan zachowania szczątków można jedynie wskazać, że osobę pochowaną w tym grobie ułożono głową na zachód. Na prawo od głowy, nieco poniżej niej, wystąpił srebrny kabłączek skroniowy (tabl. 24:1), a przy nogach umieszczono drewniane wiadro klepkowe (120,23 m n.p.m.), z którego zachowały się żelazne obręcze (tabl. 24:1). Z zasypiska jamy grobowej pochodzą dwa fragmenty naczyń kultury przeworskiej (w tym ucho amfory).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): na pierwszym zębie trzonowym stwierdzono znaczne starcie guzków, prawdopodobnie wynik wykonywania powtarzalnych czynności; zmiany w strukturze szkliwa zębów w wyniku przebytych chorób.

inwentarz:

- 1) mały, dość masywny srebrny kabłączek skroniowy, średnica 13–15 mm, esowaty typu III b [wg MUSIAŃCZAK 1948–1949, s. 144], typu III odmiany A [KÓCZKA-KREŃCZAK 1993, s. 47, 56–57]; inw. zab. wydz. 26 (tabl. 24:1a);
- 2) drewniane wiadro klepkowe, o średnicy ok. 16–18 cm, z którego zachowały się trzy żelazne obręcze o przekroju płasko-półokrągłym; nie zachował się pałąk; inw. zab. wydz. 27 (tabl. 24:1b).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wydz. 26–27, nr inw. mat. mas. 14.

GRÓB 33 (OBIEKT 58)

lokalizacja: Ha III/ar 77 B–78 A.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,31 m n.p.m.) i na poziomie kości prostokątno-owalna, zorientowana na osi E +16° na S – W +16° na N, o wymiarach 0,42–0,50 × 1,22 m (tabl. 25:1); wypełnisko: szarobrazowa próchnica z piaskiem i orsztynem.

stan zachowania szkieletu: jedynie delikatne fragmenty czaszki — kości sklepienia, kość skroniowa prawa, fragment prawej żuchwy i uzębienie mleczne jeszcze niekompletne (szczątki pozyskane po przesianiu wypełniska).

pleć, wiek: małe dziecko, w wieku *Infans I*, tj. około 18 miesiąca życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szczątki kostne na poziomie 120,23 m n.p.m., stan zachowania kośćca pozwala tylko na stwierdzenie, że dziecko ułożono prawdopodobnie głową na zachód.

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): —

inventarz: brak wyposażenia.

zbiory: —

GRÓB 34 (OBIEKT 59)

lokalizacja: Ha IIII/ar 77 B.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,34 m n.p.m.) i na poziomie kości owalna, zorientowana na osi E +15° na S – W +15° na N, przylegająca do innego grobu (grób 22, obiekt 45A), o wymiarach 0,62 × 1,38 m (tabl. 25:2); wypełnisko: szarobrazowa próchnica z piaskiem i orsztynem.

stan zachowania szkieletu: jedynie niewielkie fragmenty kośćca — sklepienia czaszki, żuchwy z zawiązkami zębów mlecznych, ułamki kręgow pierśiowych oraz fragment trzonu kości udowej (szczątki pozyskane po przesianiu wypełniska).

pleć, wiek: małe dziecko, w wieku *Infans I*, tj. około 7–8 miesiąca życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szczątki kostne na poziomie 120,30 m n.p.m., ze względu na stan zachowania kośćca można jedynie orzec, że dziecko ułożono prawdopodobnie głową na wschód.

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): —

inventarz: brak wyposażenia.

zbiory: —

GRÓB 35 (OBIEKT 61)

lokalizacja: Ha III/ar 74 D.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,14 m n.p.m.) prostokątna, zorientowana na osi E +30° na S – W +30° na N, o wymiarach 1,10 × 2,74 m. Na poziomie szkieletu prostokątna, nieco węższa od strony stóp; wymiary: 0,54–0,70 × 2,16 m (tabl. 26:1); wypełnisko: szarobrazowa próchnica.

stan zachowania szkieletu: kompletny, ale stan zachowania kości słaby, długość szkieletu in situ 171 cm.

pleć, wiek: dorosły mężczyzna, w wieku *Adultus*, tj. około 24–27 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 119,55 m n.p.m., ułożony na plecach, w pozycji wyprostowanej, w przybliżeniu na osi E–W, z rękoma ułożonymi blisko wzdłuż tułowia, opartymi na biodrach, z głową lekko przechyloną na prawo, skierowaną w przybliżeniu na wschód. Przy lewej dłoni leżały położone razem nóż żelazny i osełka kamienna (tabl. 26:1, ryc. 38).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): nie stwierdzono żadnych poważnych zmian patologicznych poza niewielkimi zmianami w lewym stawie barkowym oraz w dolnym odcinku kręgow pierśiowych (drobne osteofity i guzki).

inwentarz:

- 1) osełka wykonana z fyllitu, asymetryczna w osi poprzecznej, o kształcie dłutowatym, ze wszystkimi ściankami zwężającymi się ku jednemu z końców, zaopatrzonemu w dwa otwory rozmieszczone jeden pod drugim (otwór bliżej końca o średnicy 2 mm, dalszy o średnicy 3 mm); w widoku z przodu węższe zakończenie prostopadłe do ścianek, w rzucie z boku niesymetrycznie zaokrąglone. Przeciwległy, szerszy koniec uformowany ukośnie, zdobiony dwiema równoległymi liniami rytymi (większość tego zakończenia wyszczerbiona); długość 68–75 mm, szerokość 8–13 mm, grubość w części z otworami 3 mm, w przeciwległej 5 mm; na środku obu szerszych powierzchni ślady po ostrzeniu metalowych przedmiotów; inw. zab. wydz. 32 (tabl. 26:1a);
- 2) fragment głowni noża żelaznego o prostym tylcu, ze ścięciem w części przedniej, typu II wg R. Rogosza; wymiary po konserwacji: długość 63 mm, szerokość głowni zachowana do 11 mm; inw. zab. wydz. 33 (tabl. 26:1b).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wydz. 32–33.

GRÓB 36 (OBIEKT 62)

lokalizacja: Ha III/ar 75 A.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,43 m n.p.m.) w przybliżeniu owalna, o nierównych brzegach, zorientowana na osi E +10° na S – W +10° na N, niszczona od północy przez rozległy wkop, o wymiarach >1,00 × 1,70 m. Na poziomie szkieletu obiekt nieregularny, o nierównych brzegach, o wymiarach 0,69–0,46–0,54 × 1,68 m (tabl. 25:3) i wypełnisku z brązowszarej próchnicy.

stan zachowania szkieletu: pozostały słabo zachowane fragmenty, w tym czaszki, zmineralizowane zawiązki zębów stałych, trzony kości długich i ułamki kręgow.

pleć, wiek: małe dziecko, zmarłe w wieku *Infans I*, tj. około 3 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szczątki kostne na poziomie 120,25 m n.p.m., ze względu na stan zachowania kośćca można jedynie stwierdzić, że dziecko ułożono, na osi E–W, głową na zachód. Na wysokości tułowia, z prawej strony, znajdował się nóż żelazny (tabl. 25:3), a w zasypisku jamy grobowej — fragment ceramiki datowany na wczesne średniowiecze.

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): —

inwentarz:

- 1) dwa fragmenty głowni noża żelaznego; wymiary po konserwacji: długość 85 mm, szerokość głowni zachowana do 10 mm; inw. zab. wydz. 29 (tabl. 25:3a);
- 2) niecharakterystyczny fragment brzuśca naczynia; inw. mat. mas. 17.

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wydz. 29, nr inw. mat. mas. 17.

GRÓB 37 (OBIEKT 63)

lokalizacja: Ha III/ar 85 A.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,20 m n.p.m.) prostokątna, szersza i zakończona półkuliście od zachodu, zorientowana na osi E +30° na S – W +30° na N, o wymiarach 1,10–1,38 × 3,12 m. Na poziomie szkieletu owalna, o wymiarach 0,73–0,54–0,63 × 2,11 m (tabl. 27:1); wypełnisko: brązowszara próchnica.

stan zachowania szkieletu: kompletny, ale stan zachowania kości słaby (połamana twarzoczaszka, kruche kości); długość szkieletu in situ 156 cm.

pleć, wiek: stara kobieta, w wieku *Senilis*, tj. powyżej 70 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 119,65 m n.p.m., ułożony na wznak, w pozycji wyprostowanej, w przybliżeniu na osi E–W, z rękoma ułożonymi wzdłuż tułowia, z głową przechyloną w lewo, skierowaną na zachód. Przy kręgosłupie (z prawej strony), na wysokości kręgów lędźwiowych znajdował się nóż żelazny, a przy lewej łopatce gliniany przęślik (tabl. 27:1). Na stropie i w wypełnisku obiektu zarejestrowano po jednym fragmencie ceramiki z okresu kultury przeworskiej.

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): rozpoznano silne zmiany artretyczne wszystkich stawów obwodowych oraz zmiany sklerotyczne i odkształcenia w stawie biodrowym spowodowane częstym przyjmowaniem pozycji kucznej; zapalenie przyzębia i paradentoz.

inwentarz:

- 1) krótki żelazny nóż z wyraźnie wyodrębnionym (od strony tylca) trzpieniem do osadzenia i ściętym od przodu tylcem, typu II odmiany d wg R. Rogosza; wymiary po konserwacji: długość 79 mm, w tym trzpień 30 mm, szerokość głowni zachowana do 10 mm; inw. zab. wydz. 34 (tabl. 27:1a);
- 2) gliniany przęślik dwustożkowaty, zdobiony poziomymi żłobkami, o barwie w połowie jasnobrązowej i w połowie ciemnobrązowej, średnica 31 mm, średnica górnej i dolnej powierzchni 22 mm, wysokość 17 mm, średnica otworu 8 mm; inw. zab. wydz. 35 (tabl. 27:1b).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wydz. 34–35, nr inw. mat. mas. 18, 21.

GRÓB 38 (OBIEKT 64)

lokalizacja: Ha III/ar 74 A.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,15 m n.p.m.) owalno-prostokątna, zorientowana na osi N –23° W – S –23° na E, o wymiarach 0,66–0,72 × 1,66 m. Na

poziomie szkieletu owalna, o wymiarach 0,60–0,63 × 1,45 m (tabl. 28:1), o wypełnisku z brązowoszarej próchnicy.

stan zachowania szkieletu: bardzo słabo zachowane fragmenty szkieletu, uszkodzona czaszka, część kości długich nóg i rąk oraz pojedyncze kości jednej stopy, długość szkieletu in situ 133 cm.

pleć, wiek: dojrzały osobnik, przypuszczalnie mężczyzna, w wieku wczesny *Maturus I*, tj. około 35–40 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,04 m n.p.m., z rękoma ułożonymi wzdłuż tułowia, w przybliżeniu na osi N–S, z głową lekko przechyloną w lewo, skierowaną na południe. Nogi były najprawdopodobniej lekko ugięte w kolanach, a golenie podkurczone i stopy przypuszczalnie skrzyżowane, co było zapewne spowodowane stosunkowo małym rozmiarem jamy grobowej (tabl. 28:1). W wypełnisku obiektu wystąpił ułamek wczesnośredniowiecznego naczynia.

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): na kości piętowej zaobserwowano skostniałe ścięgno Achillesa.

inwentarz: brak wyposażenia, wystąpił jedynie:

- 1) niecharakterystyczny fragment brzuśca wczesnośredniowiecznego naczynia.
- zbiory:* Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. mat. mas. 22.

GRÓB 39 (OBIEKT 65)

lokalizacja: Ha III/ar 74 AC.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,02 m n.p.m.) kształtu w przybliżeniu owalnego, zorientowana na osi E +20° na S – W +20° na N, o wymiarach 0,68–1,22–1,06 × 2,30 m. Na poziomie szkieletu w przybliżeniu owalna, o wymiarach 0,90–1,12 × 2,76 m (tabl. 28:2), wypełnisko: piasek z szarą próchnicą i orsztyнем.

stan zachowania szkieletu: kompletny szkielet, raczej dobrze zachowany (kości masywne, dobrze uwapnione), choć brak kości dłoni, części żeber i części kręgow; długość szkieletu in situ 184 cm.

pleć, wiek: młody mężczyzna, w wieku wczesny *Adultus I*, tj. około 22–24 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 119,46 m n.p.m., ułożony na plecach, w pozycji wyprostowanej, z rękoma ułożonymi swobodnie wzdłuż tułowia, w przybliżeniu na osi E–W, z głową lekko przechyloną na lewo, skierowaną na wschód (tabl. 28:2). Szczątki zmarłego i ziemia blisko nich pokryta jest glebą z dużą ilością substancji organicznej (ryc. 39).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): zaobserwowano przesunięcia odpowiednich powierzchni w obu stawach biodrowych oraz w stawach skokowo-goleniowych, świadczące o obciążeniu obu stawów biodrowych, co można łączyć z określoną aktywnością fizyczno-ruchową (np. jazdą konną); zapalenie przyzębia, kamień nazębny, ropnie.

inwentarz: brak wyposażenia.

zbiory: —

GRÓB 40 (OBIEKT 66)

lokalizacja: Ha III/ar 84 B.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,01 m n.p.m.) prostokątna, zaokrąglona na krótszych bokach, zorientowana na osi E +26° na S – W +26° na N, o wymiarach 1,10–1,20 × 3,60 m. Na poziomie szkieletu bardzo regularna, prostokątna, o wymiarach 0,85–0,89 × 2,61 m (tabl. 29:1) i wypełnisku z brązowszarej próchnicy *stan zachowania szkieletu:* niekompletny, w bardzo złym stanie, kości silnie zwietrzałe, kruszące się i łamliwe, czaszka z prawej strony uszkodzona, brak kości dłoni, żeber, kręgosłupa i łopatek; długość szkieletu in situ 166 cm.

pleć, wiek: mężczyzna, w wieku wczesny *Adultus I*, tj. około 22–25 roku życia.

ułożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 119,61 m n.p.m., ułożony na wznak, w pozycji wyprostowanej, z rękoma wyciągniętymi swobodnie wzdłuż tułowia, w przybliżeniu na osi E–W, z głową przechyloną na prawo, skierowaną na wschód. Przy wyprostowanych nogach, na wysokości stóp (kości nie zachowały się), od strony pięt znajdowały się dwie ostrogi żelazne (prawa z nich łącznie ze sprzączkami do ostróg); na wysokości lewej kości udowej wystąpił nóż żelazny (tabl. 29:1). Wśród kości fragment nieokreślonego przedmiotu żelaznego.

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): stwierdzono jedynie niewielkie zmiany w jamie ustnej (słaby kamień nazębny, próchnica).

inwentarz:

- 1), 2) para ostróg żelaznych typu I odmiany 2 [HILCZERÓWNA 1956, s. 25–27], z ramą w kształcie rozchylonego od otwartej strony U, z zakończeniami płytkowymi, prostokątnymi (po dwa nity w każdym) i z bodźcem odchylonym o ok. 20° w stosunku do osi kabłąka; bodziec o kształcie wrzecionowatym, długości 55 mm, w najgrubszym miejscu o średnicy 10 mm, z wyodrębnionym stożkowatym kolcem o długości 19 mm, podkreślonym u nasady dookólnym żłobkiem. Długość ostrogi 150 mm, kabłąka 95 mm, maksymalna szerokość 85 mm, przekrój ramion płasko-wypukły w kształcie litery D; inw. zab. wydz. 36/1 i 37 (tabl. 29A:a–b).
- 3), 4) para żelaznych sprzączek do ostróg o kształcie płasko-półokrągłym, zbliżonym do litery D, o długości 17,5–18 mm, szerokości 16 mm i grubości 4,4 mm, z których jedna ma na środku zachowaną igłę, druga zaś obejmę z prostokątnego paska blachy żelaznej, złożonej na pół i spiętej pojedynczym nitami; inw. zab. wydz. 36/2–3 (tabl. 29A:c–d).
- 5) fragment krótkiego noża żelaznego o prostym tyłcu, ze ścięciem od strony przedniej i wyraźnie wyodrębnionym obustronnie trzpieniem do osadzenia, typu II odmiany b wg R. Rogosza; wymiary po konserwacji: długość 82 mm, w tym zachowanej w całości głowni 62 mm, szerokość głowni 11 mm; inw. zab. wydz. 38 (tabl. 29:1e).
- 6) fragment nieokreślonego przedmiotu żelaznego; inw. zab. wydz. 39 (tabl. 29:1f).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wydz. 36–39.

GRÓB 41 (OBIEKT 67)

lokalizacja: Ha III/ar 85 A.

jama grobowa: na stropie (poziom 120,32 m n.p.m.) owalna, lekko wklęśta od południa, zorientowana na osi E +30° na S – W +30° na N, o wymiarach 0,80–0,88 × 2,00 m; na poziomie szkieletu owalna, o wymiarach 0,90 × 2,07 m (tabl. 30:1); wypełnisko: brązowoszara próchnica.

stan zachowania szkieletu: kompletny, lecz kości w złym stanie (czaszka silnie zdeformowana, niezakończony proces kostnienia); długość szkieletu in situ 163 cm.
pleć, wiek: młoda kobieta, w wieku *Juvenis*, tj. około 16–18 roku życia.

ułożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 120,07 m n.p.m., ułożony na wznak, w pozycji wyprostowanej, w przybliżeniu na osi E–W, z nogami blisko siebie, z rękoma wyciągniętymi wzdłuż tułowia, lekko odchylonymi od niego, z głową ułożoną prosto, skierowaną na zachód (z zuchwą odsuniętą od czaszki). Nad lewą kością miednicy znajdowały się obok siebie nóż żelazny i osełka kamienna (tabl. 30:1, ryc. 40); w wypełnisku obiektu odkryto ułamek naczynia z okresu wczesnego średniowiecza.

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): stwierdzono duże zmiany przerostowe w stropie obu oczodołów (*cribra orbitalia*), będące wynikiem przebytej m.in. robaczycy, oraz zmiany w strukturze szkliwa (*hypoplazja*), które wynikają z niedożywienia i przebytych chorób (?) w wieku dziecięcym.

inwentarz:

- 1) nóż żelazny o prostym tyłcu, z wyodrębnionym wyraźnie (od strony tyłca) klinowatym trzpieniem do osadzenia, zbliżony do typu I odmiany a wg R. Rogosza; wymiary po konserwacji: długość 112 mm, w tym trzpienia 38 mm, szerokość głowni zachowana do 10 mm; inw. zab. wydz. 30 (tabl. 30:1a);
- 2) osełka wykonana z fyllitu, asymetryczna w osi poprzecznej, o kształcie zbliżonym do prostopadłościanu, z szerszymi ściankami lekko rozszerzającymi się ku półokrągłemu zakończeniu z przewierconym asymetrycznie otworem o średnicy 5 mm; druga połowa przedmiotu zwęża się wszystkimi ściankami ku prostopadłemu zakończeniu, lecz jedna ze ścianek bocznych najpierw rozszerza się, a później dopiero zwęża ku zakończeniu; długość osełki 74 mm, szerokość 12–16 mm; grubość 3,5–6 mm; inw. zab. wydz. 31 (tabl. 30:1b);
- 3) niecharakterystyczny fragment brzuśca wczesnośredniowiecznego naczynia; inw. mat. mas. 19.

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wydz. 30–31, nr inw. mat. mas. 19.

GRÓB 42 (OBIEKT 68)

lokalizacja: Ha III/ar 68 C–78 A.

jama grobowa: na stropie (poziom 119,78 m n.p.m.) owalna, z występem na jej wschodnim krańcu w kierunku południowym, zorientowana na osi E +23° na S – W +23° na N, o wymiarach 0,84–1,18 × 2,62 m; na poziomie szkieletu owalna,

o wymiarach: 0,85–1,10 × 2,77 m (tabl. 31:1); wypełnisko: piasek z szarą próchnicą i orsztynem. Jama znajdowała się poniżej obiektu 55 (ryc. 5, por. pkt 2.1).

stan zachowania szkieletu: niemal kompletny, ale kości połamane, czaszka uszkodzona, brak części żeber i większości kręgow; długość szkieletu in situ 164 cm.

pleć, wiek: dojrzała kobieta, w wieku *Maturus*, tj. około 45–50 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 119,67 m n.p.m., ułożony na plecach, z wyprostowanymi nogami, w przybliżeniu na osi E–W, z rękoma lekko odsuniętymi od tułowia, z głową na lewej skroni, skierowaną na wschód (tabl. 31:1).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): zaobserwowano zmiany zwyrodnieniowe kręgosłupa oraz mocne skostnienie więzadeł w prawej kości łokciowej, co może łączyć się z wykonywaną pracą; ponadto zmiany przerostowe w stropie obu oczodołów, będące wynikiem przebytej m.in. robaczycy, oraz zapalenie przyzębia, ropnie, próchnicę, paradentozę.

inventarz: brak wyposażenia.

zbiory: —

GRÓB 43 (OBIEKT 69)

lokalizacja: Ha IIII/ar 74 AC.

jama grobowa: na stropie (poziom 119,57 m n.p.m.) owalna, zorientowana na osi E +14° na S – W +14° na N, o wymiarach 0,90–1,10 × 2,72 m; na poziomie szkieletu prostokątna, ale z wybrzuszeniem od północy; wymiary: 0,63–0,94 × 2,22 m (tabl. 32:1); wypełnisko: brązowoszara próchnica.

stan zachowania szkieletu: niekompletny, w złym stanie, ale są kości ze wszystkich odcinków szkieletu postkranialnego; wystąpiły tylko niewielkie ułamki czaszki (fragmenty szczęki, żuchwy, zęby), brak kości dłoni, żeber i większości kręgow oraz części kości rąk; długość szkieletu in situ 190 cm.

pleć, wiek: dojrzały mężczyzna, w wieku *Maturus*, tj. około 40–50 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szkielet rejestrowany na poziomie 119,32 m n.p.m., ułożony na plecach, z wyprostowanymi nogami, z rękoma wyciągniętymi swobodnie wzdłuż tułowia, w przybliżeniu na osi E–W, z głową skierowaną na wschód. Między kośćmi miednicy, na wysokości kości krzyżowej znajdowała się sztabka żelazna (dłuto ?), a blisko kręgow piersiowych wystąpił fragment lanego srebra (tabl. 32:1).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): zaobserwowano zmiany przeciążeniowe, degeneracyjne (zrośnięcie ostatniego kręgu lędźwiowego z kością krzyżową, co ograniczało sprawność ruchową kręgosłupa), osteoporozę, stany zapalne (zniekształcone części kości ramiennej prawej i obu kości lewego podudzia) oraz zapalenie przyzębia, kamień nazębny, paradentozę.

inventarz:

- 1) fragment długiej, kutej, prostokątnej w przekroju sztabki żelaznej; zachowana długość 104 mm, szerokość 8 mm, grubość 4–5 mm) — fragment dłuta (?) lub klucza (?); inw. zab. wydz. 40 (tabl. 32:1a);

- 2) placek srebra, w kształcie owalnym (?), ze spłaszczoną dolną i górną powierzchnią, zachowany fragment ok. $\frac{1}{4}$ po podziale na krzyż, ze śladami licznych nacięć na wszystkich krawędziach po podziale, wymiary: 7×7 mm, grubość 4,5 mm, waga 1,264 g; inw. zab. wydz. 41 (tabl. 32:1b);

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wydz. 40–41.

GRÓB 44 (OBIEKT 70)

lokalizacja: Ha III/ar 74 C.

jama grobowa: na stropie (poziom 119,38 m n.p.m.) szeroka, owalna, zorientowana w przybliżeniu na osi E +28° na S – W +28° na N, o wymiarach $1,50 \times 2,60$ m. Na poziomie szkieletu bardzo nieregularna i o jeszcze większej szerokości o wymiarach $1,28-1,50-1,95 \times 2,05-2,60$ m — kształt i rozmiary wskazują na możliwość przeznaczenia jamy na podwójny pochówek, ale wystąpiły kości tylko jednej osoby (tabl. 33:1); wypełniko: szaro-siwa próchnica, pochodzenia wodnego, prawdopodobnie pochodząca z pobliskiego zastoiska wodnego.

stan zachowania szkieletu: zachowany szczątkowo, kości niemal rozłożone. Wydzielono jedynie większe struktury nasad kości piszczelowych i kości udowych. Luźno wystąpiły prawie wszystkie zęby.

pleć, wiek: dojrzały osobnik zmarły w wieku *Maturus* (?).

ulożenie zmarłego i wyposażenie: szczątki kostne na poziomie 119,21 m n.p.m., przypuszczalnie na wznak, z nogami wyprostowanymi, z głową skierowaną na wschód. Przy kolanie lewej nogi (na zewnątrz od niej) znajdował się nóż żelazny (tabl. 33:1).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): —

inwentarz:

- 1) fragment dość długiego noża żelaznego o prostym tylcu, z nieznacznie wyodrębnionym (od strony tyłca) trzpieniem do osadzenia, typu I wg R. Rogosza; wymiary po konserwacji: długość 100 mm, szerokość głowni zachowana do 12 mm (tabl. 33:1a).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. zab. wydz. 42.

1.2. Zniszczone groby

1.2.1. Groby (interwencja w 2007 roku)

GRÓB 1/2007

lokalizacja: nieckowaty wkop po „dzikim” poborze piasku/żwiru.

jama grobowa: brak danych.

stan zachowania szkieletu: kości słabe, częściowo uszkodzone, brak górnej partii kośćca i czaszki; od przedramion do dolnych nasad podudzi szkielet jest prawie kompletny.

pleć, wiek: dziecko *Infans II*, tj. 8–9 lat.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: brak bliższych danych; szczątki ludzkie wystąpiły na głębokości 0,40–0,90 m; szkielet spoczywał na okrągłych i płaskich kamieniach (średnica 13–20 cm).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): —

inventarz: nie zarejestrowano.

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy materiał kostny (nr inw. 1/2007).

GRÓB 2/2007

lokalizacja: nieckowaty wkop po „dzikim” poborze piasku/żwiru.

jama grobowa: brak danych.

stan zachowania szkieletu: niekompletna partia lewej strony szkieletu, ze strony prawej tylko kość udowa, czaszka wraz z żuchwą.

pleć, wiek: stara kobieta, w wieku *Senilis*, tj. powyżej 55 roku życia.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: brak bliższych danych; szczątki ludzkie wystąpiły na głębokości 0,40–0,90 m; szkielet spoczywał na okrągłych i płaskich kamieniach (średnica 13–20 cm).

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): stwierdzono zmiany zwyrodnieniowe głównie stawów, na kręgach zmiany degeneracyjne, stan zapalny przyzębia.

inventarz: nie zarejestrowano; na kości potylicznej zaobserwowano bardzo silne zazielenienie po tlenku metalu (miedzi ?).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy materiał kostny (nr inw. 2/2007).

GRÓB 3/2007

lokalizacja: nieckowaty wkop po dzikim poborze piasku/żwiru.

jama grobowa: brak danych.

stan zachowania szkieletu: luźne kości udowe: lewa i prawa.

pleć, wiek: młody (dorosły) mężczyzna, w wieku *Adultus*.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: brak danych; szczątki ludzkie wystąpiły na głębokości 0,40–0,90 m.

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): —

inventarz: —

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy materiał kostny (nr inw. 3/2007).

GRÓB 4/2007

lokalizacja: nieckowaty wkop po dzikim poborze piasku/żwiru.

jama grobowa: brak danych.

stan zachowania szkieletu: luźna prawa kość udowa.

pleć, wiek: dojrzały, stary mężczyzna, w wieku *Maturus–Senilis*.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: brak danych; szczątki ludzkie wystąpiły na głębokości 0,40–0,90 m.

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): zmiany degeneracyjne, przeciążeniowe.

inwentarz: —

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy materiał kostny (nr inw. 4/2007).

GRÓB 5/2007

lokalizacja: nieckowaty wkop po „dzikim” poborze piasku/żwiru.

jama grobowa: brak danych.

stan zachowania szkieletu: luźna lewa kość promieniowa.

pleć, wiek: młoda, dojrzała kobieta, w wieku *Adultus–Maturus*.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: brak danych; szczątki ludzkie wystąpiły na głębokości 0,40–0,90 m.

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): zmiany degeneracyjne, przeciążeniowe (słabe), łączące się z często przyjmowaną pozycją ciała (wykonywanie ruchu odwodzenia i przywodzenia ręki).

inwentarz: —

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy materiał kostny (nr inw. 5/2007).

1.2.2. Groby (badania w 2011 roku)

GRÓB 1/2011

lokalizacja: Ha III/68 C.

jama grobowa: brak danych; z zasypiska jamy grobowej grobu 15 (obiekt 35).

stan zachowania szkieletu: osiem fragmentów czaszki.

pleć, wiek: nieokreślona, osobnik dorosły.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: brak danych; pod dnem obiektu 4 (por. pkt 2.2.), w miejscu, gdzie naruszał on strop grobu 15.

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): —

inwentarz: nie zarejestrowano.

zbiory: —

GRÓB 2/2011

lokalizacja: Ha III/75 A.

jama grobowa: brak danych; z wkopu po „dzikim” poborze piasku/żwiru, przy grobie 41 (obiekt 62).

stan zachowania szkieletu: fragment kości śródreżca i fragment kości sklepienia czaszki.

pleć, wiek: nieokreślona, osobnik dorosły.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: brak danych.

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): —

inwentarz: —

zbiory: —

GRÓB 3/2011

lokalizacja: Ha III/66 C.

jama grobowa: brak danych; z wkopu po „dzikim” poborze piasku/żwiru.

stan zachowania szkieletu: fragment kości łopatki.

pleć, wiek: nieokreślona, osobnik dorosły.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: brak danych.

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): —

inventarz: —

zbiory: —

GRÓB 4/2011

lokalizacja: Ha III/65 D.

jama grobowa: brak danych; z wkopu po „dzikim” poborze piasku/żwiru.

stan zachowania szkieletu: dwa paliczki.

pleć, wiek: dziecko, w wieku *Infans II*.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: brak danych.

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): —

inventarz: —

zbiory: —

GRÓB 5/2011

lokalizacja: z hałdy po spychaczu.

jama grobowa: brak danych.

stan zachowania szkieletu: fragment kości długiej, trzonu kości piszczelowej.

pleć, wiek: nieokreślona, osobnik dorosły.

ulożenie zmarłego i wyposażenie: brak danych.

cechy charakterystyczne szkieletu (stan zdrowotny zmarłego): —

inventarz: —

zbiory: —

2. Inne obiekty związane z cmentarzyskiem

2.1. Puste jamy o cechach jam grobowych

OBIEKT 31 (GRÓB 45)

lokalizacja: Ha III/ar 65 AC.

opis: na stropie rozległa, regularna owalna jama, o wymiarach 1,68 × 2,90 m, zorientowana na osi E +21° na S – W +21° na N. Około 15 cm poniżej stropu (poziom 120,40 m n.p.m.) obiekt zmienił swą wielkość — nie był już czytelny w swej partii wschodniej, powiększył się natomiast w kierunku zachodnim. Do tej głębokości nie wystąpiły żadne ślady kości ludzkich (tabl. 34:1). W profilu, od strony wschodniej jama ma ściankę ukształtowaną schodkowato, a od zachodu jest płytką niecką o głębokości 0,12 m. Część środkowa jest pogłębiona, z bardzo dużą ilością kamieni; głębokość 0,32 m. Przy dnie wystąpił fragment ceramiki kultury przeworskiej.

wypełnisko: na stropie brązowszara próchnica, ok. 15 cm; głębiej dwuwarstwowe: szarobrazowa próchnica z dużą ilością kamieni i poniżej brązowa próchnica z piaskiem.

materiał:

- 1) na stropie obiektu fragmenty niewielkiego naczynia bez dna i części przydennej, o wydętym, prawie dwustożkowatym brzuścu, z odgiętym na zewnątrz lejkwatym wylewem, częściowo obtaczanego, zdobionego od wylewu do strefy nieco poniżej największej wydętości brzuśca pasmami odcisków ustawionego ukośnie lub poziomo wielozębego grzebyka, rozdzielonymi pojedynczymi żłobkami. Forma wykonana na kole garncarskim, częściowo obtaczana, z gliny z drobnoziarnistą domieszką mineralną. Naczynie wykonane bardzo starannie, wypalone na kolor szarobrazowy. Średnica wylewu ok. 10 cm, największa wydętość brzuśca 12,5 cm, grubość ścianek 7 mm; inw. mat. mas. 6, 20–(tabl. 34:1a).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. mat. mas. 6, 7, 20.

OBIEKT 32 (GRÓB 46)

lokalizacja: Ha III/ar 58 C–68 A.

opis: na stropie (poziom 119,89 m n.p.m.) bardzo rozległa, regularna owalna jama o wymiarach 2,00 × 3,50 m, zorientowana na osi E +27° na S – W +27° na N (tabl. 35:1a). W profilu AB obiekt nieckowaty, z lekko nierównym dnem: głębokość 0,38–0,45 m; przekrój CD również nieckowaty, ale o równym dnie: głębokość 0,38 m (tabl. 35:1b). W wypełnisku jamy nie wystąpiły żadne kości ludzkie.

wypełnisko: dwuwarstwowe: wewnątrz szara próchnica z domieszką brązowej próchnicy, na zewnątrz brązowszara próchnica.

materiał: brak.

zbiory: —

OBIEKT 50/2 (GRÓB 47)

lokalizacja: Ha IIII/ar 74 B.

opis: na stropie (poziom 120,26 m n.p.m.) jama owalna, nieoddzielona od grobu 29 (obiekt 50/1), zorientowana na osi E +25° na S – W +25° na N. Na poziomie około 25 cm poniżej stropu (120 m n.p.m.) obiekt owalny, o wymiarach 0,79 × 2,01 m (tabl. 36:1, ryc. 37). Ponieważ na tej głębokości nie wystąpiły jeszcze żadne kości ludzkie, rejestrowane już w sąsiednim grobie nr 27, więc obiekt eksplorowano do profilu — jest nieckowaty, o dość stromych ściankach i płaskim dnie; głębokość 0,28 m. W jamie nie wystąpiły żadne kości ludzkie.

wypełnisko: dwuwarstwowe: wewnątrz szara próchnica z domieszką brązowej próchnicy, na zewnątrz brązowszara próchnica.

materiał: brak.

zbiory: —

OBIEKT 55 (GRÓB 48)

lokalizacja: Ha III/ar 78 A.

opis: na stropie (poziom 120,29 m n.p.m.) jama nieregularna, nieoddzielona od grobu 30 (obiekt 54), od wschodu zakończona półkuliście, zorientowana na osi E +23° na S – W +23° na N, o wymiarach 1,52–1,80 × 1,70 (?) m (tabl. 36:2). Na poziomie około 30 cm poniżej stropu obiektu nie wystąpiły jeszcze żadne kości ludzkie, rejestrowane już ok. 10 cm poniżej stropu w sąsiednim grobie 33. W profilu obiekt prawie prostokątny, o płaskim, ukośnym dnie; głębokość 0,20–0,30 m. W wypełnisku nie zarejestrowano żadnych kości ludzkich, a jedynie fragment wczesnośredniowiecznej ceramiki. Poniżej spągów obu obiektów: 54 (grób 30) i 55 wystąpiła kolejna jama grobowa (grób 42, obiekt 68).

wypełnisko: dwuwarstwowe: na stropie brązowoszara próchnica z kamieniami; przy dnie profilu wkładka brązowoszarej próchnicy z piaskiem.

materiał:

- 1) niecharakterystyczny fragment brzuśca naczynia wczesnośredniowiecznego, datowanego na fazę D.

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. mat. mas. 16.

OBIEKT 60 (GRÓB 49)

lokalizacja: Ha IIII/ar 57 D.

opis: na stropie (poziom 120,02 m n.p.m.) obiekt w przybliżeniu prostokątny, zorientowany na osi E +27° na S – W +27° na N, o wymiarach 0,80–0,70–0,90 × 2,38 m i głębokości około 0,30 m (tabl. 36:3). Obiekt eksplorowano warstwami o niewielkiej miąższości, ale do jego spągu nie wystąpiły żadne kości ludzkie.

wypełnisko: jasnobrązowoszara próchnica z piaskiem.

materiał: brak.

zbiory: —

2.2. Ogniska

OBIEKT 4

lokalizacja: Ha III/ar 68 C.

opis: jama rejestrowana na poziomie 120,29 m n.p.m., w przybliżeniu czworokątna, nieregularna w obrysie, o zaokrąglonych narożnikach i wymiarach 1,32–1,62 × 2,00 m (tabl. 37:a), w profilu nieckowata, dość płytka; głębokość 0,20 m (tabl. 37:b). Obiekt narusza od strony wschodniej w partii stropowej grób z pochówkiem szkieletowym (grób 13; ryc. 5); w obiekcie wystąpił fragment naczynia.

wypełnisko: dwuwarstwowe: szarobrązowa próchnica ze śladami węgla drzewnych; od strony wschodniej szara próchnica z domieszką węgla drzewnych.

funkcja: ognisko.

materiał:

- 1) fragment brzuśca naczynia zdobiony w górnej części żłobkowaniem (tabl. 39:c).

zbiory: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr inw. mat. mas. 2.

OBIEKT 11

lokalizacja: Ha III/ar 65 D.

opis: owalna jama, rejestrowana na poziomie 120,48 m n.p.m., wydłużona na osi N–S, lekko poszerzona w części południowej, o wymiarach 0,94–1,00 × 2,49 m (tabl. 38:a), w profilu nieckowata, o płaskim dnie; głębokość 0,20 m (tabl. 38:b). Obiekt narusza od strony południowej w partii stropowej grób z pochówkiem szkieletowym (grób 24; ryc. 5, 34) i w tym miejscu jest znacznie płytszy (0,10 m).

wypełnisko: szara próchnica z kamieniami i ze śladami węgla drzewnych.

funkcja: ognisko.

materiał: brak.

zbiory: —

II. CHARAKTERYSTYKA GROBÓW

1. Jamy grobowe

Na cmentarzysku wystąpiły wyłącznie pochówki szkieletowe, a zmarłych składowano bezpośrednio na dnie jam grobowych, wkopanych w piasek⁴. Zasypiska jam grobowych miały charakter próchniczny (brązowa i szara próchnica przemieszana w różnych proporcjach), niekiedy z domieszką piasku, żwiru i śladami orsztynu, czasami szczątki kostne spoczywały w całości lub w części już w piasku — nie było możliwe wyznaczenie zarysu grobu. Odkryto in situ 42 groby mieszczące jeden pochówek oraz jeden grób ze szczątkami dwóch osób. Część luźnych kości ludzkich pochodzi ze zniszczonych grobów. Stropy jam grobowych rejestrowano na różnej głębokości, przy czym najgłębiej zalegały one na zachodnim skraju cmentarzyska, już w warstwie o znacznej kamienistości (groby nr 40, 43 i 44, obiekty 66, 69, 70, ryc. 5), a najpłycej — czasami tuż pod obecnym humusem — na kulminacji wyniesienia (groby nr 18, 19, 20, 24, obiekty 42, 43, 44, 47); por. uwagi odnośnie do stratygrafii i dane z katalogu. W odosobnionych przypadkach sąsiadujące ze sobą groby były na tym poziomie nierozdzielone (np. groby nr 4 i 5 oraz grób 27 i niewykorzystana jama grobowa — obiekt 50/2). Odnotowano zróżnicowany stopień czytelności jam grobowych, a niektóre z nich częściowo naruszały wkopy po „dzikim” poborze kruszywa lub kopcowaniu warzyw (groby nr 5, 20, 36, obiekty 23/2, 44, 62). Stropy jamy grobowych miały kształt owalny lub w przybliżeniu owalny, ale równie często prostokątny (jama znacznie wydłużona i dość wąska) lub zbliżony bardziej do czworokąta, a znacznie rzadziej prostokątno-owalny (groby nr 33 i 37, obiekty 58, 63), sercowaty (groby nr 13 i 24, obiekty 35 i 47) lub ósemkowaty (groby nr 10 i 29, obiekty 28 i 53) (ryc. 5). Ze względu na ich zróżnicowany kształt

⁴ Wyjątki od tej reguły zostały opisane w dalszej części tekstu.

trudno dokładniej wyznaczyć osie jam, a co za tym idzie — także odchylenie od dominującej na cmentarzysku ich orientacji wschód–zachód. Z przeprowadzonych pomiarów wynika, że maksymalna wartość tego odchylenia dla całego cmentarzyska wynosi ok. 47°⁵. Obrys ten ulegał zmianie na poziomie wystąpienia szkieletu, choć nadal najczęściej jamy grobowe były owalne lub prostokątne, czasami z nierównymi brzegami, np. zwężające się bardzo mocno przy stopach zmarłego (grób 30, obiekt 54). Niekiedy, jak wspomniano, zarys jamy grobowej nie był już w ogóle czytelny, a szczątki ludzkie zalegały bezpośrednio w piasku (groby nr 2, 9, 11, 13, 17, obiekty 9, 27, 29, 35, 41), albo jedynie rejestrowano go częściowo (grób nr 16, 31, obiekty 40, 56). W przypadku grobu 12 (obiekt 30) wykopano jamę o stromych ścianach, tak że jej najgłębsza partia była jeszcze widoczna wokół szkieletu, odwzorowując jego kształt. Na ogół wielkość jam grobowych dostosowywano do wzrostu pochowanej osoby, choć w przypadku grobów nr 37, 39, 42 i 44 (obiekty 63, 65, 68, 70) były one większych rozmiarów. Natomiast groby z naczyniami, umieszczonymi poniżej stóp zmarłego, miały przygotowane znacznie większe jamy (grób nr 18, obiekt 42), choć w grobie 16 (obiekt 40) dary grobowe (wiadro z metalową obręczą oraz ostrogi) i dolne partie nóg zalegały, w momencie eksploatacji, już w piasku. Na cmentarzysku w Gołuniu nie zachowały się żadne ślady po drewnianych konstrukcjach⁶ (trumny, obstawy, drance) umieszczonych w jamach grobowych. Zastanawiają jednakże czarne przebarwienia kości całego szkieletu i ziemi bezpośrednio przy nim, zaobserwowane w grobie 39, obiekt 65 (ryc. 39). Być może zmarłego przysypano ziemią bagienną, pochodzącą z przylegającego od tej strony do cmentarzyska terenu podmokłego. Nie zaobserwowano śladów zaznaczania grobów na powierzchni, aczkolwiek fakt, że tylko dwukrotnie w grobach wystąpiły pojedyncze szczątki innych osób z zapewne naruszonych wcześniejszych pochówków, może wskazywać na jakiś sposób oznaczania mogił. Z intencjonalnym podwójnym pochówkiem mamy do czynienia w przypadku grobów 21 i 22. Należy przypuszczać, że zmarłego z grobu 21 (obiekt 45) dołożono do wcześniejszego grobu, a szczątki pochowanej tam uprzednio osoby (grób 22, obiekt 45A) ułożono pieczołowicie, choć nie w układzie anatomicznym, w stopach chowanego właśnie zmarłego. Ponieważ pochowani w tym wspólnym grobie kobieta i mężczyzna byli

⁵ Uwagi dotyczące zróżnicowania orientacji jam dla poszczególnych stref cmentarzyska zawarto w dalszej części pracy.

⁶ M. Miśkiewicz [1969, s. 246] uważa, że trumny stosowano dopiero od XIII wieku. Zagadnienie to porusza m.in. A. Kufel-Dzierżowska [1975, s. 375–376], stwierdzając zdroworozsądkowo, że w przypadku braku trumien nie powinno następować przemieszczenie kości, gdyż zapobiegało temu szczelne oblepienie ciała ziemią. Jednakże na analizowanych przez autorkę cmentarzyskach o wcześniejszej metryce często są rejestrowane znaczne przesunięcia kości, np. w Brzegu na 58 grobów tylko w pięciu stwierdzono układ anatomiczny, co prowadzi autorkę do wniosku, że jest to wynikiem stosowania trumien. W Gołuniu natomiast brak układu anatomicznego wynikał raczej ze stanu zachowania kościca (piaszczysto-żwirowe podłoże) niż z ich przemieszczenia z powodu złożenia zmarłych w trumnie. Aczkolwiek trzeba podkreślić, że na cmentarzyskach z X/XI wieku (np. w Sowinkach i w Cedyni stan. 2a) smugi drewna występujące wspólnie z żelaznymi gwoździemi są interpretowane jako pozostałości trumien [KRZYSZOWSKI 1992, s. 86; PORZEZIŃSKI 2006, s. 149, 171].

oboje w chwili śmierci w zbliżonym wieku (45–50 lat i 40–50 lat), więc trudno określić precyzyjniej relację między zmarłymi poza stwierdzeniem, że mógł to być grób „rodzinny”. Taki podwójny pochówek, z których jeden nie miał zachowanego układu anatomicznego, odkryto w grobie 8 na cmentarzysku w Dziekanowicach, stan. 2, gm. Łubowo; J. Wrześniński [1989, s. 105, 110] wysuwa dla niego przypuszczenie, że do zmarłego wcześniej męża (40–50 lat) dołożono ciało żony (50–60 lat). Z podobnymi przypadkami wtórnego wykorzystania grobu mamy też do czynienia na cmentarzyskach: w Złotej, pow. Pińczów [ZOLL-ADAMIKOWA 1971a, s. 21, 23], w Brzegu, pow. Poddębice [KUFEL-DZIERZGOWSKA 1975, s. 375] oraz w pięciu grobach w Sowinkach, gm. Mosina [KRZYSZOWSKI 1992, s. 86], kiedy to kości jednego zmarłego zsunięto na koniec jamy grobowej, a kolejnego pochowano w układzie anatomicznym. W Gołuniu dwukrotnie odsłonięto jamy grobowe lekko zazębające się wzdłuż dłuższych boków, ale jednak wyraźnie wyodrębniające się i mieszczące po jednym pochówku w układzie anatomicznym (np. groby 4 i 5, obiekty 23/1 i 23/2)⁷. Fragmenty czaszki innego osobnika, określone jako grób 1/2011 (por. katalog), wystąpiły w wypełniku grobu 13 (obiekt 35), w tej jego części, którą naruszał obiekt 4 (dalsze uwagi poniżej). W Gołuniu nie stwierdzono śladów tkanin, mogących wskazywać na zwyczaj zawijania zmarłego w całun przed złożeniem do grobu⁸.

2. Ułożenie zmarłych

Niemal wszystkie z 44 pochówków zlokalizowano na osi wschód–zachód lub z pewnym odchyleniem od niej, na północ i południe, zgodnie z orientacją jam grobowych. Zwyczaj układania zmarłych na osi wschód–zachód pojawia się na ziemiach polskich wraz z przyjęciem chrześcijaństwa w X wieku, choć jak uważa Zoll-Adamikowa [1971a, s. 39], jest to jakaś ponadregionalna tendencja, której źródłem nie zawsze była nowa religia⁹. Do problemu tego ustosunkował się M. Rębkowski [2006, s. 515–520], konkludując że orientacja grobów na linii wschód–zachód, z głową na zachód i twarzą ku wschodowi jest cechą obrządku

⁷ Na cmentarzysku w Młodzikowie, gm. Środa Wlkp., według autorów opracowania odsłonięto podwójny pochówek w układzie anatomicznym złożony w jednej wspólnej jamie grobowej [LECIEJEWICZ, ŁOSIŃSKI 1960, s. 115–116]. Jednakże, jak należy sądzić na podstawie ryciny 15, mamy tu do czynienia z sytuacją podobną do odnotowanej na cmentarzysku w Gołuniu. Natomiast o dość licznych pochówkach podwójnych (często grzebano kobiety z dziećmi) lub grobach mieszczących większą liczbę zmarłych, których pochowano w jednym czasie wspomina Zoll-Adamikowa [1971a, s. 19–23] dla cmentarzysk małopolskich. Dwukrotnie takie podwójne pochówki zarejestrowano także na cmentarzysku w Sowinkach [KRZYSZOWSKI 1992, s. 86]. Ostatnio zagadnienie podwójnych pochówków omówili L. Gardela, K. Kajkowski [2014, s. 103–120], rozpatrując różne możliwości ich interpretacji. Wcześniej problematykę podwójnych pochówków na podstawie materiałów z cmentarzyska w Dziekanowicach stan. 22 szeroko analizowali A. Wrześnińska i J. Wrześniński, uznając je za groby małżonków [por. GARDELA, KAJKOWSKI 2014, przyp. 50].

⁸ Por. uwagi WRZEŚNIŃSKA, WRZEŚNIŃSKI 2014, s. 205.

⁹ Podobny pogląd wyraził także ks. A. Labuda SVD [por. RĘBKOWSKI 2006, s. 516, przyp. 2].

grzebalnego ukształtowaną jeszcze we wczesnym okresie chrześcijaństwa, zapewne w IV wieku¹⁰. Od tej zasady odbiega w Gołuniu ułożenie szkieletów z dwóch grobów (nr 24, obiekt 47 i nr 38, obiekt 64), zorientowanych na osi północ-południe; dodatkowo te dwa groby zaburzają rzędowy układ cmentarzyska. Rysuje się jednak dla cmentarzyska w Gołuniu pewna prawidłowość, polegająca na tym, że kobiety układano głową na zachód, a mężczyzn na wschód¹¹. W wyjątkowych przypadkach odnotowano różnice w orientacji pochówków pomiędzy ich identyfikacją antropologiczną w odniesieniu do płci, a kierunkiem ułożenia zmarłego (grób 13, obiekt 35 i grób 15, obiekt 39 to mężczyźni z głową na zachód, natomiast grób 2, obiekt 9 i grób 42, obiekt 68 to kobiety z głową na wschód). Należy przypuszczać, że w grobie 32 (obiekt 57), w którym głowa zmarłej osoby była skierowana na zachód, pochowano dziewczynkę, gdyż przy czaszce znaleziono kabłączek skroniowy. Zgodnie z regułami czytelnymi na cmentarzyskach rzędowych w okresie wczesnego średniowiecza zmarłych chowano w pozycji wyprostowanej, na wznak, z rękoma ułożonymi dość blisko wzdłuż ciała [ZOLL-ADAMIKOWA 1971a, s. 47]. Odstępstwo od tej prawidłowości zaobserwowano w Gołuniu w przypadku pochówków z dwóch grobów: dziecka (grób 14, obiekt 37) i mężczyzny w wieku *Maturus* (grób 24, obiekt 47), w których zmarli mieli podkurczone i ułożone na boku nogi, skręconą miednicę i ugięte w łokciach ręce. W niektórych grobach odnotowano także pewne zmiany w ułożeniu zwłok, również wówczas gdy zmarły spoczywał w pozycji wyprostowanej, na plecach; np. w grobie 18 (obiekt 42) nogi były bardzo mocno rozchylone i lekko ugięte w kolanach, w grobie 9 ręce mocno odchyłone od tułowia, a w grobie 40 (obiekt 66) lewa ręka ugięta w łokciu spoczywała na biodrze. W specyficzny sposób położono zmarłego w grobie 20 (obiekt 44) — jego miednica była skręcona, a nogi spoczywały na boku, dzięki czemu powstało miejsce do swobodnego ułożenia topora. Może to wskazywać na istotne znaczenie i wagę samego przedmiotu. Ze względu na stan zachowania szczątków ludzkich nie dla wszystkich pochówków było możliwe szczegółowe ustalenie ich ułożenia w grobie. Jednakże w przypadku niemal wszystkich zmarłych określono ich orientację

¹⁰ M. Rębkowski [2006, s. 516, tam dalsza literatura] zwraca uwagę na to, że we wskazaniach, dotyczących zasad chrześcijańskiego pochówku, które sformułowano dla chrystianizowanych obszarów Saksonii, Czech czy też Słowiańszczyzny nadbałtyckiej, brak przepisów o potrzebie określonego orientowania grobów, choć na cmentarzach przykościelnych taki układ był zgodny z osią kościoła. E. Dąbrowska [1997, s. 4] wysuwa domysł, że na wczesnośredniowiecznych cmentarzach uważanych za nieprzykościelne, mogły znajdować się małe kościoły. Śladów takiej budowli nie odnotowano na cmentarzysku w Gołuniu, na którym w centrum wystąpił pusty plac, niezajęty przez groby.

¹¹ Jak podkreślono w literaturze, szczególnie uprzywilejowanym kierunkiem świata, już od początku chrześcijaństwa, był wschód, ku któremu zalecano zwracać się podczas modlitwy [RĘBKOWSKI, s. 516 n., tam dalsza literatura]. O ile zmarłych chowano z głową na zachód i twarzą na wschód na cmentarzach przykościelnych, o tyle, jak wynika m.in. z analizy przeprowadzonej dla cmentarzysk małopolskich, zróżnicowanie orientacji ułożenia głowy chowanych zmarłych w zależności od ich płci było obserwowane — podobnie jak w Gołuniu — na części nekropoli nieprzykościelnych [ZOLL-ADAMIKOWA 1971a, s. 40–41]. Prawidłowość taką zauważono również dla cmentarzysk w Lutomińsku, pow. Łask, i w Poddębicach [KUFEL-DZIERZGOWSKA 1975, s. 376].

w stosunku do stron świata. Na cmentarzysku w Gołuniu 24 pochówki zorientowano głową na wschód, 17 na zachód oraz po jednym na północ i południe. Część z zachowanych czaszek leżała na potylicy, a niektóre lekko przechylone w lewo lub w prawo; w grobie 22 odnotowano boczną deformację czaszki spowodowaną ułożeniem na skroni. Sądzić jednak należy, że wszystkie te odmienności w ułożeniu głowy zmarłych nie były intencjonalne, lecz wynikały z zachodzących procesów podepozycyjnych. Dla szczątków z grobu 22 (obiekt 45A) nie ustalono orientacji szkieletu, gdyż kości zostały ekshumowane i złożone w nogach pochowanego później zmarłego (grób 21, obiekt 45).

3. Płeć i wiek zmarłych

Analiza antropologiczna wskazuje na to, że większość zmarłych stanowili mężczyźni (26 osób — ok. 48%), a kobiety pochowano w czternastu grobach (blisko 26%). Osoby, których płci nie określono to w sumie ok. 26%, w tym dzieci w wieku *Infans I* (do 7 lat) pochowano w siedmiu grobach, a dzieci w wieku *Infans II* i *Infans II–Juvenis* (grób 32, obiekt 57) w trzech grobach. Dla blisko 7,5% dorosłych zmarłych (cztery przypadki) także nie ustalono płci. Wśród odkrytych w Gołuniu pochówków mężczyzn można zauważyć niemal równowagę osób w wieku 22–35 lat (jedenaście grobów) i 35–55 lat (dziewięć grobów). Bardziej wyrównany rozkład wiekowy obserwujemy natomiast dla pochówków kobiecych (por. artykuł A. Wrzesińskiej w tym tomie, tabela 2).

4. Charakter inwentarzy grobowych i zestawy przedmiotów występujące na cmentarzysku w Gołuniu

Na cmentarzysku w Gołuniu spośród 44 grobów, które nie uległy zniszczeniu, w 27 wystąpiły przedmioty umieszczone wraz ze zmarłymi (zestawienie w tabeli 1), co stanowi blisko 61,5% odkrytych nienaruszonych pochówków. Brak danych, czy wraz ze zmarłymi, których szczątki pochodzą ze zniszczonych grobów, złożono także jakieś przedmioty. Dla analizowanych pod tym względem grobów zachowanych *in situ* można stwierdzić, że inwentarz zarejestrowano przy większej liczbie pochówków męskich (trzynaście) niż kobiecych (dziewięć przypadków). Dary grobowe i wyposażenie wystąpiły także z czterema pochówkami dziecięcymi, w tym w grobie osoby w wieku 13–15 lat i jeden raz przy pochówku o nieokreślonej płci. Jednakże mając na uwadze znaczną przewagę grobów z pochówkami męskimi, trzeba odnotować, że częściej wyposażano groby kobiet (75%) niż mężczyzn (50%). Oczywiście ze względu na niewielką liczbę grobów znajdujących się na cmentarzysku, trudno wskazane wyżej proporcje uznać za w pełni reprezentatywne.

Pod względem rodzaju inwentarza zarejestrowanego przy zmarłych najliczniejszą kategorię stanowią noże żelazne, które odnotowano w siedemnastu grobach. Znacznie mniej liczne są pozostałe grupy przedmiotów, w tym osełki kamienne (cztery sztuki), naczynia (cztery), ostrogi żelazne (dwie pary, z czego jedna z nich ze

sprzączkami), wiadra klepkowe (zachowały się żelazne obręcze dwóch egzemplarzy). Bizuteria zaś była reprezentowana przez srebrne kabłączki skroniowe (dwie sztuki) oraz dwa zestawy paciorków po dziewięć sztuk. Ponadto odnotowano pojedyncze egzemplarze wyposażenia w postaci zdobionego srebrem topora żelaznego, przęślika glinianego, płacka srebra, krzesiwa żelaznego, fragmentu żelaznej podkowy, zawieszki brązowej, szydła żelaznego. Jeśli chodzi o korelację typu przedmiotu z płcią pochowanej osoby, to jedynie w kilku przypadkach można wskazać na taki związek. W trzech grobach młodych mężczyzn odnotowano bowiem wyposażenie wskazujące jednoznacznie na wykonywane przez nich zajęcia. Były to groby wojowników, gdyż zmarłych pochowano z ostrogami i kompletem sprzączek do ostróg (grób 40, obiekt 66), ostrogami i wiadrem klepkowym (grób 16, obiekt 40) oraz z toporem żelaznym (grób 20, obiekt 44). W czterech grobach kobiecych również wystąpiły przedmioty charakterystyczne dla tej płci, a mianowicie: zestawy paciorków (grób 10, obiekt 28 i grób 18, obiekt 42), srebrny kabłączek skroniowy (grób 17, obiekt 41) i przęślik gliniany (grób 37, obiekt 63). Należy zwrócić uwagę na wyjątkowo zróżnicowany i wyspecjalizowany zestaw przedmiotów, odkrytych w grobie starszego mężczyzny (grób 12, obiekt 30), składający się z dwóch oselek kamiennych, krzesiwa dwukabłąkowego, podkowy i dwóch zniszczonych przedmiotów (szydło ?/punca ? i punca ?/dłuto ?). Umieszczono go, zapewne w jakimś organicznym pojemniku, poniżej lewej stopy zmarłego. Nietypowy dobór przedmiotów w postaci srebrnego kabłączka skroniowego oraz wiadra klepkowego odnotowano natomiast w grobie osoby w wieku 13–15 lat o nieokreślonej płci, choć zdeponowanie ozdoby wskazuje raczej na to, że pochowano tu dziewczynkę (grób 32, obiekt 57). Zmarłych na cmentarzysku w Gołuniu wyposażano na ogół w pojedyncze przedmioty (18 grobów na 27). Oczywiście różna była ich wartość, przy czym przy szkieletach rejestrowano głównie noże, które dość często występowały wraz z innymi elementami, np. z osełkami, ostrogami. Współwystępowanie poszczególnych przedmiotów w grobach w Gołuniu prezentuje tabela 2.

W 44 grobach zarejestrowano w sumie 65 przedmiotów, a uwzględniając to, że niektóre z nich tworzyły komplety — dwie krótkie kolie (po dziewięć paciorków każda), dwie pary ostróg czy też para sprzączek do ostróg — można przyjąć, że inwentarze grobowe składały się z 46 elementów/zestawów. Dlatego też współczynnik wyposażenia grobowego¹² znacznie różni się dla tych dwóch parametrów i wynosi odpowiednio 1,48 i 1,05. W porównaniu do innych cmentarzysk, dla których dane takie przytacza J. Wrzesiński [1989, s. 109], jest on dla nekropoli w Gołuniu w pierwszym przypadku dość wysoki, szczególnie w odniesieniu do wskaźników obliczanych dla cmentarzysk wielkopolskich.

¹² Trudno uznawać ten współczynnik za w pełni miarodajny, gdyż jeśli liczymy osobno poszczególne przedmioty, niezależnie od tego jakie tworzą komplety, to np. kolia złożona z kilkudziesięciu paciorków lub przepaska zawierająca kilka kabłączków skroniowych niejako „sztucznie” podnoszą jego wartość.

Tabela 1. Gołun stan. 23/24. Zestawienie przedmiotów występujących przy pochówkach*

L.p.	Nr grobu	Płeć/wiek	noż	okucie pochwy noża	osełka	krzesiwo	podkowa	przędlik	sztydo żelazne	naczynie	wiadro	ostroga	sprzączka do ostrogi	topór	zawieszka dzwoneczkowata	paciorek **	kabłączek skroniowy	placcek srebra	puncza/dłuto	punca/szydo	sztabka żelazna	nieokreślony
1	1	M A	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	2	K A	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	5	M M	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4	8	K J	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5	10	K M	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9	-	-	-	-	-	-
6	11	M J	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7	12	M S	1	-	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-
8	16	M A	1	-	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9	17	K J	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
10	18	K S	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	9	-	-	-	-	-	-
11	19	D In I	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
12	20	M A	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13	21	M M	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14	22	K M	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15	24	M M	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16	25	K M/ S	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17	26	D In I	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18	30	M M	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19	31	M S	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20	32	? In II /J	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
21	35	M A	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22	36	D In I	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23	37	K S	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24	40	M A	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	1
25	41	K J	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26	43	M M	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-
27	44	? M?	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem			17	1	4	1	1	1	1	4	2	4	2	1	1	18	2	1	1	1	1	1

* Tabela zawiera przedmioty występujące przy pochówkach zarejestrowanych in situ.

** Zestawienie surowców, z których wykonano paciorki zawiera tabela 3.

Określenia wieku: In I — *Infans I* (dzieciństwo młodsze od 0 do około 6–7 lat), In II — *Infans II* (dzieciństwo starsze od 6 do 12–14 lat), J — *Juvenis* (wiek młodzieńczy od 14 do 20–22 lat), A — *Adultus* (wiek dorosły od 22 do 30–35 lat), M — *Maturus* (wiek dojrzały od 35 do 50–55 lat), S — *Senilis* (wiek starczy powyżej 55 lat) – szczegółowe dane w katalogu.

Tabela 2. Gołun stan. 23/24, gm. Pobiedziska. Współwystępowanie przedmiotów*

	nóż	okucie pochwy noża	osełka	krzesiwo	podkowa	prześlik	szydło żelazne	naczynie	wiadro	ostroga	sprzączka do ostróg	topór	zawieszka dzwoneczkowata	paciorek**	kabłaczek skroniowy	placek srebra	punca/dłuto	punca/szydło	sztatka żelazna	nieokreślony
nóż	-	1	4	1	1	1	-	-	1	4	2	-	-	-	-	-	1	1	-	1
okucie pochwy noża	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
osełka	4	-	-	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	-	-
krzesiwo	1	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-
podkowa	1	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-
prześlik	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
szydło żelazne	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
naczynie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9	-	-	-	-	-	-
wiadro	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
ostroga	2	-	-	-	-	-	-	-	1	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	1
sprzączka do ostróg	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
topór	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
zawieszka dzwoneczkowata	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
paciorek	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
kabłaczek skroniowy	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
placek srebra	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
punca/dłuto	1	-	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
punca/szydło	1	-	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
sztatka żelazna	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
nieokreślony	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-

*Tabela zawiera przedmioty występujące przy pochówkach zarejestrowanych in situ.

**Zestawienie surowców, z których wykonano paciorki zawiera tabela 3.

5. Odształcenia szkieletów

Najczęściej obserwowano patologie mające związek z wiekiem zmarłych, np. stany zapalne, zmiany degeneracyjne i przeciążeniowe, ujawniające się przede wszystkim w obrębie kręgosłupa. A. Wrzesińska (w tym tomie) zwraca także uwagę na zaburzenia w metabolizmie, spowodowane niedoborem odpowiednich pierwiastków i witamin, czytelne w materiale kostnym zmarłych pochowanych na cmentarzysku w Gołuniu. W badanych szczątkach ludzkich znajdują również odzwierciedlenie zmiany będące następstwem przyjmowania określonej pozycji ciała, związanej z wykonywanymi powtarzalnymi czynnościami codziennymi. O umiejętnościach i wiedzy medycznej społeczności użytkującej to cmentarzysko świadczy częściowo

wygojony otwór po trepanacji w czaszce jednego z mężczyzn (grób 23, obiekt 46). Ślad po takim samym także udanym zabiegu zaobserwowano na czaszce z grobu 14/00 w Kałdusie stan. 4 [MONS SANCTI LAURENTII 2010, fot. 89 c]. W jednym przypadku odnotowano uraz czaszki (kobieta z grobu 9, obiekt 27), który nie został wygojony przed śmiercią (kilka takich przypadków zarejestrowano na cmentarzysku w Cedyni stan 2a [PORZEZIŃSKI 2006, s. 152–153]).

6. Stratygrafia grobów

Na cmentarzysku położonym na części stanowiska Gołun 23/24 (hektar III) po zdjęciu warstwy ornej, o miąższości 25–30 cm, zarejestrowano następujące podłoża:

- a/ piasek z orsztyнем i o bardzo dużej kamienistości (warstwa A) — ryc. 5;
- b/ piasek z orsztyнем i drobnymi kamieniami (warstwa B) — ryc. 5, 6.

Największy obszar na badanym wykopaliskowo terenie zajmowało podłoże określone jako warstwa B, rozciągająca się na wyniesieniu oraz jego stokach, która była związana przede wszystkim z użytkowanym tu cmentarzyskiem wczesnośredniowiecznym oraz rozproszonym wcześniejszym osadnictwem pradziejowym, a także z mało intensywnym zagospodarowaniem pagórka w okresie późnego średniowiecza. Natomiast druga z warstw, określona jako A, była rejestrowana poza wypłaszczeniem wyniesienia, u jego podnóża, a także w dolnych partiach stoku, dochodząc na południu do granicy wyschniętego obecnie oczka — zastoiska wodnego. Warstwę oznaczoną jako A w znacznie mniejszym stopniu wykorzystano do celów grzebalnych. Na stanowisku, poza terenem nekropoli, rejestrowano prosty układ stratygraficzny: humus — calec, a na wyniesieniu (cmentarzysko) odnotowano układ trójwarstwowy: humus — podglebie, o miąższości do 20 cm (piasek z szarą próchnicą) — calec. Sytuacja ta powodowała to, że stropy obiektów w tym rejonie były rejestrowane na różnych poziomach. Większość jam grobowych była dobrze czytelna dopiero po zdjęciu partii podglebia o różnej miąższości. Nieliczne groby (1–3, obiekty 7, 9, 12) dokumentowano już bezpośrednio pod humusem i to nie na poziomie stropów jam grobowych, ale naruszone były już same pochówki. W górnych partiach stoków południowo-zachodniego i południowo-wschodniego podłużnego wyniesienia zajmowanego przez cmentarzysko (ryc. 2) stropy jam grobowych były rejestrowane głębiej. Ujawniły się one dopiero po zdjęciu warstwy o miąższości ok. 30 cm, niezależnie od charakteru podłoża calcowego (por. wydzielone warstwy A i B). Analizowane cmentarzysko było zasadniczo jednowarstwowe, choć w jednym przypadku zarejestrowano dwa poziomy grobów: pod grobem nr 32 (obiekt 57) i nr 48 (niewykorzystana jama grobowa, obiekt 55) wystąpił nienaruszony kolejny pochówek z grobu 42 (obiekt 68), a w innym miejscu naruszono wcześniejszy grób i pochówek (groby 21 i 22, obiekty 45 i 45A). Szczątki ludzkie z jednego z tych grobów ekshumowano i dołożono do chowanego właśnie zmarłego.

Z obserwacji obecnego ukształtowania terenu można wnioskować, że obszar ten, będący we wczesnym średniowieczu wyróżniającym się wyniesieniem, został w wyniku procesów naturalnych (erozja, procesy stokowe) i antropogenicznych (intensywna uprawa roli) znacznie zniwelowany. Do zaburzenia pierwotnych relacji stratygraficznych przyczyniły się też ingerencje, polegające na „dzikim” poborze kruszywa i wykorzystaniu tego terenu do celów związanych pośrednio z pracami rolnymi (kopcowanie płodów rolnych).

Ryc. 6. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Odhumusowany obszar cmentarzyska (warstwa B)

Fig. 6. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Area of the cemetery after the removal of topsoil (Layer B)

III. ANALIZA INWENTARZA GROBOWEGO

Wśród inwentarza grobowego zarejestrowano, jak pokazuje tabela 1, dość zróżnicowany zestaw przedmiotów. Można je wszystkie podzielić na trzy zasadnicze grupy: przedmioty i narzędzia użytku codziennego, militaria oraz ozdoby. Elementem niemieszczącym się w żadnej z powyższych kategorii jest placek srebra.

1. Przedmioty i narzędzia użytku codziennego

1.1. **Noże żelazne** odnotowano w inwentarzach 17 grobów, co stanowi 38,6%¹³ wszystkich grobów z pochówkami zachowanymi in situ, ale już niemal 63% grobów zawierających wyposażenie. Nóż był jedynym przedmiotem towarzyszącym

¹³ Współczynnik ten mieści się w przedziale procentowym (35–47) grobów z nożami dla cmentarzysk wielkopolskich [WRZEŚIŃSKI 2000, s. 92].

zmarłemu w 25%¹⁴ wszystkich odsłoniętych w Gołuniu niezniszczonych grobów z pochówkami i w 40,7% grobów zawierających wyposażenie. W trzech przypadkach zachowały się fragmenty i ślady skórzanych pochewek. Przy jednym z noży fragmenty skóry mocno do niego przywarły (grób 2), a przy kolejnym odkryto dość liczne pozostałości zdobionego brązowego okucia pochewki, z kawałkiem skóry tkwiącym w jego dolnej partii (grób 30, ryc. 7). Stan zachowania znacznej części tych przedmiotów był bardzo słaby, choć dla części z nich po konserwacji¹⁵, a w odosobnionych przypadkach przed konserwacją, można było ustalić cechy pozwalające na przypisanie noży do określonych typów.

Noże, które odkryto w dziesięciu grobach męskich (1, 5, 11, 12, 16, 21, 30, 31, 35, 40; por. tabela 1), znajdowały się poza jednym pochówkiem po lewej stronie zmarłego, na wysokości miednicy/biodra, często ułożone ukosem lub rzadziej przy lewej dłoni (grób 35 przy osełce) i raz na wysokości lewej kości udowej (grób 30). W tym ostatnim przypadku taka pozycja jest zrozumiała, gdyż nóż umieszczony w pochewce z brązowym okuciem był przytwierdzony do pasa i zwisał na rzemieniach. W jednym z grobów męskich nóż ułożono odmiennie, bo przy prawej stopie (grób 1). W grobach kobiet noże wystąpiły pięć razy, z czego dwukrotnie w układzie jak w grobach męskich (grób 2, w grobie 41 wraz z osełką), a pojedyncze egzemplarze na wysokości kręgow piersiowych (grób 8) i po prawej stronie kręgosłupa, na wysokości kręgow lędźwiowych (grób 37). W jednym przypadku nóż znajdował się wśród zsypanych szczątków kobiety z grobu 22. Po jednym egzemplarzu odnotowano w grobie małego dziecka w wieku ok. 3 lat, na wysokości tułowia po jego prawej stronie (grób 36) i przy pochówku dojrzałego osobnika o nieokreślonej płci (grób 44) — nóż znajdował się na zewnątrz lewego kolana.

Z racji niewielkiej liczby grobów trudno doszukiwać się jakichś prawidłowości przy współwystępowaniu noży z innymi przedmiotami, zwłaszcza że obraz ten zaburza inwentarz grobu 12, w którym nóż wystąpił z ułożonym w innym miejscu jamy grobowej zestawem kilku przedmiotów — krzesiwem dwukabłąkowym, połową podkowy, dwiema osełkami, puncą/szydłem i puncą/dłutem. Dwukrotnie noże rejestrowano z osełkami (groby 35, 41), parą ostróg żelaznych (groby 16, 40), a jeden raz z wiadrem klepkowym (grób 16), parą sprzączek żelaznych do ostróg (grób 40), przęślikiem (grób 37) i nieokreślonym przedmiotem żelaznym (grób 40). Najczęściej, bo aż w jedenastu grobach, noże stanowiły jedyne wyposażenie (tabele 1, 2).

Rozpatrując usytuowanie grobów z nożami w poszczególnych strefach cmentarzyska, można jedynie zauważyć, że najwięcej ich koncentruje się w zachodniej i południowo-wschodniej części nekropoli, gdzie lokują się też dwie najbardziej liczne kwatery grobów, oznaczone jako VI i VII (ryc. 22, por. uwagi na ten temat w dalszej części opracowania). Obraz ten właśnie z tego powodu może być zaburzony, gdyż pozostałe rysujące się kwatery są znacznie mniejsze, choć propor-

¹⁴ Dla cmentarzysk wielkopolskich wartość ta wynosi 17–19% [WRZESIŃSKI 2000, s. 91].

¹⁵ Konserwację wszystkich zabytków przeprowadził pan Włodzimierz Pińskwar w 2011 roku, wkrótce po zakończeniu badań terenowych.

cje między liczbą grobów i grobów z nożami dla kwater VI (piętnaście grobów z pochówkami, w tym siedem z nożami) i VII (trzydzieści grobów z pochówkami, w tym pięć z nożami) są zbliżone. Trzeba także zauważyć, że w kwaterze VII zarejestrowano aż cztery groby, na wszystkie siedem odkrytych na cmentarzysku, dzieci w wieku *Infans I*, a tylko w jednym z nich było wyposażenie.

Ze sposobu zalegania noży w grobach na cmentarzysku w Gołuniu można wnioskować, że były one przeważnie przypięte do pasa bądź zatknięte za nim (zwłaszcza noże bez śladów po skórzanych pochawkach) lub zawieszane na szyi (grób 8) — por. także uwagi na ten temat odnośnie do cmentarzyska w Dziekanowicach stan. 22 [WRZESIŃSKI 2000, s. 119] i w Kałdusie stan. 1 [M. WEINKAUF 2006, s. 93–94]. Taki układ tych przedmiotów, tzn. przeważnie po lewej stronie na wysokości biodra, niekiedy przy dłoni lub przy kości udowej, jest odnotowywany bardzo często na innych cmentarzyskach¹⁶ z tego okresu, np. w Sowinkach [KRZYSZOWSKI 1992, s. 90], w Dziekanowicach stan. 2 [WRZESIŃSKI 1989, s. 107, por. katalog], Dziekanowicach stan. 22 [WRZESIŃSKI 2000, s. 119], w Cedyni stan. 2a [PORZEZIŃSKI 2006, s. 167], na nekropolach z Polski Środkowej [KUFEL-DZIERZGOWSKA 1975, s. 377], w Kałdusie stan. 1 [M. WEINKAUF 2006, s. 91–94] i w Kałdusie stan. 4 [CHUDZIAK, BOJARSKI, STAWSKA 2010a, s. 83] czy w Świątku [JASKANIS 2008, s. 230].

Klasyfikację noży, pozyskanych z badań w Szczecinie na Wzgórzu Zamkowym, tworzących zbiór 91 sztuk, przeprowadził R. Rogosz [1983, s. 264–265], rozpatrując następujące cechy: ukształtowanie trzpienia (sposób jego wyodrębnienia), tylca i zakończenia głowni. Mimo złego stanu zachowania noży z Gołunia podjęto próbę typologicznego ich uszeregowania, odnosząc się do typów i kryteriów wskazanych przez R. Rogosza. Dla trzynastu egzemplarzy określono, z różnym stopniem pewności, przynależność do poszczególnych typów, a niekiedy i odmian. Do typu I należy siedem noży (groby: 1, 8, 12, 16, 30, 41, 44 — tabl. 1:1a; tabl. 4:1a; tabl. 8:1a; tabl. 11:1d; tabl. 21:1a, tabl. 30:1a; tabl. 33:1a), w tym dwa do odmiany d (z grobów 1 i 8), a po jednym przypuszczalnie do odmian a (grób 41) i f (grób 12). Z kolei pięć sztuk przypisać można było do typu II (groby 2, 21, 35, 37, 40 — tabl. 1:2a; tabl. 15:1a; tabl. 26:1b; tabl. 27:1a; tabl. 29:1e), przy czym dla dwóch okazów uściślono klasyfikację: z grobu 40 pochodzi nóż odmiany b, a z grobu 37 nóż odmiany d. Jeden egzemplarz należy do typu III odmiany b (grób 11, tabl. 7:1a). Jest to jednakże bardzo specyficzny delikatny nóż, o kształcie lancetowatym, będący zapewne narzędziem specjalistycznym, wykorzystywanym

¹⁶ Z tu wymienionych zbliżone pod względem liczby grobów do cmentarzyska w Gołuniu jest cmentarzysko w Dziekanowicach stan. 2 i część cmentarzysk z Polski Środkowej, choć były one niekiedy dłużej użytkowane niż omawiany tu zespół [KUFEL-DZIERZGOWSKA 1975, s. 389]. Ponieważ cmentarzysko w Gołuniu należało do nekropoli niewielkich rozmiarów i było dość krótko użytkowane, więc nie dysponujemy materiałem pozwalającym na formułowanie wniosków, opartych na dużej liczbie powtarzalnych przypadków. Jednakże potwierdzają się tu pewne tendencje charakterystyczne dla innych cmentarzysk, na których zarejestrowano znacznie większą liczbę grobów, np. w Dziekanowicach stan. 22 w 73,2% grobów męskich nóż znajdował się także po lewej stronie i podobnie jak na większości nekropoli wczesnośredniowiecznych noże zdeponowano przeważnie przy pochówkach męskich [WRZESIŃSKI 2000, s. 92; 118, por. też zestawienie s. 119].

np. podczas wykonywania zabiegów medycznych, takich jak zaobserwowane na czaszce z grobu 23, w którym pochowano młodego mężczyznę w wieku 22–25 lat. W jej prawej kości ciemieniowej stwierdzono owalny otwór powstały po trepanacji, ze śladami po procesie gojenia. Najprawdopodobniej tak regularny otwór powstał po usunięciu odłamków kości i oczyszczeniu rany powstałej po urazie głowy zadanym ostrym narzędziem.

W literaturze, ze względu na częstą obecność noży w inwentarzach grobowych wczesnośredniowiecznych cmentarzysk, podjęto kwestię interpretacji tego zwyczaju. Był to przedmiot użytku codziennego, ozdobny element stroju, a jednak w momencie wyłączenia ze świata żywych nabierał on — jak sądzą badacze — pewnych nowych znaczeń [WRZESIŃSKI 2000, s. 120; JASKANIS 2008, s. 229–230; CHUDZIAK, BOJARSKI, STAWSKA 2010a, s. 83 — we wszystkich przywołanych publikacjach dalsza literatura]. Nie bez znaczenia był też sam surowiec, z którego wykonywano noże, gdyż żelazu przypisywano właściwości ochrony przed niebezpieczeństwem. Tym aspektem magicznym, nadaniem nożom oraz innym ostrym przedmiotom charakteru apotropaicznego, oczyszczającego, zabezpieczającego przed powrotem duszy zmarłego, tłumaczono wysoką frekwencję noży w grobach. Do świata zmarłych mogła nawiązywać także symbolika części brązowych okuc skórzanых pochewek (ornament w formie stylizowanego żmija/węża). Inaczej obecność noży w grobach widzi A. Koperkiewicz [2005, s. 282] i odnosi ją do sfery symboliki chrześcijańskiej (nóż m.in. jako symbol włóczni, którą przebito bok Chrystusa).

Ryszard Rogosz [1983, s. 265] określił ramy chronologiczne dla wyróżnionych typów noży na podstawie datowania warstw na Wzgórzu Zamkowym w Szczecinie. Noże typu I rejestrowano równie licznie w warstwach datowanych od X do XII wieku, typu II wystąpiły w nawarstwieniach z końca X wieku, a typu III z materiałami pochodzącymi z 2. połowy XI oraz z XII wieku.

1.1.a. Okucie pochewki noża. Przy jednym z noży typu I (określenie przed konserwacją), będącym jedynym elementem wyposażenia grobu 30 (pochówek mężczyzny w wieku *Maturus*), wystąpiły fragmenty brązowego okucia skórzanego pochewki. Zachowało się sześć elementów, w tym dwa różne okucia ze złożonych na pół pasków cienkiej blaszki (tabl. 21:1b–g; ryc. 7), wśród których jedno, z trzema nitami i zdobione puncowaniem, jest okuciem dolnego zakończenia pochewki (trzewikiem). U góry skórzanego pochewki znajdowała się trapezowata blaszka spięta przy węższym końcu nitami, bogato zdobiona ornamentem geometrycznym (pojedyncze i podwójne linie, proste i ukośne), wykonanym puncowaniem i radełkiem. Zachowały się także cztery elementy nietypowe, niebędące okuciami. Tworzyły one dwa komplety, z których każdy złożony był z walcowatej rurki i zdobionej lejkowatej tulejki. Pochewki wczesnośredniowiecznych noży wyjątkowo mogły być zaopatrzone w zawieszki — ozdoby (np. znaleziska z Finlandii [RUUSUVUORI 2009, s. 69–70]). Odkryte w Gołuniu komplety nie mogły jednak odgrywać takiej roli, gdyż szerokie, niezbyt foremne rurki nie były elementem ozdobnym. Ze względu na rozmiary (mała średnica) owe rurki nie mogły być też obręczami rękojeści noża.

Ryc. 7. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Brązowe elementy okucia skórza-nej pochewki noża z grobu 30

Fig. 7. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Bronze parts of the fitting of the leather sheath of the knife from Grave 30

Mogły natomiast służyć do zawieszenia pochewki na rzemieniach. Musiało być to mocowanie dwupunktowe, a jeden z elementów każdego kompletu (lejkowata tulejka) oprócz walorów ozdobnych miał też znaczenie funkcjonalne — ściągał pętlę rzemienia (por. rekonstrukcja pochewki, tabl. 22). Przeznaczenie drugiego elementu — niezdobionego paska blachy zwiniętego w rurkę — było już zapewne czysto funkcjonalne. Część ta wpuszczona w podłużny otwór wzdłuż brzegu pochewki pełniła funkcję przelotki, pozwalającej na przewleczenie rzemienia. Zachowane elementy wskazują na to, że mamy tu do czynienia z szeroką i wysoką pochewką, obejmującą przynajmniej część rękojeści noża, zamocowaną do pasa za pomocą rapci.

Różne typy brązowych okuć dolnej części skórzanych pochewek noży są rejestrowane na wielu cmentarzyskach z wczesnego średniowiecza [M. WEINKAUF 2006, s. 100–101; JASKANIS 2008, s. 234–235]. Dość zróżnicowany ich zestaw wystąpił m.in. na cmentarzysku w Cedyni [PORZEZIŃSKI 2006, s. 167 n.], z których jedno wykonane z niezdobionej blaszki brązowej, spiętej na łukowatym brzegu trzema nitami, kształtem odpowiada okazowi z Gołunia [PORZEZIŃSKI 2006, s. 169, grób 151, tabl. XLIX:u]. Okucia dołu skórzanych pochewek noży blaszkami brązowymi, spiętymi na krawędzi trzema nitami brązowymi, pochodzą również z cmentarzyska w Młodzikowie, z czego jeden okaz jest uformowany dokładnie jak omawiane okucie z Gołunia, choć jest zdobione nie puncowaniem, ale wypukłymi guzkami [LECIEJEWICZ,

ŁOSIŃSKI 1960, s. 143, ryc. 61:6], podobnie jak dwa okucia z Lutomierska (grób 15/41 i luźno znaleziony okaz [POKLEWSKI 1959, s. 92, tabl. LXXI:5, 6]) oraz ze Święcka z grobu 480 [JASKANIS 2008, s. 235, tabl. CXLV:5, typ IV wg Łęgi]. Liczne egzemplarze brązowych okuć dołu pochewek noży znane są z obu cmentarzysk w Kałdusie stan. 1 (22 egzemplarze [M. WEINKAUF 2006, s. 96–97, por. zestawienie cmentarzysk z brązowymi okuciami pochewek, s. 100–101]) i stan. 4 (14 pochewek, w tym część okuta blachą brązową [CHUDZIAK, BOJARSKI, STAWSKA 2010a, s. 83]). Do okucia z Gołunia nawiązują kształtem dwa okucia z Kałdusa stan. 1 z grobów 25/1905, 13/57 [ŁĘGA 1930, s. 490–491, tabl. LV:346; M. WEINKAUF 2006, s. 96–98, 100, ryc. 64, 65:d, 65:f, tabl. 4:2f] i z Pruszcza [ŁĘGA 1930, tabl. LV:347], określone jako typ IV — pantoflowaty¹⁷ [ŁĘGA 1930, s. 231]. Brązowe okucia pochewek noży są datowane przez H. Knorra [1938, s. 515] na terenach słowiańskich na XI–XII wiek, choć jak podaje w swoim zestawieniu M. Weinkauf [2006, s. 101], ich egzemplarze pochodzą z cmentarzysk datowanych od XI po XIV wiek¹⁸.

Natomiast pochewki noża obłożone blachą brązową nie tylko na dolnym jej zakończeniu, ale także na skrzydełku należą na terenie Polski do rzadkich znalezisk. Dwa takie egzemplarze, posiadające okucie góry pochewki wykonane z jednego paska blachy, odkryto na cmentarzysku w Święcku na Mazowszu [JASKANIS 2008, s. 234–235, grób 480, tabl. CXLV:3, skupisko nr 133, tabl. CXLIX:E] oraz jeden w Kałdusie stan. 1 [grób 109/99, M. WEINKAUF 2006, s. 98, ryc. 65:m, tabl. 43:a]. Trzeba wszakże podkreślić, że okucie z Gołunia posiada dodatkowe elementy, służące do zawieszania pochewki noża, które powodują, że okaz ten należy do wyjątkowych¹⁹. Podobne okucia górnej części szerokiej i wysokiej pochewki, choć z rozwiązaniem w inny sposób mocowaniem (np. zaczepy kształtu trapezowatego z kółkiem) pochodzą z Birki [ARBMAN 1940, Taf. 6: 1a, 2a, 2b, 178, 179:1–180].

Danuta Jaskanis [2008, s. 235–236], podsumowując różne koncepcje dotyczące genezy zwyczaju stosowania metalowych okuć skórzanych pochewek noży przez Słowian, przychyła się do sugestii K. Jażdżewskiego [za KNORR 1938, s. 543, Taf. 12, 13] o zapożyczeniu tego zwyczaju od Bałtów²⁰. Zastanawia wszakże dość liczna

¹⁷ Typ ten H. Knorr [1938, s. 541, 543] uznaje za typowy dla Bałtów.

¹⁸ Co nie znaczy, że tak są datowane groby, z których pochodzą te przedmioty. W Młodzikowie groby z brązowymi okuciami pochewek noży są datowane na XI, początki XII wieku [LECIEJEWICZ, ŁOSIŃSKI 1960, s. 160].

¹⁹ Jak już wspomiano, opisując ułożenie noży zarejestrowanych na cmentarzysku w Gołuniu, okaz z zachowanym we fragmentach brązowym okuciem pochewki skórzanej znajdował się na wysokości lewej kości udowej mężczyzny, a więc zwiślał swobodnie w dół. Na temat sposobu mocowania pochwy noża do pasa wypowiedział się M. Weinkauf [2006, s. 93, 100], przywołując niepublikowaną pracę M. Engla na temat metalowych okuć pochewek noży. Przyczepiano je do pasa za pomocą łańcuszków (u Bałtów i Finów) lub rzemieni do rozszerzenia (tzw. skrzydełka) w górnej części pochwy. Na podstawie zachowanych elementów brązowego okucia pochewki z Gołunia można przypuszczać, że zawieszenie składające się z dwóch zaczepów umieszczono w jej środkowej partii.

²⁰ Potwierdzać, wg D. Jaskanis, miałyby to wysoka frekwencja pochewek z okuciami brązowymi na terenie Pomorza i północno-wschodniego Mazowsza, przy ich braku na Podlasiu, które w przeciwieństwie do dwóch pierwszych terytoriów nie wykazywało związków kulturowych z obszarami

grupa pochewek noży z okuciami z poszerzoną górną częścią i z dolną partią ukształtowaną podobnie jak na egzemplarzu w Gołuniu na terytorium skandy-nawskim np. w Birce. Znaleźiska pochewek z okuciami z IX–X wieku odnotowane na terytorium bałtyjskim miały także charakter wikiński [KNORR 1938, s. 541]. W przypadku Wielkopolski taki właśnie zatem mógł być kierunek napływu tych elementów.

1.2. Naczynia ceramiczne. Na cmentarzysku w Gołuniu w trzech grobach zawierających pochówki zarejestrowano cztery naczynia, z czego w jednym z nich dwa (grób 18 z pochówkiem kobiety w wieku *Senilis*, 60–70 lat) i po jednym w grobach nr: 24 (mężczyzny w wieku *Maturus*, tj. około 40–45 roku życia) i 26 (dziecka w wieku *Infans I*, poniżej 2 lat). Naczynia w dwóch przypadkach ustawiono poniżej stóp zmarłych (groby 18 i 26), a w grobie 24 także poniżej stóp, ale nie bezpośrednio przy zmarłym, lecz po częściowym zasypaniu jamy warstwą ziemi o miąższości ok. 10–15 cm. Natomiast czwarte naczynie, a właściwie jedynie jego partię przydenną, zdeponowano na wysokości głowy pochowanej kobiety, na lewo od niej, przy czym dno zalegało głębiej niż szczątki kostne (grób 18). Na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach najczęściej do grobu wstawiano jedno naczynie, umieszczając je poniżej stóp zmarłego²¹. Dwa pozostałe naczynia są świadectwem innych obrzędów, praktykowanych na nekropoli w Gołuniu. Przede wszystkim należy zauważyć, że oba te naczynia były uszkodzone, z jednego z nich zdeponowano tylko partię przydenną (grób 18), a drugiemu obtłuczono górę (grób 24)²². Pięć fragmentów brzuśców zalegało na złożu wtórnym w zasypiskach jam grobowych (groby: 22, 36, 38, 41, 48)²³.

Całość ceramiki naczyniowej z cmentarzyska w Gołuniu jest nieliczna. Nie wystąpiły tu naczynia, o których z pewnością można powiedzieć, że były całkowicie ręcznie lepione (grupa techniczna A wg M. Brzostowicza [2002, s. 24–25]). Jedno naczynie należy do grupy B — jest częściowo obtaczane w partii przykrawędnej (grób 18, inw. mat. wydz. 16), jedno także nosi ślady częściowego obtaczania do

---

bałtyjskimi. Konieczna byłaby jednak wg autorki szczegółowa analiza typologiczno-chronologiczna tych znalezisk.

²¹ Por. sytuację na cmentarzyskach z Polski Środkowej [KUFEL-DZIERZGOWSKA 1975, s. 379] czy Małopolski [ZOLL-ADAMIKOWA 1971a, s. 109] oraz w Bilczewie [GORCZYCA, SCHELLNER 2012, s. 106].

²² Jak zauważa A. Kufel-Dzierzowska [1975, s. 379] był to powtarzający się zabieg na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach, np. w Brzegu wszystkie naczynia były uszkodzone i nie zarejestrowano w jamach grobowych ich brakujących partii. Podobny przypadek odnotowano np. na cmentarzysku w Młodzikowie [LECIEJEWICZ, ŁOSIŃSKI 1960, s. 118] i Bilczewie [GORCZYCA, SCHELLNER 2012, s. 60, 107].

²³ Anna Kufel-Dzierzowska [1975, s. 379] pisze o występowaniu na cmentarzyskach w Brzegu, Dębiniu, Lutomierniku, Poddębicach fragmentów naczyń wczesnośredniowiecznych, ale także luźnych jak w Masłowicach, znajdujących przy pochówkach, a więc wg autorki intencjonalnie tam umieszczonych. W Gołuniu nie mamy do czynienia z taką sytuacją, gdyż pojedyncze ułamki brzuśców wystąpiły, w przeciwieństwie do wskazanych przypadków, w wyższych partiach wypełnień jam grobowych.

załomu brzuśca — grupa techniczna C (obiekt 31). Osobną grupę tworzą trzy naczynia obtaczane, jedno z nich do części przydennej (grób 24), a dwa całkowicie (grób 26, przydenne fragmenty naczynia znalezione na złożu wtórnym; inw. mat. mas. 8) — grupa techniczna DE. Ceramika częściowo obtaczana (grupy B i C) występuje w Wielkopolsce od VIII do połowy XI wieku (do końca fazy D), a całkowicie obtaczana pojawia się w 2. połowie X wieku i trwa w głąb wczesnego średniowiecza [BRZOSTOWICZ 2002, s. 24–49, tam dalsza literatura].

Zanalizować w pełni możemy jedynie trzy formy naczyń. Pierwsze z nich (grób 18, inw. mat. wyd. 16, tabl. 12:1j), obtaczane przykrawędnie szerokootworowe naczynie średniej wielkości, charakteryzuje się dwustożkowatym kształtem brzuśca, z nieco tylko zagiętą do wewnątrz górną jego częścią, bardzo wysoko umieszczonym załomem oraz spłaszczonym lejkowatym wylewem i dość fantazyjnie wykonanym zdobieniem z pionowych i poziomych pasm grzebyka. Naczynie było wykonane wyjątkowo niestarannie na wszystkich etapach produkcji. Tego typu cechy bliskie są niektórym formom naczyń typu Menkendorf–Szczecin. Chodzi zwłaszcza o wytwory określane jako typ XXVII i XXVIII z rodziny typów D [ŁOSIŃSKI, ROGOSZ 1983, s. 205–208, ryc. 178]. Również dość specyficzne zdobnictwo naczynia z Gołunia można odnaleźć wśród wątków występujących na naczyniach typu Menkendorf–Szczecin [ŁOSIŃSKI, ROGOSZ 1983, ryc. 180:X, 181:XVII]. Pewne związki z typem Menkendorf–Szczecin wydaje się wykazywać także naczynie ze stropu obiektu 31 (tabl. 34:1a), częściowo obtaczane, o wydętym prawie dwustożkowatym brzuścu, z odgiętym na zewnątrz lejkowatym wylewem, zdobione pasmami odcisków wielozębnego grzebyka, rozdzielonymi pojedynczymi żłobkami. Naczynie o takiej formie, inaczej jednak zdobione, odkryte zostało na stanowisku Bruszczewo 12 w jamie 4 [BRZOSTOWICZ 2002, ryc. 14:3]. Z drugiej strony, naczynie to wydaje się nawiązywać formą i układem ornamentyki już do naczyń całkowicie obtaczanych (typ XI z rodziny typów G [ŁOSIŃSKI, ROGOSZ 1983, ryc. 183:XI]. Typ Menekendorf–Szczecin pojawia się na terenie Słowiańszczyzny²⁴ najwcześniej pod koniec VIII wieku, i trwa do powolnego zaniku w wieku XI, choć znaczący jego udział w zespołach ceramiki notuje się jeszcze w 1. połowie tego stulecia [ŁOSIŃSKI 1996, s. 438, ryc. 248; BRZOSTOWICZ 2002, s. 34]. Jak zauważa W. Łosiński [1996, s. 438], naczynia tego typu poprzedzają bezpośrednio występowanie naczyń całkowicie obtaczanych.

Trzecie z możliwych do analizy naczyń (z grobu 26, tabl. 18:1a) należy już do wytworów całkowicie obtaczanych. To niewielka, krępa forma, o łagodnym, stosunkowo wysoko umieszczonym załomie brzuśca i lejkowatym, spłaszczonym wylewie, zdobiona w górnej połowie strefą bardzo płytkich, poziomych, szerokich żłobków. To naczynie wykazuje już wyraźne związki z rodziną typów G typ XI (typ Vipperow), datowaną od połowy X po połowę XIII wieku [CNOTLIWY, ŁOSIŃSKI 1983, ryc. 205].

²⁴ Naczynia typu Menkendorf–Szczecin są odkrywane także na terenach sąsiednich np. w Skandynawii, na terytorium pruskim czy w ośrodkach północnej Rusi i świadczą o kierunkach powiązań handlowo-gospodarczych [ŁOSIŃSKI 1996, s. 438–439].

Dwa kolejne cienkościenne naczynia całkowicie obtaczane zachowały się jedynie w dolnych partiach — jedno od dna do strefy nieco powyżej załomu brzuśca (z grobu 24, tabl. 17:1a:), a drugie tylko w części przydennej (inw, mat. mas. 8, tabl. 39:d), co uniemożliwia rekonstrukcję formy.

W literaturze wskazuje się na to, że naczynia deponowane w grobach były specjalnie w tym celu wytwarzane i były to w większości małe naczynia, gorszej jakości²⁵ [BUKO 1990, s. 196; HILCZER-KURNATOWSKA, KARA 1994, s. 134, 138, 139]. Kwestię tę poruszono także w opracowaniu materiałów z cmentarzyska w Kałdusie stan. 1, zauważając, że naczynia z tej nekropoli zostały starannie wykonane i brak elementów ich archaizacji, choć niewielkie i przysadziste formy mogą świadczyć o ich specjalnym przeznaczeniu obrzędowym [J. WEINKAUF 2006, s. 137]. W Gołuniu trzy spośród czterech naczyń odkrytych przy szkieletach (groby 18, 24, 26) cechowały nierównomierny wypał i spieczenie powierzchni na obu lub jednej powierzchni dolnych ich partii. Dwa z nich (grób 18 i 24) wykonano w sposób niestaranny, a więc były one niezupełnie symetryczne, a ornament zrobiono niewprawnie. Trzeba jednak zastanowić się, czy nie mamy tu do czynienia z selekcją negatywną i deponowaniem mniej udanych wytworów w grobach.

1.3. Wiaderka drewniane. Odkryto dwa egzemplarze, wykonane z klepek²⁶, z których zachowały się jedynie łączące je żelazne elementy. Z jednego z pojemników, zalegającego w grobie wojownika w wieku *Adultus* (grób 16) wraz z parą ostróg żelaznych (typu I:2 wg Z. Hilczerówny) i żelaznym nożem, pochodzą cztery obręcze o przekroju płasko-półokrągłym. Średnica walcowatego pojemnika wynosiła ok. 18–20 cm, rekonstruowana wysokość to maksymalnie ok. 15 cm (odległość między obręczami ok. 33 mm). Zachował się półokrągły, ruchomy pałak, z odgiętymi na zewnątrz zakończeniami oraz dwa zaczepy do niego, wycięte z pręta, w kształcie litery Ω , z końcami odwiniętymi na zewnątrz w kółko, zawiniętymi wokół cienkich gwoździ mocujących (tabl. 11:1a).

Drugie wiaderko, o gorszym stanie zachowania, posiadało zapewne trzy obręcze o przekroju płasko-półokrągłym; średnica pojemnika wynosi ok. 16–18 cm. Nie zachował się pałak (tabl. 24:1b). Pochodziło ono z grobu 32, w którym pochowano osobę w wieku 13–15 lat, zapewne dziewczynkę, gdyż przy głowie znajdował się srebrny kabłączek skroniowy. W obu przypadkach wiaderka ustawiono poniżej stóp zmarłych, pod prawą stopą w grobie 16 (pojemnik stał w warstwie piasku), w grobie 32 zaś ze względu na stan zachowania kości nie jest możliwa precyzyjniejsza lokalizacja.

²⁵ Andrzej Buko [1990, s. 196–197] uważa, że takie cechy można przypisać nie tylko ceramice grobowej, ale także niewielkim naczyniom, w których deponowano skarby wczesnośredniowieczne.

²⁶ Wiaderka zostały wyeksplorowane wraz z zalegającą wewnątrz ziemią, którą usunięto dopiero w warunkach gabinetowych. Dzięki temu możliwe było dokonanie pomiarów, lecz mimo szybkiej konserwacji wydobytych żelaznych elementów wiaderek ich stan zachowania jest bardzo słaby. Nie przetrwały żadne elementy drewniane pojemników i inne szczątki organiczne.

Bardzo bogaty zbiór drewnianych wiaderk odkryto w Birce na terenie Szwecji, skąd pochodzi ok. 85 egzemplarzy, zarejestrowanych w 75 grobach, w tym w ośmiu grobach po dwie sztuki, w jednym (grób 1151) nawet trzy i prawdopodobnie w dwóch kolejnych grobach także po trzy (groby 514 i 850) na ponad 1100 zbadanych pochówków [ARWIDSSON, HOLMQUIST 1984, s. 237]. Zostały one podzielone przez autorki na trzy typy: A, B i C [1984, s. 238]. Z perspektywy znalezisk z Gołunia interesujący jest typ określony jako A. Należą do niego wiaderka wykonane z drewnianych klepek, spiętych żelaznymi obręczami, o różnych kształtach w przekroju (m.in. półokrągłe), w liczbie od dwóch do siedmiu i zaopatrzone w żelazne uszka oraz ruchomy uchwyt (kabłak-pałak). Wielkość wiaderk cechuje bardzo duże zróżnicowanie od egzemplarzy o bardzo małej średnicy (6 cm) po znacznych rozmiarów pojemniki o średnicy 40 cm. Podobnie duża rozpiętość wielkości dotyczy wysokości wspomnianych wiaderk i waha się między 8 i 44 cm [ARWIDSSON, HOLMQUIST 1984, s. 238–239].

Drewniane wiaderka klepkowe z żelaznymi obręczami i pałakami są odkrywane w grobach z okresu wczesnego średniowiecza nie tylko z terenu Słowiańszczyzny, ale i z obszarów sąsiednich [POKLEWSKI 1959, s. 95, KRZYSZOWSKI 2014, s. 149]. Duży zestaw tych przedmiotów odsłonięto na cmentarzysku w Lutomiersku, skąd znamy 50 sztuk, z czego 23 to wiaderka takiego typu jak w Gołuniu (wg T. Poklewskiego typ I [1959, s. 95–97]). Stosunkowo liczne egzemplarze (11), należące poza jednym do typu A/typu I, odnotowano w grobach na cmentarzysku w Sowinkach, gm. Mosina [KRZYSZOWSKI 1992, s. 90; 2014, s. 138, 148²⁷]. A. Krzyszowski [2014, s. 152, przyp. 54²⁸], analizując tego typu znaleziska z nekropoli w Sowinkach, podaje procentowy udział grobów z wiaderkami klepkowymi; wskaźnik ten waha się od 5,6% przez 16,9% do wyjątkowo wysokiej wartości dla cmentarzyska w Lutomiersku (38%). Dla części stanowisk podano wspomniany wskaźnik, wliczając także naczynia ceramiczne. Wówczas np. dla Sowinek wartości te wynoszą odpowiednio 8% i 9,3%. Porównując te wskaźniki dla cmentarzyska w Gołuniu, widzimy, że liczby te kształtują się dla grobów odkrytych in situ następująco: 4,5% oraz 13,6%. Jak można zauważyć, wskaźnik ten dla omawianego cmentarzyska wzrasta znacznie ze względu na dwukrotnie większy udział naczyń w inwentarzu grobowym.

Dwa egzemplarze z Gołunia należą do okazów średnich rozmiarów, gdyż ich średnica wynosi ok. 18–20 cm (grób 16) i ok. 16–18 cm (grób 32), a wysokość określona jedynie dla pierwszego z nich to najwyżej ok. 15 cm. Odpowiada to parametrami grupie wiaderk z Sowinek określonych jako odmiana A1 [KRZYSZOWSKI 2014, s. 148]. Wśród form określonych jako lekko stożkowate jedno z wiaderk, z grobu 70, [KRZYSZOWSKI 2014, ryc. 8:2a, ryc. 8:2] jest najbardziej zbliżone do drewnianych pojemników odkrytych w Gołuniu. Trzeba podkreślić, że lepiej zachowane wiaderko z grobu nr 16 posiadało specyficznie ukształtowane

²⁷ A. Krzyszowski [2014, s. 151] podaje liczbę egzemplarzy 11–12?, ale jeden z nich, określony jako „domniemany”, pochodzi już z młodszej strefy cmentarzyska.

²⁸ Zawierający zestawienie liczby różnych pojemników, głównie wiaderk i naczyń, z cmentarzysk wczesnośredniowiecznych.

zaczepy, wykonane z pręta²⁹ w formie litery Ω (kształt zaczepy — por. egzemplarz z Bilczewa z grobu S11 [GORCZYCA, SCHELLNER 2012, tab. 47, S11:1] i okaz z Młodzikowa z grobu 155 [LECIEJEWICZ, ŁOSIŃSKI 1960, ryc. 81:3, 5, 7].

W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na najczęstszą lokalizację drewnianych wiaderek w obrębie jamy grobowej, umieszczanych z lewej lub prawej strony, poniżej stóp zmarłego [RAUHUT 1973, s. 433, KUFEL-DZIERZGOWSKA 1975, s. 379; ARWIDSSON, HOLMQUIST 1984, s. 237; PORZEZIŃSKI 2006, s. 173; CHUDZIAK, BOJARSKI, STAWSKA 2010a, s. 90; KRZYSZOWSKI 2014, s. 147, ryc. 2–4]. Z podobną sytuacją mamy do czynienia na cmentarzysku w Gołuniu, choć mało liczny materiał nie jest tu w pełni miarodajny. Zauważa się także, że wiaderka w X–XI wieku częściej składano do grobów męskich niż kobiecych, lecz trudno tu o jednoznaczne wnioski ze względu na brak określeń płci w wielu przypadkach dla słabo zachowanego materiału kostnego [KRZYSZOWSKI 2014, s. 147, tam dalsza literatura]. Jednakże dla cmentarzysk w Birce odnotowano pewną prawidłowość polegającą na deponowaniu w grobach kobiecych mniejszych wiaderek niż przy pochówkach męskich, choć tu występowały one równie często w grobach obu płci [ARWIDSSON, HOLMQUIST 1984, s. 237], podobnie jak na cmentarzysku w Lutomierniku [POKLEWSKI 1959, s. 98]. W Gołuniu płeć określono tylko dla zmarłego pochowanego w grobie 16 (młody mężczyzna 22–25 lat). Z kolei na podstawie wyposażenia (kablęczek skroniowy) można wnioskować, że w grobie 32 złożono dziewczynkę (13–15 lat). Stan zachowania pojemnika z tego drugiego grobu nie pozwala na określenie jego wysokości; można jedynie przypuszczać, że było ono mniejsze, na co wskazuje wielkość średnicy.

Zwyczaj deponowania drewnianych wiaderek klepkowych, ale z blachą brązową odnotowano już dla okresu rzymskiego. W przypadku grobów z obrządkiem inhumacyjnym zjawisko to było czytelne w Europie Zachodniej od czasów merowińskich przez tereny skandynawskie i naddunajskie po obszar Słowiańszczyzny, przy czym najpóźniej na terenie Połabia [ARWIDSSON, HOLMQUIST 1984, s. 241; KRZYSZOWSKI 2014, s. 151 — w obu publikacjach dalsza literatura]. W literaturze podnoszono kwestię interpretacji takich znalezisk w grobach, zwracając uwagę na możliwy dualizm tego zwyczaju. Z jednej strony zauważa się, że tkwił on jeszcze w świecie wyobrażeń pogańskich (uczty pogrzebowe, dary na życie pozagrobowe), a z drugiej strony podkreśla, że można odwoływać się przy próbie oceny tego zjawiska do nowego chrześcijańskiego zespołu symboli. Wydaje się, że pewne przedmioty niosące dawne wyobrażenia nabierały nowych treści chrześcijańskich [CHUDZIAK, BOJARSKI, STAWSKA 2010a, s. 90, 94].

Jak zauważa T. Poklewski, wiaderka klepkowe takiego typu jak w Gołuniu, a więc jedynie z żelaznymi obręczami i pałąkiem (typ A wg Arwidsson, Holmquist, typ I wg Poklewskiego), są formą występującą na rozległym obszarze w dość długim czasie. Dlatego też, w przeciwieństwie do wiaderek typu C/II czyli okutych u góry blachą, nie mogą same stanowić podstawy datowania [POKLEWSKI 1959,

²⁹ Zaczepy wykonane z blachy jak np. dla wiaderek w Birce, Cedyni stan. 2 mają kształt półokrągły z długimi rozwidlonymi końcami, trapezowaty, prostokątny [ARBMAN 1940, Taf. 212:1b, 11, 12; PORZEZIŃSKI 2006, tabl. LII:b, c].

s. 96–97]. Jednakże podkreślić trzeba fakt występowania tych pojemników głównie na cmentarzyskach bądź w ich strefach datowanych na wczesne fazy wczesnego średniowiecza, w przeciwieństwie do znalezisk osadowych o późniejszej metryce, mających już wyłącznie znaczenie utylitarne [KRZYSZOWSKI 2014, s. 152, 153].

1.4. **Osełki kamienne** wykonane z fyllitu³⁰ odkryto w trzech grobach (12, 35, 41). W pierwszym z nich dwa egzemplarze wystąpiły w zestawie ściśle przylegających do siebie przedmiotów, ułożonych w szeregu i zapewne zapakowanych w woreczek? lub inny pojemnik. Najbliżej lewej stopy znajdowało się żelazne dłuto lub punca, następnie między dwiema osełkami pół żelaznej podkowy i krzesiwo, a najdalej żelazne szydło lub punca. W pozostałych dwóch grobach osełki współwystępowały z nożami, położone obok siebie, tworząc komplet — w grobie 35 przy lewej dłoni, a w grobie 41 nad lewą kością miednicy.

Wszystkie egzemplarze osełek z Gołunia reprezentują okazy smukłe, starannie wykonane, klasyfikowane w literaturze jako grupa B [BRZOSTOWICZ 2002, s. 79, przyp. 18], O ile podział na formy bardziej amorficzne i regularne, o kształcie wydłużonego graniastostupa [KARA 2006, s. 396, 401] jest dość oczywisty, o tyle stosowane w polskiej literaturze inne, uszczegółowiające podział tej drugiej grupy, kryteria są zazwyczaj niewystarczające. Osełki są wyjątkową kategorią źródeł, gdyż technika ich produkcji jest w dużej części zbieżna ze sposobem dalszego użytkowania tych przedmiotów (gładzenie). Mnogość form osełek (np. typy od I do X wyróżnione dla materiału z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu [KAŹMIERCZYK 1990, s. 124]) może być rezultatem celowego nadawania kształtów przez poszczególne warsztaty (formy dostosowane do różnych funkcji³¹, jakie zapewne pełniły osełki, zmienne cechy stylu), celowych modyfikacji form dokonanych przez użytkownika (naprawy, możliwość zagładzenia krawędzi) oraz zmian kształtu wynikających z użytkowania (uszkodzenia — również takie, jakie powstały wzdłuż uwarstwienia fyllitu, zmiany grubości na skutek ostrzenia przedmiotów metalowych i szlifowania). Te wszystkie czynniki powodują, że osełki z Gołunia, w ramach grupy B, podzielić należy przede wszystkim na:

- 1) symetryczne w osi poprzecznej, tzn. mające taki sam kształt i sposób opracowania krótkich zakończeń w obu połowach (z wyjątkiem otworu na jednej ze stron) i z prostokątnym przekrojem poprzecznym;
- 2) asymetryczne w osi poprzecznej z otworem po jednej ze stron i z prostokątnym przekrojem poprzecznym.

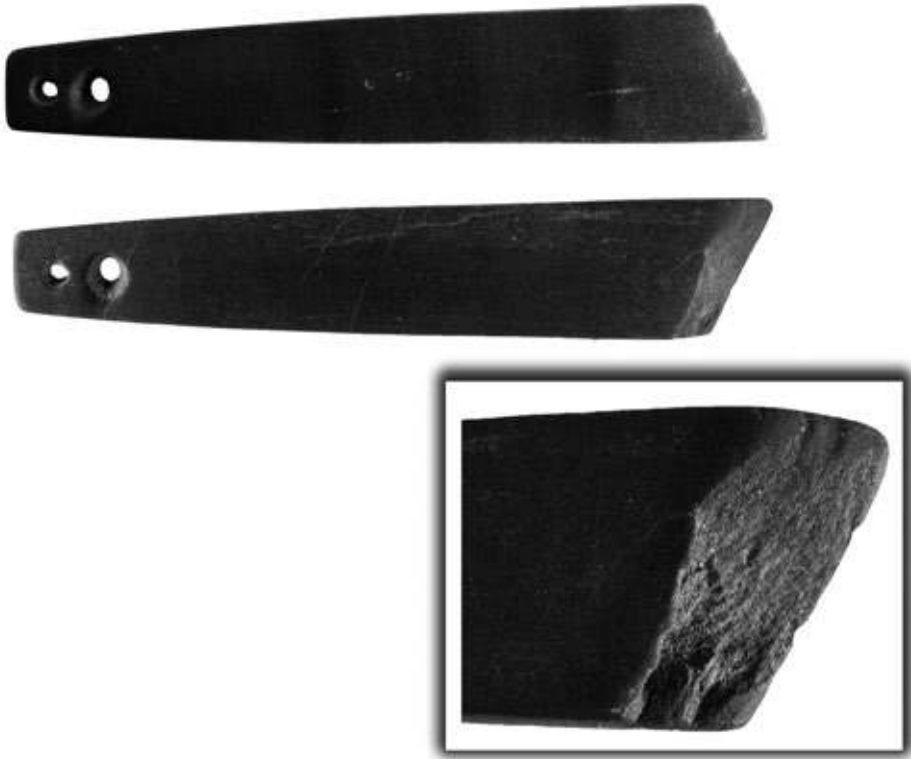
³⁰ Dziękuję za konsultację dr. Stanisławowi Koszeli z Instytutu Geologii UAM w Poznaniu.

³¹ Wskazuje się np. na funkcję pewnego typu osełek (typ IA wg J. Kaźmierczyka) jako narzędzi chirurgicznych, kosmetycznych lub pielęgnacyjnych. Tak jest interpretowany długi, bardzo wysmukły, w formie „laski”, dobrze obrobiony egzemplarz osełki z otworem, wykonany z fyllitu, pochodzący z grobu komorowego I/2005 z cmentarzyska w Dziekanowicach stan. 22 [WRZESIŃSKA, WRZESIŃSKI 2014, s. 209, 222, ryc. 27:1]. Autorzy ci zwracają także uwagę na odniesienia symboliczno-mitologiczne osełek w kulturze skandynawskiej [2014, s. 217].

Do pierwszej grupy zaliczam dwie osełki z grobu 12. Jeden z podtypów (1a) ma na całej długości kształt regularnego prostopadłościanu i prostopadle wyprowadzone zakończenia (tabl. 8:1g), drugi podtyp (1b) ma w części środkowej kształt regularnego prostopadłościanu, którego wszystkie ściany zwężają się następnie ku obu prostopadle wyprowadzonym zakończeniom (w analizowanym egzemplarzu już od 1/6 długości przedmiotu) (tabl. 8:1b).

Do drugiego typu zaliczam osełki z grobu 35 i 41. Jeden z podtypów (2a) jest w połowie ukształtowany jak omawiana osełka podtypu 1b, przy czym zakończenie nie ma ostrych krawędzi od strony przedniej i tylnej — jest w tej partii zaokrąglone — nawiercono ponadto tu dwa różnej wielkości otwory. Wszystkie ścianki drugiej połowy rozszerzają się nieznacznie ku ukośnemu, zdobionemu zakończeniu (tabl. 26:1a). Ostatni z egzemplarzy z Gołunia należy do podtypu 2b, charakteryzującego się w jednej połowie lekko rozszerzającymi się — ku półokrągłemu zakończeniu z otworem (umieszczonym asymetrycznie) — szerszymi ściankami i prostymi ściankami bocznymi; druga połowa cechuje się zwężającymi się ku prostopadłemu zakończeniu wszystkimi ściankami jak w podtypie 1b, różniąc się od niego jednak zasadniczo tym, że ścianki boczne są asymetryczne — jedna z ich stron najpierw się rozszerza, a później dopiero zwęża ku prostopadłemu zakończeniu (tabl. 30:1b).

Oprócz wymienionych wyróżników klasyfikacyjnych zwrócić należy jeszcze uwagę na indywidualne cechy każdego z egzemplarzy. Po pierwsze, jedynie osełka z grobu 35 nosi ślady użytkowania kojarzącego się z przyjmowaną dla tych przedmiotów funkcją. W centralnej partii obu szerszych powierzchni ma ona charakterystyczne, bardziej wyczuwalne w dotyku niż widoczne gołym okiem, faliste odkształcenia, będące pozostałością po ostrzeniu metalowych przedmiotów (noży) (ryc. 8). Pozostałe egzemplarze osełek z Gołunia nie noszą śladów tego typu użytkowania. Należy podkreślić ten fakt zwłaszcza dla egzemplarza z grobu 41, który ma różną grubość, lecz brak na nim wspomnianych falistych odkształceń. Zróżnicowanie grubości tego przedmiotu można by przypisać jeszcze innej czynności, do jakiej mogła być wykorzystywana osełka — gładzeniu powierzchni innych wyrobów. Gdyby tak jednak było, jej użytkownik postępowałby wbrew zasadom funkcjonalności tego typu wytworów — cieńsza część obejmuje bowiem również partię z otworem. Z jednej strony oznacza to konieczność zdjęcia zawieszenia (rzemienia lub sznura), z drugiej naraża najbardziej delikatną część osełki, już osłabioną przez wywiercenie otworu. Na to, że nie są to cechy powstałe w wyniku użytkowania, a celowy zabieg wytwórcy, wskazywać też może odkrycie na cmentarzysku w Dziekanowicach stan. 22 [WRZESIŃSKA, WRZESIŃSKI 2014, s. 209, ryc. 17:1] osełki również z zaokrąglonym jednym końcem i asymetrycznie wywierconym otworem, najcieńszej właśnie w miejscu otworu. Przy starannym wykonaniu wszystkich egzemplarzy osełek z Gołunia zwraca jeszcze uwagę sposób potraktowania zakończeń przedmiotu z grobu 12 (podtyp 1a). Przy precyzyjnie wykonanych ściankach zakończenie, któremu towarzyszy otwór, jest jedynie wyrównane, a nie obrobione, a drugie mimo wygładzenia także odbiega starannością

Ryc. 8. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Osełka z fyllitu ze śladami użytkowania, odkryta w grobie 35

Fig. 8. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Phyllite whetstone with traces of use, found in Grave 35

od reszty wyrobu. Nie można stwierdzić, czy był to zamierzony efekt, czy też warsztat opuścił niewykończony przedmiot. Kolejna z osełek z tego samego grobu (podtyp 1b) jest zachowana w połowie na skutek przełamania, przebiegającego po naturalnym uwarstwieniu skały; uszkodzenie to było być może przypadkowe, przedmiot nie nosi bowiem śladów użytkowania. Z kolei osełka z grobu 35 (podtyp 2a) na ukośnie uformowanym jednym końcu ma widoczny i szpecący ubytek, który jednak mimo łatwości obróbki fyllitu nie został zagładzony. Ukośne uformowanie jednego z końców osełki mogło mieć jakieś nieznanie nam znaczenie i być może było naśladowane przez celowe łamanie, np. egzemplarze z Poznania-Ostrowa Tumskiego stan. Katedra czy Santoka stan. 1. gm. loco [KARA 2006, ryc. 1:3–4].

Inny problem poruszany w literaturze stanowi kwestia pochodzenia grupy osełek produkowanych z fyllitu, które wyróżnia nie tylko surowiec, ale także forma. Chodzi tu o starannie wykonane, wysmukłe okazy w kształcie prostopadłościanu lub, jak określa je M. Kara [2006, s. 396], graniastosłupa, zaopatrzone w prze-

wiercony na jednym zakończeniu otwór do zawieszania. O ile masywne, gorzej obrobione wytwory (niekiedy bryłkowato-amorficzne) można uznać za wytwarzane z surowca pochodzącego z Sudetów, z okolic Głubczyc (por. dyskusję wokół hipotezy J. Skoczylasa [KARA 2006, s. 396 n.]), o tyle dla okazów takich jak z cmentarzyska w Gołuniu i innych licznie odkrywanych w północno-zachodniej Polsce sytuacja nie jest tak jednoznaczna. Być może omawiana tu grupa oselek była wykonywana z fyllitu ze złóż skandynawskich [KARA 2006, s. 401]. Rozważania te mają także walor chronologiczny, gdyż osełki z fyllitu (w tym egzemplarze „luksusowe”) zaczęto produkować na większą skalę w Wolinie na przełomie IX i X lub na początku X wieku i są one odkrywane w najstarszych warstwach grodów wielkopolskich. Najliczniej zaś były odnotowywane w strefie nadbałtyckiej w materiałach z X–XI wieku, przy czym w XII wieku ich produkcja gwałtownie spadła [KARA 2006, s. 396].

1.5. **Krzesiwo żelazne** odkryto w grobie 12, w zestawie przedmiotów, między dwiema osełkami wraz z połową żelaznej podkowy. Okaz z Gołunia należy do typu dwukabłąkowego (tabl. 8:1d), który występuje w materiałach o dość długiej chronologii, np. cztery okazy z grobów męskich z cmentarzyska w Krakowie-Zakrzówku, datowanych na XI–XIII wiek [FIRLET 2006, s. 287, poz. 14; ZAITZ 2006, s. 288, poz. 15], z grobu 3 z cmentarzyska w Dziekanowicach z 2. połowy XI–XI/XII wieku [WRZESIŃSKI 1989, s. 110, 112–113]. Ten typ krzesiw (dwa egzemplarze) zarejestrowano także na grodziskach: w Opolu na Ostrówku w warstwie datowanej na koniec X i początek XI wieku i w warstwie z 2. połowy XII wieku [LACHOWICZ 1957, s. 200, tab. 1], w Krakowie na podgrodzium Okół w pobliżu romańskiego kościoła św. Andrzeja w nawarstwieniach z XI–XII wieku [FIRLET 2006, s. 287, poz. 14] oraz na grodzisku w Bruszczewie (dwa egzemplarze) w zespołach z IX i z 1. połowy X wieku [BRZOSTOWICZ 2002, s. 76].

W literaturze zaznacza się, że mimo długotrwałego użytkowania krzesiw kabłąkowych występowały one wcześniej niż ogniwkowe, te ostatnie np. w Opolu-Ostrówku pojawiły się dopiero w warstwach z 2. połowy XI wieku [LACHOWICZ 1957, s. 199]. Podobnie za starszą³² formę uważają krzesiwa kabłąkowe inni badacze [ROGOSZ 1983, s. 266, BRZOSTOWICZ 2002, s. 76].

1.6. **Podkowa żelazna** odkryta w grobie 12 przy pochówku mężczyzny w wieku *Senilis* zalegała między dwiema osełkami w zestawie wraz z innymi przedmiotami. Była ona zachowana jedynie we fragmencie — niemal całe jedno ramię — ok. 1/3 wielkości podkowy, bez zaczepu na tym końcu ramienia, z dwoma gniazdami i czworokątnymi otworami na podkowiaki (tabl. 8:1c). Egzemplarz ten można zaklasyfikować do typu I/1 (brak zaczepów na obu końcach tego typu) lub do typu II/1 (zaczep na jednym z końców) według typologii stworzonej dla średnio-

³² Por. uwagi H. Zoll-Adamikowej [1966, s. 78, tabl. XI:1–3, 5–6], która neguje ich walor chronologiczny, podobnie jak T. Poklewski [1959, s. 93].

wiecznych podków śląskich [KAŹMIERCZYK 1978, s. 19–44, ryc. 3, 9]. Brak bruzdy na płaszczyźnie przyziemnej ramy wyklucza raczej odmianę 2 wskazanych wyżej typów. Odmiana 1 obu typów jest datowana na XI–XII wiek [KAŹMIERCZYK 1978, s. 150]. Przedmiot ten, złamany prawdopodobnie w trakcie użytkowania, nie mógł już pełnić dawnej funkcji, służył jednak zapewne nadal jako poręczne wielofunkcyjne narzędzie żelazne (podkładka?, ryлец?, dłuto?).

1.7. **Prześlik gliniany** ręcznie lepiony to forma dwustożkowata, zdobiona dookoła żłobkami, o płaskich biegunach (tabl. 27:1b), którą można określić jako typ 1a wg M. Parczewskiego, choć zróżnicowanie typologiczne prześlików glinianych nie ma waloru chronologicznego [BRZOSTOWICZ 2002, s. 87].

1.8. **Szydło żelazne** wystąpiło w grobie 25, w którym pochowano starszą kobietę. Okaz zachowany we fragmencie, kwadratowy w przekroju, z dwoma ostrzami (jedno ułamane) i z kwadratowym zgrubieniem na środku, służącym do trzymania narzędzia (tabl. 16:2a). Trzy szydła pochodzą z cmentarzyska w Sówinkach, datowanego na X/XI do połowy XI wieku. Reprezentują one inny typ niż egzemplarz z Gołunia, gdyż są jednostronne, z drewnianą oprawką [KRZYSZOWSKI 1992, s. 91, ryc. 4:8]. Natomiast dwa szydła z cmentarzyska z Cedyni stan. 2a reprezentują rodzaj szydeł z dwoma ostrzami tak jak egzemplarz z Gołunia [PORZEZIŃSKI 2006, s. 172, tabl. XLIX i; LIV f].

1.9. **Przedmioty o niejednoznacznej funkcji.** Cztery z elementów wyposażenia grobów, ze względu na swój stan zachowania, nie pozwalają na ostateczne rozstrzygnięcie o ich przeznaczeniu. Wszystkie zostały wykonane z żelaza, przy czym funkcja trzech z nich została określona wariantowo. Z grobu 12 pochodzą dwa takie przedmioty, ułożone w szeregu wspólnie z dwiema ośłkami, krzesiwem i podkową. Jeden to fragment puncy lub szydła, a drugi to część puncy lub dłuta. W grobie 43 wraz z plackiem srebra wystąpiła żelazna sztabka, być może fragment dłuta lub klucza. Ostatni z przedmiotów z grobu 40 to jedynie dwa nieokreślone prostokątne ułamki żelaza.

2. *Militaria*

2.1. **Topór żelazny** odkryty w grobie 20, w którym pochowano młodego mężczyznę, bardzo niskiego wzrostu³³ (158,5 cm według metody L. Manouvriera oraz 158,5 cm według metody M. Trotter i G. Gleser, zob. A. Wrzesińska w tym tomie), w wieku 25–30 lat. Przedmiot był ułożony tak, że żeleźce znajdowało się

³³ Niski wzrost (od 162,3 przez 163,4 do 165,2 cm wg różnych metod pomiaru) był młody mężczyzna (18–23 lata) pochowany na cmentarzysku w Bilczewie, gm. Kramsk w grobie oznaczonym jako S1, przy którego prawej stopie znajdował się topór żelazny z symetrycznym ostrzem typu II [GORCZYCA, OLIŃSKA 1989, s. 56, tab. 5; GORCZYCA, SCHELLNER 2012, s. 56, WRZESIŃSKA 2012, s. 115–116, tab. 1, por. także dalsze uwagi KURASIŃSKI 2005, s. 203].

Ryc. 9. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Żelazny topór typu M z grobu 20
Fig. 9. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Type M iron axe from Grave 20

nico poniżej stóp zmarłego, a długie (ok. 1 m), szczególnie biorąc pod uwagę wzrost mężczyzny, stylisko leżało lekko ukośnie, wzdłuż ciała, po jego lewej stronie, dochodząc zapewne na wysokość dłoni.

Topór z Gołunia reprezentuje typ M wg J. Petersena [1919, s. 45], a w typologii sporządzonej dla ziem polskich typ II wg A. Nadolskiego [1954, s. 43, tabl. XIV] (ryc. 9). Znaleźiska toporów z terenu Polski zestawiał ostatnio P.N. Kotowicz [2014], wymieniając kilkanaście egzemplarzy interesującego nas typu. Formy najbardziej zbliżone do znaleziska z Gołunia, a więc smukłe, w minimalnym stopniu asymetryczne (potwierdza to dopiero dokonanie pomiarów), o wysokim ostrzu (tabl. 14:1a, ryc. 9), pochodzą z cmentarzysk, z grobów męskich³⁴ (Bilczew, gm. Kramsk, nr kat. 15; Blichowo, gm. Bulkowo, nr kat. 19; Końskie, gm. loco, nr kat.

³⁴ W przypadku części grobów, z racji stanu zachowania kości, płeć określono na podstawie pozostałego wyposażenia, a niekiedy było to niemożliwe z powodu zniszczenia grobu [KURASIŃSKI 2005, s. 203, tab. 1].

208; Łubowo, gm. loco, nr kat. 288; Psary, gm. Wolbórz, nr kat. 413; Skokówko, gm. Borek Wlkp., nr kat. 619; Skotniki, gm. Szczecinek, nr kat. 620; Turowo, gm. Bulkowo, nr kat. 710) oraz z podgrodzia w Szczecinie (Szczecin-Stare Miasto, stan. 48, nr kat. 668), a także odnotowano je jako znaleziska luźne (Nakło, gm. Tarnów Opolski, nr kat. 316; m. nieznaną, pow. Płock, nr kat. 814); nie wymieniam tu kilku form o większej asymetrii ostrza³⁵.

Dyspersja uważanych za skandynawskie toporów typu M wykazuje związki z północnym побереżem Bałtyku, choć trzeba zaznaczyć, że występują one także w większej liczbie na rozległym obszarze od Brytanii (typ VI wg R.E.M. Wheelera [1927, s. 27]) przez Ruś (typ VII, KIRPICZNIKOW 1966, s. 39) po tereny zamieszkałe przez Bałtów (np. w Kuronii, na Półwyspie Sambijskim) po Finlandię [KURASIŃSKI 2005, s. 204–205, tam dalsza literatura]. Egzemplarze o symetrycznym, lecz nieco węższym ostrzu ze słabo zaznaczonymi wąsami odnotowano np. w grobach w Birce [ARBMAN 1940, Taf. 14:2, 5], topory zaś o ostrzu także symetrycznym, ale już szerokim, wachlarzowatym pochodzą z cmentarzysk gotlandzkich, np. w Ihre [STENBERGER 1961, s. 124, 125]. Uważa się, że na tereny zachodniosłowiańskie topory tego typu docierały z Gotlandii [ŻAK 1967, s. 299–300] oraz z obszaru Bałtów przez Mazowsze [MIŚKIEWICZOWA 1982, s. 105–108], a te ze zdobieniem na szyjce i lekko asymetryczne z Upplandu w Szwecji [ŻAK 1967, s. 298].

Topór z Gołunia należy do stosunkowo nielicznej grupy ze zdobionymi żełęczami³⁶. Umieszczenie ornamentu podkreśla budowę broni, akcentując podział na osadę i ostrze. Ornament wykonano obustronnie na wąskiej szyjce, inkrustując ją dwoma paskami srebrnej blachy³⁷, uformowanymi w jodełkę (tabl. 14:1a; ryc. 10). W takim samym miejscu ozdobiono egzemplarz topora z Poznania-Dębca stan. 8 (d. Luboń), choć zastosowano tu inny motyw, na który składają się dwie równoległe do siebie, pionowe linie ryte [KOTOWICZ 2014, nr kat. 401] oraz inny okaz z Rybitw-Ostrowa Lednickiego, zdobiony obustronnie pięcioma wąskimi rowkami, być może wypełnionymi pierwotnie srebrnym drutem [KOTOWICZ 2014,

³⁵ Na przykład z Poznania-Dębca d. Lubonia [KOTOWICZ 2014, kat. nr 401] i z Rybitw-Ostrowa Lednickiego (nr kat. 508, 518, 520). M. Kara [1991, s. 109, przyp. 59] określa je jako topory „hybrydy” wzorowane na skandynawskich toporach typu M wg J. Petersena.

³⁶ Jan Żak [1967, s. 298] podkreślał, że tylko znikoma część toporów jest zdobiona, w tym na szyjce ornamentem składającym się z dwóch rowków, zapewne wypełnionych pierwotnie srebrem lub brązem np. okazy z nieznaną miejscowością w Upplandzie, z Torsted i z Teterow.

³⁷ Topór z Gołunia nie był dotąd poddawany żadnym analizom fizyko-chemicznym. Trudno rozstrzygnąć zatem jednoznacznie, z jakiego metalu wykonano zdobienie. Początkowo sądzono, że ornament jodełki został wykonany z pasków złotej blachy. Jednakże w wyniku dłuższego oglądu i porównywania z innymi zdobionymi zapewne srebrem toporami (np. z Pnia, woj. kujawsko-pomorskie [DROZD, JANOWSKI 2007, s. 109]), dla których części przeprowadzono takie analizy, należy sądzić, że ornament na omawianym tu okazie także mógł być wykonany ze srebra (efekt złotego koloru metalu może wynikać z umieszczenia go na żelaznym tle). Znany jest zwyczaj zdobienia toporów złotem i srebrem jak w przypadku egzemplarza z grobu z Mammen w Danii, na którego przejściu szyjki i ostrza umieszczono pasek złotej blachy, a zdobienia na ostrzu wykonano ze srebra [KARA 1998, s. 517].

nr kat. 588]. Ornament w formie jodełki pojawia się na różnych rodzajach uzbrojenia od X do XIII wieku np. grot włóczni z Łubowa, datowany na 2. połowę X–1. połowę XI wieku [KARA 1991, s. 104, ryc. 2], topór z Żagania z XIII wieku [KOTOWICZ 2014, nr kat. 775], groty z cmentarzyska w Birce [ARBMAN 1940, np. Taf. 9:3–4], groty typu K produkowane w Szwecji i Norwegii w 1. połowie X wieku [ŻAK 1967, s. 296]. Wzór jodełki odnajdujemy także na odkrytym w 2011 roku w zniszczonym kurhanie w m. Szekszowo (okolice Suzdała w Rosji) bardzo bogato zdobionym toporze, datowanym na 2. połowę XI–1. tercję XII wieku, ze znakami Rurykowiczów [MAKAROW, KRASNIKOWA, ZAICEWA 2013, s. 222, 233, ryc. X]. Taki sam motyw jodełki, jak na toporze z Gołunia, widoczny jest również na rękojeści noża z grobu 973 z Birki [ARBMAN 1940, Taf. 177:3]. Przykłady toporów inkrustowanych srebrem, nie tylko na szyjce, pochodzą też z obszaru Finlandii i są datowane na XI–XIII wiek [KURASIŃSKI 2005, s. 205, tam dalsza literatura].

W przypadku grobu 20 z Gołunia żelazny topór był jedynym elementem wyposażenia pochowanego tu mężczyzny, podobnie jak w grobie ze Skotnik, gm. Szczecinek. Przedmioty współwystępujące z toporami typu M na cmentarzyskach wczesnośredniowiecznych w Polsce zestawiał T. Kurasiński [2005, tab. 1], przy czym niekiedy tworzą one bogaty zbiór (Końskie, gm. loco, tab. 1. poz. 3 i Bilczew, gm. Kramsk, tab. 1, poz. 1). Dość często powtarzającym się elementem, towarzyszącym toporom typu M, są pojemniki: drewniane wiadra [KURASIŃSKI 2005, tab. 1, poz. 2, 7, 8, 10] i/lub naczynia [KURASIŃSKI 2005, tab. 1, poz. 1, 10]; występują także składniki uzbrojenia (ostrogi, czekan, noże bojowe ?, grot włóczni, miecz ?) jak i inne (np. krzesiwa, osełka kamienna). Jak zauważa T. Kurasiński [2005, s. 203 n.], topory interesującego nas typu odkryto w grobach o różnej konstrukcji: z obstawą kamienną, pod nasypem ziemnym i tak jak w Gołuniu w jamie wziemnej, bez dodatkowych elementów. Jak wspomniano, żeleźce topora z Gołunia znajdowało się na obrzeżu jamy grobowej w pobliżu stóp zmarłego. Podobna lokalizacja przy nogach lub przy stopie bądź przy kości udowej była odnotowana w kilku przypadkach [KURASIŃSKI 2005, tab. 1]. Ułożenie takie jak w Gołuniu tzn. za stopami, w znacznej odległości od dłoni, może świadczyć o zamocowaniu topora na długim trzonku, tak jak ukazano to np. na tkaninie z Bayeux³⁸, powstałej w 2. połowie XI wieku (ryc. 11). Długość styliska wskazuje też na to, że egzemplarz z grobu 20 był bronią (służył do walki wręcz) i należał do pochowanego w nim wojownika. W przypadku krótkiego uchwytu topory mogły być bronią miotaną lub wykorzystywano je do prac ciesielskich [por. ŻAK 1967, s. 300, ŻYGULSKI JUN. 1982, s. 51, KURASIŃSKI 2005, przyp. 17]. To ostatnie przeznaczenie jest wykluczone dla topora z Gołunia, ozdobionego srebrną blachą na szyjce.

³⁸ Przykłady innych wyobrażeń ikonograficznych toporów typu M (niekiedy na krótkich styliskach) zebrał T. Kurasiński [2005, s. 206 n.].

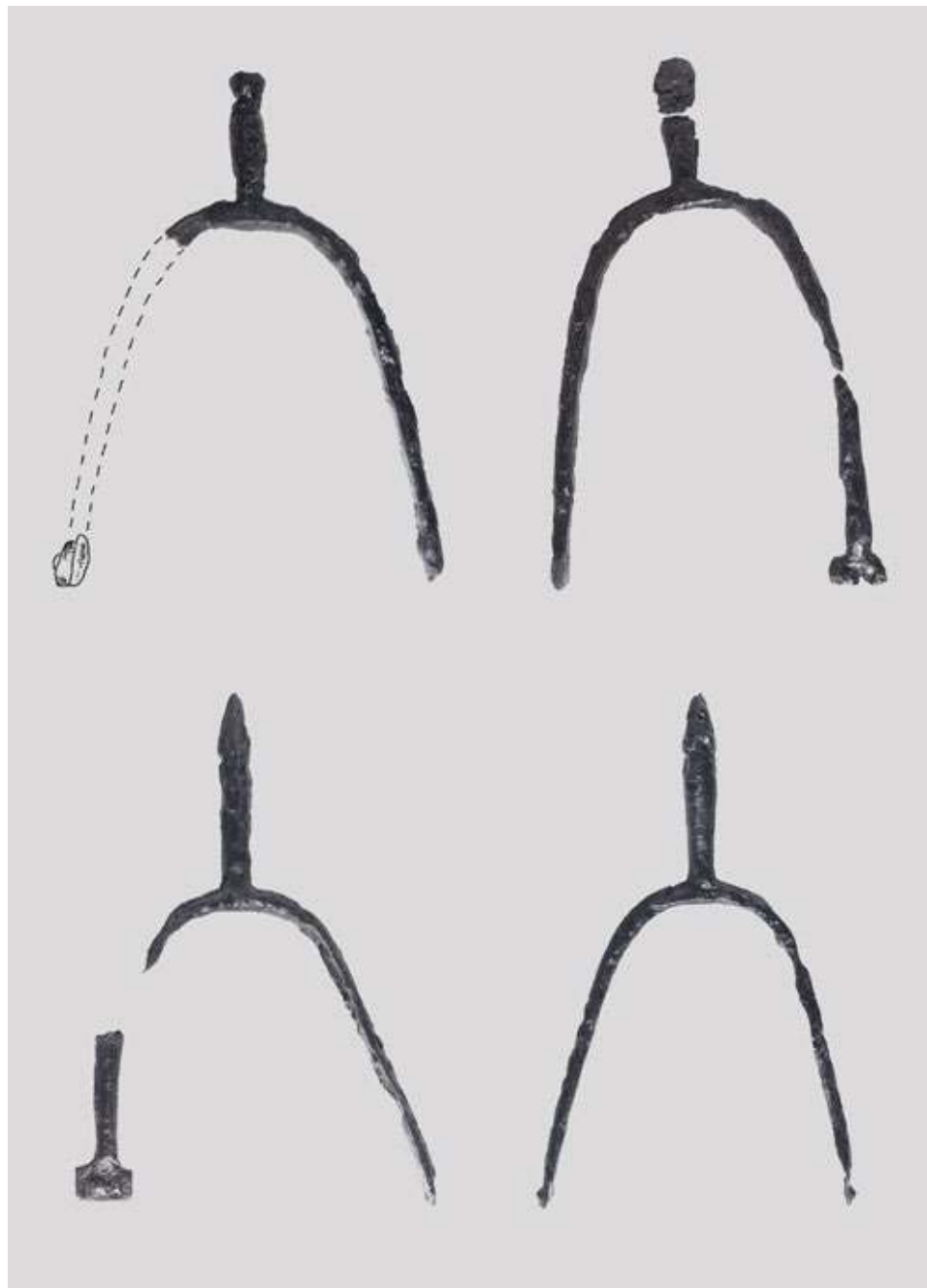
Ryc. 10. Gołuć, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Grób 20: żelazny topór typu M z widocznym na szyjce zdobieniem ornamentem w postaci jodełki

Fig. 10. Gołuć, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Grave 20 — Type M iron axe with a herringbone pattern ornament on its cheek

Ryc. 11. Scena nr 29 z tkaniny z Bayeux przedstawiająca na pierwszym planie wojowników trzymających topory typu M, osadzone na długich styliskach

Fig. 11. Scene 29 from the Bayeux Tapestry: in the foreground there are warriors holding Type M axes, mounted on long hafts

Ryc. 12. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Żelazne ostrogi typu I:2 z grobów 16 i 40

Fig. 12. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Type I:2 iron spurs from Graves 16 and 40

Ten typ toporów jest datowany najczęściej na XI wiek³⁹ [NADOLSKI 1954, s. 43], choć jak konkluduje J. Żak [1967, s. 299], można przyjąć, że topory o symetrycznym ostrzu na terenie zachodniej Słowiańszczyzny powstawały w 1. połowie XI wieku. Zauważyć trzeba jednak pewne różnice dla poszczególnych rejonów Polski i za wcześniejsze uznać egzemplarze wielkopolskie i zachodniopomorskie, a za późniejsze te z Mazowsza i środkowej Polski [ŻAK 1967, s. 299, KURASIŃSKI 2005, s. 208]. Dla grobu z Gołunia dysponujemy jednakże jeszcze dodatkowo datą C14 (986–1053 AD), pozwalającą dość pewnie na zawężenie chronologii topora z tego cmentarzyska od końca X do 1. połowy XI wieku (uwagi odnośnie do daty C14 w dalszej części pracy). Zdobiony topór z Gołunia o proveniencji skandynawskiej⁴⁰ dostał się na nasze ziemie ze Szwecji. Kształt egzemplarza z Gołunia (wachlarzowate, generalnie symetryczne ostrze, choć z lekką tendencją do asymetryczności) mógłby wskazywać na pochodzenie z Gotlandii. Jednakże brak tam okazów tego typu zdobionych rowkami na szyjce i wypełnionych metalem [ŻAK 1967, przyp. 49]. Z kolei w Danii nie wytwarzano toporów o ostrzu symetrycznym, a okazy norweskie tego rodzaju produkowano na potrzeby wewnętrzne [ŻAK 1967, s. 299]. Dlatego też należy raczej sądzić, że topór z Gołunia pochodzi podobnie jak ten z Teterow w Meklemburgii, z Upplandu w Szwecji, gdzie tak właśnie zdobiono topory o nieco asymetrycznym ostrzu [ŻAK 1967, s. 298, 300]. Wprawdzie omawiany egzemplarz ma szerokie, wachlarzowate ostrze, w przeciwieństwie do trochę wcześniej datowanych toporów o węższych ostrzach z Upplandu, to jednak sposób i miejsce zdobienia okazu z Gołunia skłaniają do przyjęcia tezy o takim właśnie jego pochodzeniu.

2.2. **Ostrogi żelazne** odkryto w dwóch grobach (16, tabl. 11:1b–c i 40, tabl. 29A:a–b; ryc. 12), w których pochowano młodych mężczyzn w wieku *Adultus* (22–25 lat). Oprócz pary ostróg każdy z pochowanych zmarłych miał na wysokości lewego biodra/kości udowej żelazny nóż, a w grobie 16 u stóp ustawiono jeszcze drewniane wiadro klepkowe. Obie pary ostróg reprezentują typ I odmianę 2 wg Z. Hilczerówny [1956, s. 25–25, tabl. II]. Różnią się jednak pewnymi szczegółami. Ostrogi z grobu 16 charakteryzują się przede wszystkim niewielkim odchyleniem bodźca od osi kabłąka — poniżej 10° (w lepiej zachowanym egzemplarzu) — co jest znacznie mniejszą wartością niż podawane dla odmiany 2 typu I odchylenie o 15–20° [HILCZERÓWNA 1956, s. 26]. Być może należałoby zatem łączyć to znalezisko z odmianą 1 lub zakładając ewolucyjny rozwój ostróg, traktować je jako wariant pośredni między odmianą

³⁹ Niektóre egzemplarze toporów typu II są datowane wcześniej, bo już na X wiek np. topór ze Szczecina na schyłek X wieku [KOTOWICZ 2014, nr kat. 668] i okaz z Poznania-Dębca stan. 8 (topór o większej asymetrii ostrza, por. przyp. 26) na X–1. połowę XI wieku [KARA 1991, s. 109]. O datowaniu toporów o symetrycznym ostrzu na koniec X i XI wieku por. także dalsze uwagi J. Żaka [1967, s. 298–299] i T. Kurasińskiego [2005, s. 204 n.] (np. okazy z terenów bałtyjskich i z obszaru ugrofińskiego są datowane na XI–XIII wiek).

⁴⁰ Tomasz Kurasiński [2005, s. 205] porusza problem ewentualnej produkcji części toporów typu M w miejscowych pracowniach [por. też ŻAK 1967, s. 301] na podstawie wzorów skandynawskich. Jak zauważa, do rozstrzygnięcia tej kwestii konieczne byłyby liczne analizy metalograficzne.

1 i 2. Natomiast ostrogi z grobu 40 mają bodziec odchylony o ok. 20° w stosunku do osi kabłąka. Ponadto inne jest zakończenie wrzecionowatych bodźców — koliste w pierwszym przypadku i stożkowate w drugim. Obie pary ostróg posiadają u nasady kolca dookólne żłobki — po dwa w przypadku ostróg z grobu 16 i jeden na egzemplarzach z grobu 40. Zachowana płytką (zaczepek) jednego z egzemplarzy z grobu 16 (inw. 12, tabl. 11:1c) spojona jest nitami od strony wewnętrznej, na stałe, z drugą podobną — zapewne pozostałością konstrukcji mocującej ostrogę.

Ostrogi typu I:2 (2 egzemplarze) odnotowano m.in. w materiale pochodzącym ze zniszczonej partii cmentarzyska w Poznaniu-Dębcu stan. 8 (d. Luboń) wraz z innymi przedmiotami⁴¹, takimi jak: topór żelazny typu II wg A. Nadolskiego, uznany przez M. Karę [1991, przyp. 59] za hybrydę, żelazny topór typu Lunow wg P. Paulsena, inkrustowany srebrem i miedzią i żelazny grot typu D wg J. Petersena. W strefie cmentarzyska w Sowinkach, gm. Mosina datowanej na schyłek X–1. połowę XI wieku odkryto parę ostróg tej odmiany wraz z żelazną sprzączką [KRZYSZOWSKI 1992, s. 98, ryc. 4:2–3; 2014, s. 137]. Kolejne znaleziska ostróg typu I:2 pochodzą z cmentarzyska w Iwnie, gm. Kostrzyn, dwa okazy z Niepruszewa, gm. Buk [por. KARA 1991, tab. 1, tam dalsza literatura] czy też z cmentarzyska w Końskich [GAŚOWSKI 1950, s. 130].

Zupełnie wyjątkowym znaleziskiem jest para paradnych ostróg brązowych typu I:2, bardzo bogato zdobiona, pochodząca z cmentarzyska w Ciepłym, gm. Gniew [RATAJCZYK 2013, s. 292, 299, przyp. 21]. W świetle odkrycia z miejscowości Ciepłe za pozostałości ostróg typu I należy uznać za K. Wachowskim [2006, s. 155] także tzw. okucia typu lutomińskiego, odkryte w grobach datowanych na schyłek X–1. ćwierć XI wieku oraz z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu (poziom osadniczy z lat 1000–1040) i z cmentarzyska w Cerkiewniku, gm. Dobre Miasto, grób z 1. połowy XI wieku [RATAJCZYK 2013, s. 300–301, tam dalsza literatura], które Z. Ratajczyk uważa za „ściśle analogie” do okazu z grobu 42 z cmentarzyska w miejscowości Ciepłe [2013, s. 300].

Najliczniejsze egzemplarze ostróg typu I pochodzą ze Skandynawii, w tym kilkanaście sztuk ostróg z bodźcem uniesionym ku górze (typ I:2) wystąpiło na cmentarzysku w Birce i są one tam datowane przed 975 rokiem [HILCZERÓWNA 1956, s. 28].

Ostrogi typu I pojawiają się w materiale środkowoeuropejskim w końcu IX wieku, a te z Polski są datowane na wiek X do połowy XI [HILCZERÓWNA 1956, s. 31, por. KARA 1998, s. 515], z tym że odmiana 2 jest nieco młodsza [HILCZERÓWNA 1956, s. 31]. Jak się uważa, ośrodki ich produkcji⁴² funkcjonowały w Skandynawii i Europie Środkowo-Zachodniej [KARA 1991, s. 105].

⁴¹ Datowanie tych przedmiotów zamyka się w przedziale IX–XI wiek, przy czym najdłuższą chronologię ma grot włóczni [KARA 1991, s. 109, tam dalsza literatura].

⁴² Zofia Hilczerówna sugerowała możliwość produkcji ostróg typu I także na ziemiach polskich [1956, s. 33–34, 111–114], co wg M. Kary wydaje się mało prawdopodobne [1991, s. 105]. Zob. też uwagi Z. Ratajczyk [2013, s. 300, tam dalsza literatura] o proveniencji ostróg z cmentarzyska w Ciepłym, gm. Gniew i analogicznych do nich znalezisk.

Ryc. 13. Gołuli, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Źelazne sprzaczki do ostróg z grobu 40

Fig. 13. Gołuli, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Iron buckles for spurs from Grave 40

2.2.a. **Sprzaczki do ostróg.** W grobie 41 przy prawej ostrodze wystąpiły dwie żelazne sprzaczki o kształcie płasko-półokrągłym, z których jedna ma na środku zachowaną igłę, druga zaś obejmę z prostokątnego paska żelaznej blachy, złożonej na pół i spiętej pojedynczym nitem (tabl. 29A:c-d; ryc. 13). Źelazne sprzaczki do ostróg, jako drobne, delikatne przedmioty, są raczej rzadko odnotowywane w materiale źródłowym. Pojedynczy egzemplarz przy jednej z ostróg wystąpił w grobie 151 w Sowinkach, gm. Mosina [KRZYSZOWSKI 1992, s. 98, ryc. 4:4]. W Gołuniu wprawdzie dwa egzemplarze odsłonięto przy jednej z ostróg, ale mamy tu do czynienia z dwoma kompletami — ostroga, sprzaczka. Wspomnieć trzeba także o zachowanych sprzaczkach z brązu (innego kształtu niż w Gołuniu i Sowinkach), które zarejestrowano wraz z dalszymi drobnymi elementami (m.in. przewleczkami) towarzyszącymi parze paradnych ostróg z Ciepłego [RATAJCZYK 2013, s. 298, tabl. I e i II e].

3. Ozdoby

3.1. **Kabłączki skroniowe** wystąpiły w dwóch grobach — młodej kobiety w wieku 18–20 lat (grób 17, tabl. 10:2a) i dziewczynki (?) w wieku 13–15 lat (grób 32, tabl. 24:1a). Oba puste niezdobione, małe (średnica wewnętrzna ok. 15 mm) egzemplarze wykonane ze srebrnej blachy należą do kabłączków esowatych typu III b [MUSIA-NOWICZ 1948–1949, s. 144, tab. V], odmiany A [KÓCKA-KRENZ 1993, s. 47]. Ten typ kabłączków podobnie jak pozostałe okazy typu III mają długą chronologię (X–XIII wiek), choć jak zauważa H. Kóćka-Krenz [1993, s. 56], można przyjąć, że występowały one z dużą częstotliwością wcześniej, bo od początku X wieku (?) używane na terenie Meklemburgii i Pomorza, a stamtąd od XI wieku dostały się

Ryc. 14. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Kolia paciorków z grobu 10

Fig. 14. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Necklace of beads from Grave 10

i upowszechniły na innych obszarach północno-zachodniej Słowiańszczyzny. Na możliwość datowania kabłączków skroniowych z Gołunia na XI wiek wskazuje przede wszystkim ich niewielka średnica wewnętrzna (do 2 cm). Liczba esowatych kabłączków skroniowych odmiany A wzrasta w X wieku, ale najliczniej występują one na stanowiskach datowanych na XI i XII, po połowę wieku XIII [KÓČKA-KRENZ 1993, s. 48]. Zauważyć trzeba, że na cmentarzysku w Gołuniu wystąpiły jedynie dwa pojedyncze egzemplarze typu III b odmiany A, podczas gdy na położonym stosunkowo blisko także niewielkim i krótko użytkowanym cmentarzysku z Dziekanowic stan. 2, datowanym na 2. połowę XI wieku, wystąpiło siedem egzemplarzy, w tym dwa kabłączki typu III odmiany B [WRZESIŃSKI 1989, s. 106, 110, katalog]. Taka sytuacja może wskazywać na nieco wcześniejszą chronologię znalezisk z Gołunia.

3.2. Paciorki odkryto w dwóch grobach kobiecych (nr 10 i 18) w liczbie 18 sztuk. Wykonano je z różnych materiałów: srebro (1), szkło (5), karneol (5), bursztyn (4) i kryształ górski (3). Stanowiły elementy dwóch zestawów, po dziewięć paciorków każdy (ryc. 14–15). Mogły to być krótkie kolie lub zwisające sznury z paciorkami, umieszczone na przepasce zawiązanej wokół ramienia lub rękawa i swobodnie zwisającej w dół ręki. Na ten drugi sposób wskazuje ułożenie paciorków w grobie 10, w którym wystąpiły w następującej, prawdopodobnie symetrycznej, sekwencji: od góry: po jednym paciorku bursztynowym, po jednym z karneolu, po jednym ze szkła (niebieskie i matowe), a następnie paciorek z karneolu naprzeciw paciorka z białego szkła i na środku, wyróżniający się kształtem, rurkowaty paciorek z zielonego szkła. W przypadku drugiego sznura paciorków lub kolii nie jest możliwe odtworzenie ich układu, gdyż w grobie 18 uległy rozsypaniu i dekompozycji

Ryc. 15. Gołń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Kolia paciorków z grobu 18

Fig. 15. Gołń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Necklace of beads from Grave 18

w wyniku procesów depozycyjnych. Jednakże już skład kolii, którą tworzyły cztery pary równych paciorków, wykonanych z karneolu, ze szkła, kryształu górskiego i bursztynu oraz jeden wyróżniający się srebrny paciorek, nasuwa przypuszczenia o ich zasadniczym ułożeniu. Na środku zapewne znajdował się srebrny paciorek, a po jego obu stronach nanizano odpowiednio po jednym paciorku z każdej pary. Takie kolie/sznury, złożone z materiałów z różnych surowców, znane są np. z cmentarzyska w Bodzi, gm. Lubanie, woj. kujawsko-pomorskie, gdzie znajdowały się paciorki z kryształu górskiego, karneolu i duże paciory z blachy srebrnej [BUKO, SOBKOWIAK-TABAKA 2011, fig. 4].

Wśród paciorków odkrytych w Gołuniu tylko część jest na tyle charakterystyczna, by można było wnioskować o ich pochodzeniu i chronologii. Wykonano je z różnych materiałów: szkła, kamieni (karneolu i kryształu górskiego)⁴³, bursztynu i srebra (tabela 3).

Tabela 3. Gołń stan. 23/24, gm. Pobiedziska.

Rodzaje surowców, z których wykonano paciorki z grobów kobiecych

Nr grobu	Wiek	Paciorki				
		srebro	szkło	karneol	kryształ górski	bursztyn
10	35-40 lat	–	3	3	1	2
18	60-70 lat	1	2	2	2	2

⁴³ Dziękuję za konsultację dr. Stanisławowi Koszeli z Instytutu Geologii UAM w Poznaniu.

Ryc. 16. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Paciorki mozaikowe z grobu 18
 Fig. 16. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Mosaic beads from Grave 18

3.2.1. **Paciorki szklane** pochodzą z zestawów odkrytych w grobie 10 i 18. Wyróżniono trzy ich rodzaje:

3.2.1.a. **Paciorki mozaikowe** — dwa egzemplarze wchodzące w skład kolii odkrytej w grobie 18 (tabl. 12A:b–c; ryc. 16). Wykonano je z wielobarwnego szkła nieklarowanego z wyróżniającymi się szarocznymi owalnymi „oczkami” z białą obwódką (w układzie jeden, dwa lub trzy na jednym z nich i po trzy na drugim). Nawiązują blisko wzorem do okazu znanego z cmentarzyska w Kałdusie stan. 4, pochodzącego z grobu nr 217/01 [MARKIEWICZ 2008, s. 185, ryc. 88, tabl. 20:4]. Bardzo liczne paciorki powstałe w technice millefiori, stanowiące w sumie ok. 30% (165 egz.) wszystkich barwionych paciorków, odkryto w Haithabu w Danii (obecnie Niemcy). Wydzielono wśród nich pięć grup różniących się motywem zdobniczym [STEPPUHN 1998, s. 51–55]. Najbardziej zbliżone do egzemplarzy z Gołunia są okazy należące do typu określonego jako Augenmustern (M Auge) — z wzorem z „oczkami” [STEP-PUHN 1998, s. 52] i są one datowane już na IX wiek [CALLMER 1977, Perlengruppen Bm i Bn]. Szczególnie interesujące są jednak dla naszych rozważań paciorki z kilkoma grupami „oczek”, wykonane w technice mozaikowej, które nawet kształtem (regularnie wielościennie) odpowiadają okazom z Gołunia [STEPPUHN 1998, Taf. 8.39–42; Farbtafel 121, s. 52–53]. Podobne do nich paciorki pochodzą z terenu Rusi [CHUDZIAK, BOJARSKI, STAWSKA 2010b, s. 110] oraz z Århus w Danii, z Köyliö-Kjuloholm z Finlandii i są datowane około 1000 roku [STEPPUHN 1998, s. 53].

3.2.1.b **Paciorki melonowate** odkryte w grobie 10 (tabl. 6:1f–g; ryc. 17) wykonane zostały w technice wydmuchiwania, o czym świadczy wyraźnie widoczne rozszerzenie środkowej partii kanalika. Jeden z nich to egzemplarz beczułkowaty

Ryc. 17. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Paciorki melonowate z niebieskiego i białego matowego szkła oraz paciorek rurkowaty z zielonego szkła z grobu 10

Fig. 17. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Blue and white matt glass melon-shaped beads and a green glass tubular bead from Grave 10

z białego, zmatowionego szkła, drugi płasko-kulisty wyprodukowano z niebieskiego szkła. Oba były w przekroju poprzecznym ośmioboczne, choć różniły się szczegółami uformowania żłobków, w pierwszym przypadku dwa żeberka wyraźnie mniejsze, a w drugim tylko jedno. Z materiałów z terenu Polski paciorek podobny pod względem formalnym, choć wykonany techniką nawijania, odkryto na cmentarzysku w Kałdusie stan. 4 w grobie 152 [MARKIEWICZ 2008, s. 180, tab. 19:8], należącym do pierwszej fazy (1b) cmentarzyska, datowanej na X/XI–1. połowę XI wieku [CHUDZIAK, BOJARSKI, STAWSKA 2010b, s. 114, ryc. 44]. Dość duży zbiór (17 sztuk) paciorków melonowatych z żółtego i zielonego szkła pochodzi z grobu 64 z cmentarzyska w Grucznie stan. 1 [MARKIEWICZ 2008, s. 34–35, ryc. 4, tabl. 1:b]. Kilkanaście niewielkich rozmiarów paciorków melonowatych, głównie barwy seledynowo-oliwkowej (w tym co najmniej jeden większy egzemplarz barwy niebieskiej), określanych jako typ II, znanych jest z cmentarzyska w Święcku, pow. Wysoka Mazowiecka, datowanego od schyłku XI po początek XIII wieku [JASKANIS 2008, s. 185, 256, tab. 12, ryc. 50]. Pojedynczy paciorek melonowaty (z dziewięcioma żeberkami) z ciemnozielonego szkła pochodzi z cmentarzyska w Smorzewie, pow. Sierpc, datowanego na schyłek XI po początek XII wieku [KORDAŁA 2011, s. 55, tabl. I:e, s. 58]. Paciorki melonowate na ziemiach polskich są datowane w dość szerokim przedziale od 2. połowy XI po połowę XIII wieku⁴⁴ [MARKIEWICZ 2006, s. 135].

⁴⁴ Na przykład dla Małopolski datowanie to jest zawężone do przedziału od 2. połowy XI do początku XII wieku [ZOLL-ADAMIKOWA 1966, s. 142], ale wynika to zapewne z faktu, że jedyny

Paciorki melonowate w dużej liczbie wystąpiły w Haithabu w Danii (obecnie Niemcy). Wykonane były najczęściej ze szkła zielonego i niebieskiego, posiadały od czterech do osiemnastu żeberk, ale przeważały egzemplarze liczące od pięciu do ośmiu żeberk [STEPPUHN 1998, s. 33, Taf. 4. 18, 26, 28, 30]. Paciorki szklane tego typu, podobnie jak w Skandynawii [CALLMER 1977, s. 219 n.], wystąpiły w Haithabu w większości w materiałach z końca IX wieku [STEPPUHN 1998, s. 33].

3.2.1.c. **Paciorek rurkowy** z grobu 10 (tabl. 6: 1a, ryc. 17) wykonany z zielonego szkła jest wzdłużnie kaneluowany (ośmioboczny). Wewnątrz kanalika nie widać śladów po wydmuchiowaniu. Poza paciorkiem szklanym z Birki (kolia z grobu 151, [ARBMAN 1940, Taf. 122:1f–g, 1943, s. 65] trudno wskazać do niego inne analogie wśród bardzo licznych wczesnośredniowiecznych paciorków szklanych. Ewentualne zbieżności wykazuje krótki, walcowaty paciorek z widocznym kanelowaniem z cmentarzyska w Strzemieszycach Wielkich, pow. Będzin [ZOLL-ADAMIKOWA 1966, tabl. XX:5]. Być może okaz z Gołunia jest niedokończonym (niewydmuchanym) paciorkiem melonowatym.

3.2.2. Paciorki z kamieni szlachetnych⁴⁵

3.2.2.a. **Paciorki z kryształu górskiego** pochodzą z grobu 10 (jedna sztuka) i 18 (dwie sztuki tego samego rodzaju). Pierwszy z egzemplarzy, dwustożkowy, nawiązuje kształtem do szklanych paciorków melonowatych, ale różni się od nich równomiernie wykonanymi żłobkami i liczbą oraz kształtem żeberk (sześć, spłaszczone na grzbiecie) i sposobem wykonania otworu — kanalik dwustronnie nawiercony, niecałkowicie zbieżny (tabl. 6:1e). Spośród bardzo licznych egzemplarzy paciorków z kryształu górskiego z Birki jeden, pochodzący z grobu 348 [ARBMAN 1940, Taf. 117:3, 1943, s. 100], bardzo dokładnie odpowiada okazowi z Gołunia i ma oprócz kształtu nawet podobnie uformowane żeberka. Dwa kolejne paciorki z grobu 18 mają tę samą formę i są asymetryczne, zaokrąglone, zbliżone kształtem do kropli (tabl. 12A:f–g), z otworem przewiercanym dwustronnie w węższej części, z których jeden ma kanalik mocno niezbieżny (tabl. 12A:f). Paciorki z kryształu górskiego, o różnym sposobie uformowania, stanowią element, podobnie jak w Gołuniu, kolii deponowanych w grobach⁴⁶. Wspomnijmy tu o kilku nekropolach, na których zarejestrowano wyroby z tego kamienia, np. w Kałdusie stan. 4, gm. Chełmno,

---

egzemplarz paciorka melonowatego na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach małopolskich zarejestrowany został w Strzemieszycach Wielkich [ZOLL-ADAMIKOWA 1966, s. 112, tabl. XX:24] na nekropoli tak właśnie datowanej.

⁴⁵ W literaturze archeologicznej stosuje się określenie kamienie półszlachetne. Tu za J. Kaźmierczykiem i M. Sachanbińskim [1978, s. 465] przyjęto określenie kamienie szlachetne w odniesieniu do wyrobów z kryształu górskiego i karneolu.

⁴⁶ Typy paciorków z kryształu górskiego (13 sztuk) i karneolu (28 egzemplarzy), które wystąpiły na cmentarzyskach małopolskich, w co najmniej 21 grobach, zestawiła H. Zoll-Adamikowa [1971a, s. 87].

Ryc. 18. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Paciorki z karneolu z grobu 10
 Fig. 18. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Carnelian beads from Grave 10

gdzie występują w strefie A nekropoli, datowanej na X/XI–1. połowę XI wieku oraz sporadycznie w jej strefie C, o późniejszej chronologii [CHUDZIAK, BOJARSKI, STAWSKA 2010b, s. 110], na cmentarzysku w Cedyni stan. 2a w grobach z końca X i XI wieku [PORZEZIŃSKI 2006, s. 193], w Bodzi, gm. Lubanie [BUKO, SOBKO-WIAK-TABAKA 2011, fig. 4], w Sowinkach, gm. Mosina [KRZYSZOWSKI 1992, s. 89].

3.2.2.b **Paciorki z karneolu** w liczbie pięciu były elementem dwóch koliai (trzy sztuki w grobie 10 i dwa w grobie 18). Wszystkie należą do typu paciorków wielościennych (kubooktaedrycznych)⁴⁷, z lekko niezbieżnym kanalikiem, w wyniku dwustronnego wiercenia otworów. Cztery z nich tylko niewiele różnią się od siebie wielkością, a piąty jest znacznie mniejszy (tabl. 6:b–d; tabl. 12A:d–e; ryc. 18). Paciorki z tego materiału stanowią, podobnie jak opisywane już paciorki z kryształu górskiego, elementy koliai odkrywanych na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach, np. w Kałdusie stan. 4, Bilczewie, pow. Konin, w Sowinkach, gm. Mosina [CHUDZIAK, BOJARSKI, STAWSKA 2010a, s. 87, GORCZYCA, SCHELLNER

⁴⁷ Jak zauważają J. Kaźmierczyk i M. Sachanbiński [1978, s. 490], paciorki tego typu należały do biżuterii bardziej pożądanej i cenionej niż egzemplarze o formie kulistej.

2012, s. 83⁴⁸; KRZYSZOWSKI 1992, s. 89] i bardzo licznie w grobach z cmentarzysk w Birce [ARBMAN 1940, np. Taf. 120].

Paciorki z kamieni szlachetnych: z kryształu górskiego (kuliste i wielokątne — facetowane) oraz z karneolu (kuliste i w kształcie ośmiobocznej kolumny) odkryto także na Ostrowie Tumskim w Poznaniu. Pochodzą one w większości z najbliższego sąsiedztwa książęcego palatium i są datowane na 2. połowę X wieku. Paciorki z kryształu górskiego określono na podstawie analiz jako produkowane z surowca pochodzącego z Czech [SACHANBIŃSKI i in. 2014, s. 146–147]. Jedna z większych pracowni wytwarzająca takie paciorki z kryształu górskiego z Dolnego Śląska⁴⁹ i z innych kamieni szlachetnych funkcjonowała na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu, a jej początki sięgają 3., a najpóźniej 4. ćwierci X wieku [KAŹMIERCZYK, SACHANBIŃSKI 1978, s. 486–488, 492].

Paciorki produkowane z kamieni szlachetnych, w tym z kryształu górskiego i karneolu, występowały w materiałach w północno-wschodniej Europie od IX do XII wieku [KAŹMIERCZYK, SACHANBIŃSKI 1978, s. 466; GABRIEL 1991, s. 255–259]. Choć jest to szerokie datowanie, to wskazane wyżej przykłady dają pewne podstawy do węższego datowania poszczególnych egzemplarzy, występujących w określonych zespołach⁵⁰, w tym także okazów z Gołunia. W literaturze przyjął się pogląd o wschodnim kierunku napływu na ziemię Polski paciorków z kamieni szlachetnych. Wytwory z karneolu i kryształu górskiego produkowały, z surowca kaukaskiego lub nawet północno-indyjskiego, warsztaty zlokalizowane na Rusi Kijowskiej. Na obszar Słowiańszczyzny Zachodniej napływały one bezpośrednio z miejsca produkcji szlakiem lądowym przez Pomorze lub morskim przez Skandynawię [CHUDZIAK, STAWSKA 2006, s. 64, tam dalsza literatura]. Trudno zatem rozstrzygnąć, bez szczegółowych analiz surowca, z jakiego kierunku dotarły do Gołunia te wyroby, a co za tym idzie, czy były to importy, czy wytwory wielkopolskie bądź śląskie.

3.2.3. Paciorki bursztynowe. Zarejestrowano łącznie cztery egzemplarze (tabl. 6:h–i; tabl. 12A:h–i), po parze w każdym z dwóch krótkich sznurów paciorków. Wszystkie wykonano techniką strugania, wygładzono, uzyskując owalne paciorki, w przybliżeniu okrągłe w przekroju, z wyjątkiem jednego ośmiobocznego, który być może naśladuje szklane paciorki melonowate (tabl. 12A:h). Paciorki bursztynowe o różnych kształtach występują licznie na cmentarzyskach i osadach [KOSTRZEWSKI 1962, s. 164 n.], np. paciorek dwustożkowy, który jest elementem szklanej kolii, pochodzący z cmentarzyska w Kałdusie stan. 1, gm. Chełmno [DROZD 2006, s. 67], czy też trzy paciorki z kolejnej nekropoli w Kałdusie stan. 4 [CHUDZIAK, BOJARSKI, STAWSKA 2010a, s. 87]. Kilkanaście paciorków, o różnych formach, w tym takich jak

⁴⁸ Autorzy uważają że paciorek z grobu S20 z cmentarzyska w Bilczewie pochodzi prawdopodobnie z Rusi, gdzie funkcjonowały pracownie produkujące tego rodzaju wyroby [HENSEL 1987, s. 570].

⁴⁹ Paciorki z Gołunia nie były poddawane analizom.

⁵⁰ Na przykład na co najmniej XI wiek są datowane groby 70 i 217, w których wystąpiły paciorki z karneolu i kryształu górskiego z cmentarzyska w Kałdusie stan. 4 [CHUDZIAK, BOJARSKI, STAWSKA 2010b, s. 110].

Ryc. 19. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Srebrny paciorek z grobu 18
 Fig. 19. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Silver bead from Grave 18

w Gołuniu, współwystępujących z paciorkami szklanymi, odkryto na cmentarzysku w Świątku na Mazowszu [JASKANIS 2008, s. 188].

3.2.4. **Paciorek srebrny** odkryty w grobie 18 stanowił zapewne centralny element krótkiej koliai, którą znaleziono przy pochówku kobiety. Został zdjęty z kolistego kabłąka srebrnego kolczyka i wtórnie wykorzystany. Pochodzi z zausznicy typu Świątki (d. Tempelhof) i był jednym z czterech ozdabiających ją paciorków. Okrągły paciorek z Gołunia wykonano z dwóch zlutowanych półkul blachy i ozdobiono na środku dwoma rzędami granulacji oraz na każdej z półkul pasem składającym się z ośmiu trójkątów z granulek (po dziesięć w trójkacie) i linią granulacji przy każdym z otworów kanalika (tabl. 12A:a, ryc. 19). Ten typ zausznicy odkrywany jest najczęściej we wczesnośredniowiecznych srebrnych skarbach siekańcowych. Biorąc pod uwagę chronologię tych depozytów, można przyjąć, że kolczyki typu Świątki były użytkowane od połowy X do końca XI lub może tylko do połowy XI wieku⁵¹ [KÓČKA-KREZN 1993, s. 67].

3.3. **Zawieszka z brązu** pochodzi z grobu 19, w którym pochowano sześciomiesięczne niemowlę i mogła ona pełnić funkcję grzechotki (wewnątrz znajduje się

⁵¹ Dość wczesną chronologię zausznicy typu Świątki potwierdza fakt wystąpienia ich fragmentów (kabłąków i paciorków) w skarbie z Kąpieli, gm. Czerniejewo w Wielkopolsce, datowanym po 985 roku [ANDRAŁOJĆ, ANDRAŁOJĆ, TUSZYŃSKI 2005, s. 160, 175].

Ryc. 20. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Brązowa zawieszka dzwoneczkowata z grobu 19

Fig. 20. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Bronze bell-shaped pendant from Grave 19

mała, metalowa kulka [por. GRÄSLUND 1984, s. 123]). Przedmiot kształtu jajowatego, z uszkiem do zawieszania, zdobiony dwoma równoległymi żłobkami na największej wydętości, posiadający w dolnej części rozcięcie w formie krzyża, należy do zawieszek dzwoneczkowatych (tabl. 13:1a, ryc. 20). Ten typ zawieszek wystąpił na cmentarzysku w szwedzkiej Birce w jedenastu grobach, z których pięć zawierało pochówki dzieci. Wśród brązowych zawieszek różniących się między sobą szczegółami (sposób zdobienia, wielkość i kształt uszka) występuje jeden egzemplarz (grób dziecka nr Bj 91 [GRÄSLUND 1984, s. 119, 120, Abb.13:1]) o ornamentyce i innych cechach sprawiających, że jest on najbliższy pod względem formalnym przedmiotowi z Gołunia. Zawieszki dzwoneczkowate odkryto także na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach z Polski, np. w Sowinkach, gm. Mosina w grobie 165 [KRZYSZOWSKI 1992, s. 89], w Młodzikowie, gm. Środa Wlkp. (egzemplarz z grobu 19 składa się z dwóch połączonych półkul [LECIEJEWICZ, ŁOSIŃSKI 1960, s. 112, ryc. 11:4]), w Kałdusie stan. 4, gm. Chełmno (groby 81/01, 94/01, 151/01 i 320/02 [CHUDZIAK, BOJARSKI, STAWSKA 2010a, s. 90, tabl. 20:4b, 24:4a, 37:1a, 86:3a]).

Zawieszki dzwoneczkowate z Birki pochodzą z grobów z końca VIII i początku IX wieku [GRÄSLUND 1984, s. 122]. Starsza część cmentarzyska w Sowinkach jest datowana na ostatnią ćwierć X po połowę XI wieku [KRZYSZOWSKI 2014, s. 137].

Na szerszą chronologię (początek XI po wiek XIII) zróżnicowanych typologicznie brązowych wisiorów dzwoneczkowatych wskazują L. Leciejewicz i W. Łosiński [1960, s. 113, tam dalsza literatura], wymieniając szereg stanowisk sepulkralnych (np. Lutomiersk, pow. łaski, Kałdus, pow. chełmiński czy Gruczno, pow. świecki, Radom) i osadowych (Gniezno, Poznań, Kruszwica — w tej ostatniej miejscowości zawieszka wystąpiła w nawarstwieniach z X–XI wieku [por. HENSEL, BRONIEWSKA 1961, ryc. 43:B]). Podkreślić jednakże należy, że zawieszki najbardziej zbliżone do okazu z Gołunia, np. z Sowinek, Kruszwy, z Kałdusa stan. 4 (groby 152/01, 320/01 [CHUDZIAK, BOJARSKI, STAWSKA 2010b, ryc. 44]) czy Lutomierska z grobu 21 [POKLEWSKI 1959⁵², s. 84, tabl. LXIV:3] pochodzą ze stref cmentarzysk datowanych od X/XI do połowy XI, po koniec XI wieku.

4. Inne przedmioty

4.1. Placek srebra. W jednym z grobów (nr 43), blisko kręgów piersiowych szkieletu, odkryto ¼ placaka srebra (tabl. 32:1b), będącego typowym elementem innego rodzaju wczesnośredniowiecznych znalezisk, skarbów siekańcowych. Zjawisko umieszczania w nich również placków srebrnych jest charakterystyczne dla depozytów odkrywanych głównie w Polsce i na Połabiu od połowy X wieku, z największą kulminacją tego procesu w 1. połowie XI wieku [KIERSNOWSKI 1960, s. 350–351]. Incydentalnie, choć w dużej liczbie wystąpiły jeszcze placki srebra w skarbie z Dąbrowy Górniczej-Łośnia, datowanym na 1. połowę XII wieku [ROZMUS 2006, s. 27], mamy tu jednak do czynienia z gromadzeniem w tej formie srebra, uzyskiwanego ubocznie podczas wytopu ołowiu, w miejscu jego produkcji.

Znaleziska, w tym gromadne, srebrnego kruszcu z grobów wczesnośredniowiecznych zarówno z Polski, jak i ze Skandynawii, północnej Rusi, Czech, Moraw, są interpretowane w literaturze jako tzw. „obol zmarłych” czy też „obol Charona” i uważane za substytut darów grobowych [DROZD 2005, s. 194, tam dalsza literatura]. Placki srebra (trzy sztuki), umieszczone w skórzanym mieszku wraz z innymi elementami srebra niemonetarne (bryłki, sztabki, ozdoby, ułamki ozdób) i blisko 100 całymi monetami oraz ich fragmentami, pochodzą z grobu (nr 210) kobiety w wieku 35–55 lat z cmentarzyska w Kałdusie stan. 4, gm. Chełmno [DROZD 2005, s. 190]. A. Drozd [2005, s. 193, tam dalsza literatura] zestawiała nieliczne gromadne odkrycia srebra z grobów wczesnośredniowiecznych (złożone w osobnym pojemniku) z terenu Polski, pochodzące z następujących stanowisk: z innego grobu w Kałdusie stan. 4, Goryslawic w Małopolsce, Niemczy na Śląsku, Grajewa–Prostek na Mazurach i z m. Tańsk-Przedbory na Mazowszu — tu trzy ozdoby srebrne i paciorki z karneolu. Częstym znaleziskiem w grobach wczesnośredniowiecznych są natomiast pojedyncze monety [por. szersze uwagi na ten temat DZIEDUSZYCKI 1995, s. 93–97; DZIEDUSZYCCY 2002, 281 n.]. Znaleziony

⁵² Z kolei T. Poklewski uważa je za znaleziska niezbyt częste na terenie Polski, a szczególnie rozpowszechnione na obszarach bałtyjskich, choć występują również na Rusi, w Czechach, Chorwacji, na Węgrzech i w Skandynawii, przy czym datuje je od X w głąb wieku XII.

w Gołuniu placek srebra o wadze 1,264 g, powstały po podziale na krzyż, nosi ślady licznych nacięć na wszystkich uzyskanych w ten sposób krawędziach, co także jest charakterystyczne dla wszystkich rodzajów elementów wchodzących w skład skarbów wczesnośredniowiecznych⁵³. Ciężar omawianego placka odpowiadający w zasadzie wadze jednego denara krzyżowego (średnio 1,2 g) może wskazywać, że był to ekwiwalent monety, tzw. obola zmarłych.

Przejawem tego zwyczaju są, jak wspomniano, znajduwane w grobach z wczesnego średniowiecza pojedyncze monety (np. w dwunastu grobach na cmentarzysku w Modlnicy stan. 5, gm. Nowa Wieś [por. SZTYBER, WOŹNIAK 2012]). Być może z taką sytuacją mamy też do czynienia na cmentarzysku w Gołuniu. W grobie 5, w którym pochowano mężczyznę w wieku powyżej 50 lat, na pierwszych zębach siecznych szczęki, na powierzchni ich szkliwa wystąpił ślad zazielenienia szkliwa tlenkiem metalu, niezauważony na innych zębach. Można przypuszczać, że jest to ślad po monecie, którą włożono zmarłemu do ust, ale zaginęła ona podczas wcześniejszego naruszenia grobu (czaszkę wyjęto z grobu w trakcie przypadkowego pobierania piasku i odłożono z powrotem już odwróconą). Na terenie Wielkopolski początek zjawiska deponowania w grobach monet datuje się na przełom X/XI wieku, a jego upowszechnianie na 2. połowę XI wieku [DZIEDUSZYCKI 1995, s. 93].

Nie można też nie zauważać, że zawartość jamy grobowej nie jest zestawem sterylnym, tzn. nie wszystkie przedmioty znalazły się tam w sposób intencjonalny. Przykładem są pojedyncze fragmenty ceramiki w zasypiskach jam grobowych. W przypadku zabytków mających wartość kruszcową, takich jak monety czy ich ekwiwalenty w postaci siekanego srebra, można zakładać ich ukrycie przez samego zmarłego np. poprzez zaszywanie w ubraniu. Zaznaczyć trzeba, że ewenementem jest znalezisko pojedynczego, samodzielnie występującego placka srebra, zarejestrowanego w jednym z grobów na cmentarzysku w Gołuniu⁵⁴. Należy jednak podkreślić, że jego odkrycie było wynikiem zastosowania detektora metalu; wyglądem plack ten, pokryty patyną, nie różnił się wyraźnie od występujących na stanowisku kamyków i nie byłby ujawniony nawet w przypadku przesiania wypełniska jamy grobowej.

IV. INNE MATERIAŁY ZWIĄZANE Z CMENARZYSKIEM

W trakcie prac wykopaliskowych na terenie cmentarzyska rejestrowano bardzo nieliczny materiał zabytkowy, zalegający poza jamami grobowymi ze szczątkami ludzkimi lub pochodzący ze zniszczonych grobów. Wspomnieć tu należy przede wszystkim o naczyniu odkrytym na stropie obiektu 31. Są to fragmenty (bez części

⁵³ Jest to zwyczaj powszechnie rejestrowany na elementach skarbów siekańcowych (monetach, ozdobach i srebrze lanym) z terenów zachodniosłowiańskich i ze Skandynawii, datowanych na X–XI wiek. Takie ślady noszą także ozdoby znalezione w depozycie z grobu 210 z Kałdusa stan. 4 [DROZD 2005, s. 190]. Dokładnie analizowano to zjawisko dla skarbu z końca X wieku z Kąpieli stan. 1, gm. Czerniejewo [ANDRAŁOJĆ, ANDRAŁOJĆ, TUSZYŃSKI 2005, s. 163 n., por. także CZWOJDA 2007, s. 1 n.].

⁵⁴ Placek (ze śladami nacinania i odcinania) z grobu 6210 z Modlnicy stan. 5, gm. Wielka Wieś w Małopolsce wystąpił razem z sześcioma denarami krzyżowymi [SZTYBER, WOŹNIAK 2012].

przydennej) niewielkiego naczynia o wydętym, prawie dwustożkowatym brzuścu, z odgiętym na zewnątrz lejkowatym wylewem, częściowo obtaczanego, zdobionego od wylewu do strefy nieco poniżej największej wydętości brzuśca pasmami odcisków ustawionego ukośnie lub poziomo wielozębnego grzebyka, rozdzielonymi pojedynczymi żłobkami; średnica wylewu naczynia ok. 10 cm, największa wydętość brzuśca 12,5 cm (tabl. 34:a; por. katalog część 2.1).

Na złożu wtórnym w Ha III, ar 66 D odsłonięto kilkanaście fragmentów przydennej części niewielkiego naczynia barwy ceglastobrązowej, zdobionego do partii poniżej załomu brzuśca płytkami żłobkami, całkowicie obtaczanego, ze śladami podsypki na lekko wklęsłym dnie; krążek dna schudzony grubszą domieszką mineralną niż ścianki naczynia, co widoczne jest szczególnie na jego wewnętrznej powierzchni. Zachowane dno o średnicy 6 cm, grubość ścianek 5 mm (nr inw. mat. mas. 8); tabl. 39:d. Naczynie to stanowiło zapewne wyposażenie zniszczonego grobu.

Dalsze materiały, datowane na fazę D wczesnego średniowiecza, wystąpiły sporadycznie. Odnotowano trzy niecharakterystyczne ułamki brzuśców pochodzące z odhumusowanej powierzchni, pięć kolejnych fragmentów zalegało w zasypiskach jam grobowych (groby: 22, 36, 38, 41, 48) i jeden w wypełniku ogniska (obiekt 4). Jedyne ten ostatni fragment częściowo obtaczany oraz ułamek naczynia częściowo obtaczanego z zasypiska grobu 22 były zdobione w górnej części brzuśca żłobkowaniem. Pierwszy z nich ozdobiono płytkami, szerokimi żłobkami (tabl. 39: c), a drugi — węższymi, ale głębokimi żłobkami, o ostrych profilach (tabl. 39: b).

Na złożu wtórnym (hałda po odhumusowaniu) zarejestrowano fragment głowni żelaznego noża z lekko ściętym od przodu tyłcem, typu II wg R. Rogosza, wymiary po konserwacji: długość 52 mm, szerokość głowni do 14 mm (inw. zab. wyd. 2 — tabl. 39: a).

V. ANALIZA FUNKCJONALNA INNYCH OBIEKTÓW ZWIĄZANYCH Z CMENARZYSKIEM

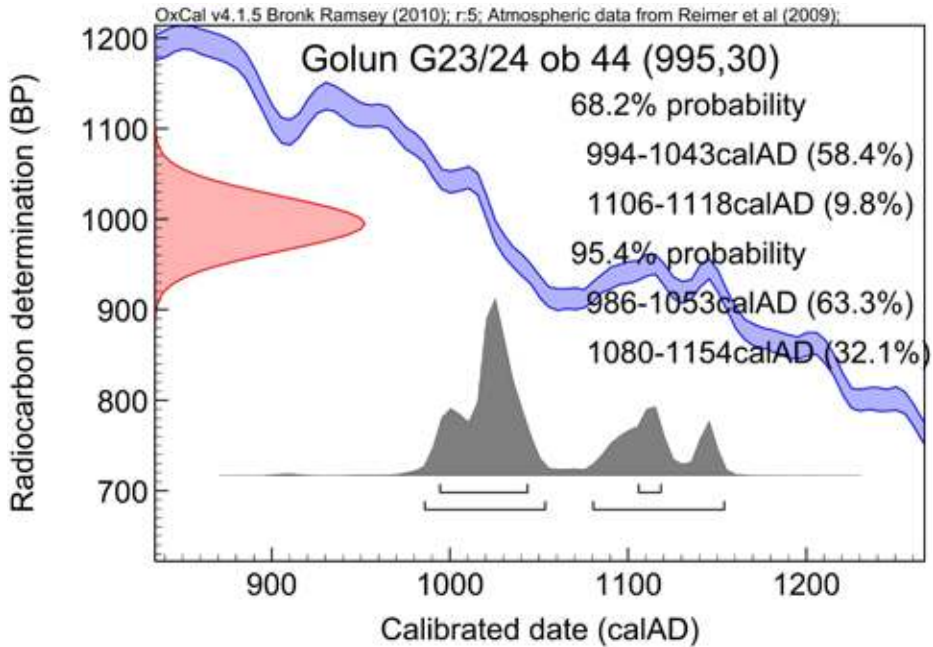
Spośród pozostałych obiektów odkrytych na obszarze zajmowanym przez cmentarzysko w Gołuniu trzeba zwrócić uwagę na pięć jam i dwa obiekty noszące ślady ognia. Mimo że nie zarejestrowano w nich kości ludzkich, pewne cechy tych obiektów wskazują na możliwość łączenia ich z tą nekropolą. Dwa z ognisk (obiekty 4 i 11), większe od występujących w tej części stanowiska palenisk i pozbawione obstawy kamiennej, przecinają jamy grobowe, nachodząc na nie w znacznym stopniu (groby 24 i 13). Nie naruszają one jednakże pochówków. Prawdopodobnie po zasypaniu grobów rozpalono nad nimi ogień, sprawując jakieś obrzędy po pogrzebie. O ile odkryte na badanym obszarze jamy gospodarcze i dołki posłupowe na pewno nie wiążą się z funkcjonowaniem cmentarzyska, o tyle status wspomnianych palenisk (obiekty 13, 14 i 34) pozbawionych materiału, a odsłoniętych w hektarze III, a więc na terenie cmentarzyska, nie jest na tyle jednoznaczny, by uznać je za związane z tą nekropolą.

Pięć ze wspomnianych jam ze względu na ich cechy formalne także łączymy z cmentarzyskiem. Trzy z nich (obiekty 31, 32 i 60), zorientowane w przybliżeniu na osi wschód–zachód, wpisują się w rzędy tworzone przez groby i nie zaburzają układu cmentarzyska. Ich rozmiary, choć nie we wszystkich przypadkach zbliżone, znajdują analogie wśród jam grobowych rejestrowanych na tej nekropoli. Dwie z jam (31 i 32) odpowiadają wielkością np. grobowi 44, a obiekt 60, o kształcie wydłużonego prostokąta, spełnia formalne kryteria większości jam grobowych. Dwa dalsze obiekty (nr 50/2 i 55) znajdują się w relacji stratygraficznej z grobami 27 i 30, również nie naruszając organizacji przestrzennej cmentarzyska. W przypadku obiektu 31 na jego funkcję wskazywać może dodatkowo odkryte na stropie jamy, zachowane w górnej partii naczynie. Ustawiono je tam po zasypaniu jamy, co świadczy o sprawowaniu tu jakichś intencjonalnych praktyk. Dlatego też wszystkie te obiekty uznać należy moim zdaniem za jamy grobowe (groby nr 45–49), które zapewne nie zostały wykorzystane. W przypadku zaś obiektu 31 (grób 45) nie jest wykluczone, że był to grób symboliczny, wykonany dla członka wspólnoty, którego ciała nie można było z różnych względów pogrzebać. Biorąc pod uwagę fakt, że na cmentarzysku w Gołuniu zachowywały się, choć w słabym stopniu, kości nawet bardzo małych dzieci, należy za mało prawdopodobną uznać możliwość całkowitego rozłożenia się we wspomnianych obiektach szczątków kostnych. Naczynie zarejestrowane na stropie grobu 45 pozwala na określenie chronologii tego obiektu także na fazę D wczesnego średniowiecza (por. wcześniej jego analizę z pozostałą ceramiką naczyniową z grobów).

Chronologia cmentarzyska

Datowanie cmentarzyska w Gołuniu musi być oparte przede wszystkim na analizie zabytków ruchomych odkrytych wraz z pochówkami, wspartej wykonanym datowaniem radiowęglowym (C14) jednego z pochówków (z grobu 20), wraz z którym wystąpił topór skandynawski typu M. Na cmentarzysku nie zarejestrowano przedmiotów możliwych do precyzyjnego datowania, przede wszystkim monet. Jednakże wśród elementów inwentarzy grobowych można wyróżnić takie, które pozwalają na dokładniejsze określenie chronologii grobów niż w tak szerokich ramach czasowych jak dwa–trzy wieki. Podsumujemy zatem pokrótce wnioski wynikające z przeprowadzonej wyżej analizy typologiczno-chronologicznej.

Z przedmiotów wykonanych z metalu, które w sposób najdokładniejszy, wśród elementów inwentarzy grobowych z Gołunia mogą przyczynić się do ustalenia chronologii cmentarzyska, wymienić należy przede wszystkim żelazny topór typu M. Przyjmuje się ogólną chronologię tych przedmiotów na XI wiek [NADOLSKI 1954, s. 43, typ II wg tego badacza], choć są odstępstwa dla poszczególnych obszarów. Można przyjąć za J. Żakiem [1967, s. 299], że topory o szerokim, symetrycznym ostrzu na terenie zachodniej Słowiańszczyzny mają metrykę określoną na 1. połowę XI wieku. Za wytwory o takiej właśnie wcześniejszej chronologii, w przeciwieństwie do toporów z Mazowsza i środkowej Polski, np. z cmentarzyska w Końskich, gdzie topór tego typu jest datowany na ok. 1080 rok, uznać należy egzemplarze

Ryc. 21. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Wykres przedstawiający kalibrację daty bazowej wykonanej metodą C14, za pomocą oprogramowania OxCal

Fig. 21. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Graph with the calibration of a C14 base date using OxCal software

wielkopolskie i zachodniopomorskie [ŻAK 1967, s. 299, KURASIŃSKI 2005, s. 208]. Pewne wskazówki odnośnie do datowania daje także obecność ornamentu jodełki na szyjce okazu z Gołunia. Chociaż taki element zdobniczy pojawia się także na okazach o późniejszym datowaniu, to motyw ten widoczny jest już na przedmiotach skandynawskich z X wieku (np. groty z cmentarzyska w Birce [ARBMAN 1940, np. Taf. 9:3–4] i typu K produkowane w Szwecji i Norwegii [ŻAK 1967, s. 296]). Należy sądzić, że zdobiony dwoma rowkami wypełnionymi srebrem topór z Gołunia dostał się na nasze ziemie z Upplandu w Szwecji, gdzie w taki właśnie sposób wykonywano ornament na tego typu toporach [ŻAK 1967, s. 298, 300].

Dla okazu z Gołunia dysponujemy jeszcze, jak już wspomniano, dodatkowo datą C14 (986–1053 AD), pozwalającą na dość pewne zawężenie chronologii topora z tego cmentarzyska od końca X do 1. połowy XI wieku. W tym właśnie przedziale zawiera się bowiem datowanie próbki materiału kostnego z grobu wojownika (grób 20) uzyskane metodą C14 i wykonane przez prof. dr. hab. Tomasza Goslara w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym (nr pracy 5850/11). Otrzymana data bazowa 995 ±30 BP po kalibracji za pomocą oprogramowania OxCal (ryc. 21) odpowiada, na 68-procentowym poziomie ufności, dwóm przedziałom czasowym: 994–1043 AD (58,4% prawdopodobieństwa) i 1106–1118 AD (9,8% prawdopodobieństwa). Kalibracja uzyskanej daty bazowej, przy 95-procentowym poziomie

ufności, określa pochodzenie próbki na lata 986–1053 AD (63,3% prawdopodobieństwa) lub 1080–1154 AD (32,1% prawdopodobieństwa). W obu przypadkach drugi z przedziałów czasowych (w przybliżeniu 1. połowa XII wieku) jest mniej prawdopodobny od pierwszego (1. połowa XI wieku), który dodatkowo pokrywa się z wynikami analizy odkrytych przedmiotów. Dlatego za najprawdopodobniejszy okres pochodzenia próbki należy uznać 1. połowę XI wieku.

Następnym czulszym wskaźnikiem chronologicznym są dwie pary ostróg znalezione w dwóch grobach (16 i 40), należące do typu I:2. Pierwsza z par miała bardzo nieznacznie odchylony bodziec (poniżej 10°) i być może należałoby ją przypisać jeszcze do odmiany 1 lub był to wariant pośredni między odmianą 1 i 2. Ostrogi żelazne typu I są datowane w Europie Środkowej i Północnej głównie na wiek X do połowy XI wieku [HILCZERÓWNA 1956, s. 30, 31, por. KARA 1998, s. 515], przy czym odmianę 2 uznaje się za nieco młodszą [HILCZERÓWNA 1956, s. 31].

Zarejestrowane w Gołuniu ozdoby należały do dwóch kategorii: paciorków tworzących bardzo krótkie kolie, wykonanych z różnych materiałów (srebra, szkła, kamieni szlachetnych i bursztynu) oraz kabłączków skroniowych. Oba odkryte na cmentarzysku w Gołuniu kabłączki są datowane od ok. połowy X do początku (?) XIII wieku [KÓČKA-KREZN 1993, s. 48], lecz ich małe rozmiary (odmiana A) wskazują raczej na 1. połowę tego okresu. W jednej z dwóch niewielkich kolii centralny paciorek, zdjęty z zausznicy, stanowił element kolczyka typu Świątki. Ten typ zausznicy odkrywany jest najczęściej we wczesnośredniowiecznych srebrnych skarbach siekańcowych. Na podstawie chronologii tych depozytów można przyjąć, że kolczyki typu Świątki były użytkowane od połowy X do końca lub może tylko do połowy XI wieku [KÓČKA-KREZN 1993, s. 67]. Współwystępujące z nim dwa szklane wielościennie paciorki mozaikowe z kilkoma grupami „oczek”, pochodzące zapewne ze Skandynawii lub Rusi, są datowane na około 1000 rok [STЕРРUНН 1998, s. 53] i stanowią jeden z bardziej precyzyjnie określonych chronologicznie przedmiotów zarejestrowanych na gołuńskiej nekropoli.

Dalsze przedmioty — takie jak odkryty w jednym z grobów (nr 43) placek srebra ($\frac{1}{4}$), będący typowym w okresie od 970 do 1070 roku elementem wczesnośredniowiecznych skarbow siekańcowych [KIERSNOWSKI 1960, s. 335], rejestrowanych głównie na terenie Polski i Połabia — także pozwalają na pewne zawężenie datowania cmentarzyska. Otóż zjawisko deponowania lanego srebra w skarbach notowane jest już od połowy X wieku, przy czym największa kulminacja tego zjawiska przypada na 1. połowę XI wieku [KIERSNOWSKI 1960, s. 350–351].

Analiza odkrytych na stanowisku naczyń glinianych potwierdza sytuowanie funkcjonowania nekropoli w Gołuniu na drugą część fazy D wczesnego średniowiecza, a więc zasadniczo na 1. połowę XI wieku. Obok naczyń obtaczanych przykrawędnie (grób 18) i częściowo (grób 45) występują już naczynia obtaczane całkowicie (groby 24, 26 i część przydenna naczynia występująca na złożu wtórnym). Ustalono w wyniku analizy, że dwa z naczyń (inw. 16 z grobu 18 i z grobu 45) można przypisać do typu Menkendorf–Szczecin, który pojawia się na terenie Słowiańszczyzny najwcześniej pod koniec VIII wieku i trwa do powolnego zaniku w wieku XI, a zna-

czący jego udział w zespołach ceramiki notuje się jeszcze w 1. połowie tego stulecia [ŁOSIŃSKI 1996, s. 438, ryc. 248; BRZOSTOWICZ 2002, s. 34]. Trzecie z możliwych do analizy naczyń (z grobu 26), należące do wytworów całkowicie obtaczanych, wykazuje już wyraźne związki z rodziną typów G typ XI (typ Vipperow), datowaną od połowy X po połowę XIII wieku [CNOTLIWY, ŁOSIŃSKI 1983, ryc. 205].

Dwa kolejne cienkościenne naczynia całkowicie obtaczane zachowały się jedynie w dolnych partiach (grób 24 i inw. mat. mas. 8), co wprawdzie uniemożliwia rekonstrukcję ich form, ale w świetle uwagi W. Łosińskiego [1996, s. 438], o bezpośrednim poprzedzaniu przez naczynia typu Menkendorf–Szczecin występowania naczyń całkowicie obtaczanych, stanowi także pewną wskazówkę chronologiczną. Sytuacja na cmentarzysku w Gołuniu wskazuje bowiem właśnie na moment przeżywania się form częściowo obtaczanych i występowania naczyń już całkowicie obtaczanych, a więc można tu mówić o 1. połowie XI wieku.

Wszystkie odkryte w Gołuniu osełki wykonano z fyllitu i reprezentują one formy o kształcie graniastostupa/prostopadłościanu, a nie egzemplarze o amorficznej bryle. Należą zatem do wyrobów „luksusowych”. Ma to pewien walor chronologiczny, gdyż osełki z fyllitu (w tym egzemplarze „luksusowe”) zaczęto produkować na większą skalę w Wolinie na przełomie IX i X lub na początku X wieku. Co nie bez znaczenia, są one odkrywane w najstarszych warstwach grodów wielkopolskich. Najliczniej zaś były odnotowywane w strefie nadbałtyckiej w materiałach z X–XI wieku, przy czym w XII wieku ich produkcja gwałtownie spadła [KARA 2006, s. 396].

Chronologia następnego przedmiotu — zawieszki dzwoneczkowatej — także nie stanowi dysonansu w odniesieniu do datowania wskazanych wyżej elementów, choć jej datowanie jest dość szerokie (X–XII/XIII wiek). Egzemplarz z Gołunia jest jednak najbardziej zbliżony do okazów z cmentarzysk: w Sowinkach [KRZYSZOWSKI 1992, s. 89], Kałdusie stan. 4 (groby 152/01, 320/01 [CHUDZIAK, BOJARSKI, STAWSKA 2010b, ryc. 44]) czy Lutomiersku z grobu 21 [ABRAMOWICZ 1959, s. 84, tabl. LXIV:3], które pochodzą z nekropoli lub ich stref datowanych od przełomu X i XI do połowy XI, po koniec XI wieku. Także zawieszka dzwoneczkowata z grodziska w Kruszwicy z nawarstwien z X–XI wieku [HENSEL, BRONIEWSKA 1961, ryc. 43:B] stanowi bliską analogię do przedmiotu odkrytego w Gołuniu. Liczne okazy takich zawieszek, z których część jest bardzo zbliżona kształtem i zdobieniem do omawianego znaleziska, znane są z Birki, przy czym trzeba podkreślić ich wczesne datowanie (koniec VIII i początek IX wieku).

Drewniane wiaderka klepkowe z Gołunia typu A/typ I, czyli nieokute u góry blachą, jako występujące w dłuższym okresie, nie mogą same stanowić podstawy datowania [POKLEWSKI 1959, s. 96–97]. Deponowanie tego rodzaju wiaderek głównie na cmentarzyskach bądź w ich strefach datowanych na wczesne fazy wczesnego średniowiecza pozwala wszakże na pewne zawężenie chronologii tego typu znalezisk grobowych. Taka konstatacja jest uprawniona tym bardziej, że wiaderka typu A/I występują dopiero na osadach o późniejszej metryce i mają już wówczas wyłącznie użytkowe znaczenie [KRZYSZOWSKI 2014, s. 152, 153].

Chronologia pozostałych zabytków (noży, krzesiwa, podkowy, okucia pochewki noża, niektórych typów paciorków) zamyka się w przedziale minimum dwóch wieków. Nie może zatem posłużyć do uściślenia datowania cmentarzyska w Gołuniu. Jednakże wszystkie te przedmioty są odkrywane w inwentarzach grobowych z XI wieku. Trzeba tu także podkreślić, że choć brązowe okucia pochewek są datowane przez H. Knorra [1938, s. 515] na terenach słowiańskich na XI–XII wiek, to ich egzemplarze pochodzą z cmentarzysk datowanych od XI po XIV wiek. Natomiast w przypadku okazu z Gołunia, który reprezentuje typ pochewki obłożony blachą nie tylko na dolnym jej zakończeniu, ale także na skrzydełku, mamy do czynienia z rzadkim znaleziskiem na terenie Polski. Dodatkowo posiada on elementy służące do zawieszania pochewki noża, które powodują, że okaz ten należy do wyjątkowych. Dość liczna grupa pochewek noży z okuciami z poszerzoną górną częścią i z dolną partią ukształtowaną jak na egzemplarzu w Gołuniu oraz z elementami umożliwiającymi zamocowanie do pasa wystąpiła w datowanych wcześniej materiałach z Birki.

Na podstawie analizy przedmiotów odkrytych przy zmarłych i wykonanego datowania C14 funkcjonowanie cmentarzyska w Gołuniu należy umieścić w przedziale od końca X, po połowę wieku XI. Nieliczne relacje stratygraficzne między grobami, mała liczba grobów i stosunkowo niewielki obszar zajmowany przez tę nekropole również stanowią przesłankę do stwierdzenia, że była ona użytkowana raczej dość krótko.

Organizacja przestrzenna cmentarzyska w Gołuniu i cechy obrządku pogrzebowego

Poszczególne cechy cmentarzyska w Gołuniu — takie jak: kształt i charakter jam grobowych, sposób ułożenia zmarłych, elementy inwentarza i miejsce ich zdeponowania w obrębie grobu, wiek, płeć zmarłych, zmiany i odkształcenia czytelne w materiale kostnym czy wreszcie sytuacja stratygraficzna — omówiono już w trakcie analizy materiału pozyskanego podczas badań wykopaliskowych. W tym miejscu przedstawiony zostanie charakter i sposób zagospodarowania przestrzeni nekropoli oraz konkluzje wynikające z wcześniejszych rozważań.

Cmentarzysko w Gołuniu usytuowano z widocznym wykorzystaniem naturalnych warunków geomorfologicznych i geologicznych. Zajmowało ono w obrębie większej formy terenowej — garbu rozciągającego się z południowego wschodu na północny zachód — szczyt niewielkiego wyniesienia i jego stoki południowy oraz północny. Zdecydowana większość cmentarzyska była posadowiona na spłaszczonej obecnie kulminacji wyniesienia i w górnych partiach jego stoków (ryc. 2), na podłożu piaszczystym z domieszką orsztynu (warstwa B; ryc. 5). Nieliczne pochówki zlokalizowano u podnóża pagórka, w warstwie piaszczystej z domieszką orsztynu, ale z bardzo dużą ilością kamieni o różnych rozmiarach (warstwa A; ryc. 5). Od południa naturalną granicę użytkowania terenu stanowił brzeg zastoiska wodnego, takąż granicę mogły tworzyć także skraje dość dużego, pozbawionego kamieni placu w obrębie wspomnianego bruku morenowego, mieszczącego (poza siedmioma pochówkami) wszystkie groby z tego cmentarzyska. Nie wiadomo jednak, czy

plac ten powstał w wyniku erozji wyżej położonego terenu przed ulokowaniem tu cmentarzyska, czy też w okresie późniejszym. Nekropola w Gołuniu reprezentuje typ wczesnośredniowiecznych cmentarzysk rządowych, nieprzykościelnych. Obraz uzyskany w wyniku badań wykopaliskowych, zniekształcony bez wątpienia w pewnym stopniu przez czynniki naturalne i antropogeniczne, pozwala na wyróżnienie dwóch członów tego miejsca grzebalnego. Zasadniczy — część południowa, zachodnia i północna — składał się z czterech rzędów, przebiegających z północy na południe, aczkolwiek pewne ich partie (zwłaszcza środkowa) miały zaburzony układ (ryc. 5). Do tak rozplanowanego cmentarzyska przylega od jego strony południowo-wschodniej znacznie mniejsze skupisko 17 grobów (dwa-trzy rzędy), z których część zachodzi na siebie.

Wśród tych dwóch głównych partii nekropoli można próbować wyróżnić mniejsze jednostki jej podziału, co wprowadza pewien porządek i ujawnia lepszą organizację przestrzenną cmentarzyska w Gołuniu. Jest to podział hipotetyczny⁵⁵, gdyż w trakcie badań wykopaliskowych nie zarejestrowano śladów po grodziach ani w formie płotków, ani w formie murków ułożonych z kamieni. Jednakże biorąc pod uwagę stopień odkształceń spowodowanych procesami denudacyjnymi i zmiany wynikające z intensywnej uprawy, przyjąć należy, że oznaczenia takie z dużym prawdopodobieństwem musiały ulec zniszczeniu. Ślady prostokątnych konstrukcji drewnianych (płotów lub domów zmarłych), które wydzielały mniejsze jednostki przestrzenne w obrębie cmentarzyska, odkryto w Bodzi na Kujawach [BUKO, SOBKOWIAK-TABAKA 2011, fig. 2–3]. Analizując usytuowanie grobów na cmentarzysku w Gołuniu, można wydzielić aż dziesięć takich mniejszych obszarów/kwater, które oznaczono cyframi rzymskimi od I do X (ryc. 22).

Dwie z kwater (nr VI i VII) znacznie odbiegają wielkością od pozostałych. W pierwszej z nich, o wymiarach ok. 13 × 16 m, znajdowało się czternaście grobów z pochówkami i jedna niewykorzystana jama grobowa (grób 47), ułożone w czterech rzędach. O ile różnica w odchyleniu orientacji poszczególnych jam grobowych od osi wschód–zachód jest dla całej kwatery dość znaczna i wynosi 30° (21° bez uwzględnienia dwóch grobów zorientowanych na osi E–W), o tyle uwagę zwraca niemal nieistotna wartość tego parametru, bo wynosząca zaledwie 4°, dla grobów z rzędu najbardziej skrajnego od strony południowej (groby 37, 40 i 41). Być może te trzy jamy grobowe wykopano w niewielkim odstępie czasu lub nawet jednocześnie. W przypadku grobów 4 i 5 jama grobowa pierwszego z nich nieznacznie narusza jamę grobową drugiego, choć nie zakłóca to układu pochówku (czaszka w grobie 5 została wyjęta i odłożona na miejsce współcześnie). Natomiast grób 27 narusza pustą jamę grobową (grób 47) jedynie na poziomie jej stropu. Także i ona, tak jak grób 45, mogła być grobem symbolicznym, a nie niewykorzystanym miejscem pochówku.

⁵⁵ Do zagadnienia wewnętrznego podziału cmentarzysk wczesnośredniowiecznych odniosła się H. Zoll-Adamikowa [1971a, s. 16–17], pisząc, że cmentarzyska małopolskie nie dostarczyły żadnych informacji wskazujących na możliwość wydzielenia np. kwater. Jedynie na trzech nekropolach ze względu na istnienie pustych placów można było wyróżnić mniejsze jednostki w ich obrębie.

Ryc. 22. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Hipotetyczny podział cmentarzyska na kwatery
 Fig. 22. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Hypothetic division of the cemetery into quarters

Kwaterę nr VII o wymiarach 9×16 m, składającą się z trzynastu grobów z pochówkami oraz jednej niewykorzystanej jamy grobowej (grób 49), charakteryzującą przede wszystkim najbardziej zaburzony na całym cmentarzysku układ rzędów. Można wyróżnić jedno duże skupisko dziesięciu stłoczonych grobów w jej części północno-wschodniej i pojedyncze groby w pozostałej partii. Zwraca także uwagę odkrycie w tej kwaterze większości grobów dziecięcych. Różnica w odchyleniu orientacji poszczególnych jam grobowych od osi wschód–zachód jest dla całej kwatery dość duża i wynosi 35° , ale już tylko 16° bez uwzględnienia dwóch grobów zorientowanych na osi E–W. Tutaj także stwierdzono nieliczne na tej nekropoli, ale bardziej skomplikowane relacje między grobami, takie jak ekshumowanie szczątków z grobu 22 i złożenie kości w nogach zmarłego chowanego po jakimś czasie (grób 21) oraz posadowienie nad głęboko wkopanym grobem 42 kolejnego poziomu grobów (grób 30 z pochówkiem i przylegająca do niego od południa niewykorzystana jama grobowa — grób nr 48).

Pozostałe wydzielające się kwatery są znacznie mniejsze, a niektóre groby, mimo że wpisują się w mniejszym lub większym stopniu w rzędy cmentarzyska, tworzą samodzielne jednostki — kwatery III, IV, V, VIII i IX — przy czym w dwóch pierwszych pojedyncze groby są zorientowane na osi północ–południe. Na północny wschód od kwatery VII rysuje się kwatera nr X, o dość znacznych wymiarach: ok. 16×7 m, ale o niewielkiej liczbie grobów (cztery z pochówkami i dwie niewykorzystane jamy grobowe). Wyróżnia ją jasny układ przestrzenny grobów, usytuowanych równo w dwóch rzędach, z widocznymi miejscami na kolejne już niewykopane jednak groby. Niewielka jest dla całej kwatery różnica odchylenia orientacji grobów od osi wschód–zachód i wynosi 15° . Podobnie ten wskaźnik (17°) rysuje się dla niewielkiej kwatery nr II (ok. $10 \times 3,5$ m), składającej się tylko z trzech grobów, w tym dwóch z pochówkami i jednego kenotafu (grób 45).

Centralną partię nekropoli w Gołuniu zajmuje kwatera nr I o wymiarach ok. 8×10 m. Zlokalizowano w niej jedynie cztery groby, wyróżniające się wyposażeniem zmarłych. Tutaj znajduje się grób wojownika (25–30 lat) z toporem typu M, grób kobiety w wieku *Senilis* (60–70 lat) z dwoma naczyniami i sznurem paciorków (w tym dwóch szklanych mozaikowych) oraz młodej kobiety (18–20 lat) ze srebrnym kabłączkiem skroniowym i niemowlęcia z brązową zawieszka dzwoneczkowatą. Różnica odchylenia orientacji grobów od osi wschód–zachód wynosi dla całej kwatery 19° , ale poszczególne jamy grobowe były odchylone od osi E–W pod zbliżonym, niewielkim kątem (o wartościach jednocyfrowych ze znakiem + lub -), co odróżnia je od grobów z sąsiednich kwater.

Na cmentarzysku, w wyniku badań wykopaliskowych, odkryto 44 groby i zebrano szczątki pięciu następnych osobników, pochodzące ze zniszczonych pochówków. Do ich ogólnej liczby trzeba jeszcze dołączyć kolejne pięć pochówków, których pozostałości zebrano w trakcie interwencji pracowników Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy w 2007 roku [por. WRZESIŃSKA 2008, s. 399 n.]. Zakładać można, że na cmentarzysku pochowano pierwotnie większą liczbę osób (szacunkowa liczba to 88 pochówków; por. artykuł A. Wrzeńskiej w tym tomie),

a część grobów uległa destrukcji zarówno w wyniku naturalnych procesów erozji (wyniesienie jest obecnie mocno zniwelowane), jak i przez jego dewastację w wyniku „dzikiego” poboru kruszywa, a także przez wykorzystywanie tego terenu do prac rolnych, w tym kopcowania płodów rolnych (informacja ustna mieszkańca wsi). W sumie zarejestrowano podczas badań na całym obszarze cmentarzyska dziesięć mniejszych wkopów i jeden dość rozległy, znajdujący się niemal w centrum nekropoli (ryc. 5). Prawdopodobnie ten ostatni wkop naruszył groby, z których kości zebrano podczas interwencji w 2007 roku.

Na cmentarzysku w Gołuniu wszystkie odkryte pochówki, zarówno te zachowane *in situ*, jak i zniszczone, miały charakter inhumacyjny. Nie zarejestrowano żadnych śladów, które mogłyby wskazywać na istnienie jakichś grobów ciałopalnych. Jest to więc nekropola, którą założono już po przyjęciu chrześcijaństwa w nowym miejscu⁵⁶ i według nowych reguł⁵⁷. Mamy tu do czynienia z cmentarzyskiem nieprzykościelnym, będącym najczęściej praktykowaną formą miejsc grzebalnych w pierwszym okresie chrystianizacji⁵⁸. Na pustym placu, rysującym się w centrum południowej partii cmentarzyska w Gołuniu nie odkryto żadnych relikwów, mogących wskazywać na istnienie tu jakiejś konstrukcji, pełniącej funkcję budowli sakralnej, np. małego, drewnianego kościoła lub kaplicy cmentarnej. Prawie wszystkie groby zlokalizowano w przybliżeniu na osi wschód–zachód, poza dwoma (nr 24 i 38, obiekty 47 i 64) zorientowanymi na osi północ–południe; te dwa groby dodatkowo zaburzają rzędowy układ cmentarzyska. Tylko cztery groby zorientowano dokładnie na linii wschód–zachód, po dwa w dwóch największych kwaterach nr VI i VII (odpowiednio groby 2 i 26 oraz 7 i 14). Zgodnie z regułami obserwowanymi na cmentarzyskach rzędowych w okresie wczesnego średniowiecza zmarłych chowano w pozycji wyprostowanej, na wznak. Od tej prawidłowości odbiegają pochówki z dwóch grobów — dziecka (nr 14, obiekt 37) i mężczyzny w wieku *Maturus* (dojrzały) (nr 24, obiekt 47), w których zmarli mają podkurczone i odchylone kończyny. Regułą na cmentarzysku w Gołuniu, często też odnotowywaną na innych nekropolach nieprzykościelnych z tego okresu, było układanie kobiet głową na zachód, a mężczyzn na wschód [por. np. ZOLL-ADAMIKOWA 1971a, s. 41, GORCZYCA, SCHELLNER 2012, s. 98]. Na cmentarzysku w Gołuniu

⁵⁶ Np. w Bilczewie, pow. Konin kontynuowane jest wykorzystywanie nekropoli o obrządku ciałopalnym założonej już w fazie B wczesnego średniowiecza i użytkowanej nadal po wprowadzeniu chrześcijaństwa, a pojawienie się obrządku szkieletowego datuje się tu na koniec X wieku [GORCZYCA, SCHELLNER 2012, s. 88–87].

⁵⁷ Przyjmuje się, że obrządek szkieletowy na większości obszaru Polski wprowadzono w czasie od 3. ćwierci X wieku do przełomu X i XI wieku właśnie w wyniku przyjęcia wzorców chrześcijańskich w praktykach pogrzebowych [ZOLL-ADAMIKOWA 1971b, s. 548–550].

⁵⁸ Cmentarzyska tego rodzaju funkcjonowały jeszcze w 1. połowie XII wieku i zostały wówczas dość gwałtownie porzucone. Stało się tak, mimo że struktura parafialna skrytykowała się w Polsce dopiero w 1. połowie XIII wieku. Choć nie wszystkie zakładane po 1. połowie XII wieku cmentarzyska były sytuowane w pobliżu kościołów, to jednak miały one już inne cechy niż wspomniane nekropole nieprzykościelne z pierwszego okresu chrystianizacji, co może wskazywać na wcześniejsze kształtowanie się systemu parafialnego [ZOLL-ADAMIKOWA 1971a, s. 144–145].

24 pochówki zorientowano głową na wschód, 17 na zachód oraz po jednym na północ i południe. W jednym przypadku nie ustalono orientacji szkieletu, gdyż kości z grobu kobiety (nr 22) zostały ekshumowane i złożone w nogach pochowanego później mężczyzny (nr 21). Analiza antropologiczna wskazuje, że większość zmarłych stanowili mężczyźni (26 osób), a szczątki kobiet odkryto w 14 grobach. Pochówki dzieci w wieku *Infans* I wystąpiły w siedmiu grobach, starszych w trzech (*Infans* II i *Infans II–Juvenis*), a w czterech przypadkach nie ustalono płci dorosłych zmarłych. Odnotowano pojedyncze przypadki różnic w orientacji pochówek pomiędzy ich identyfikacją antropologiczną w odniesieniu do płci, a kierunkiem ułożenia głowy zmarłego.

Na cmentarzysku odkryto także pięć obiektów, których układ w rzędach, kształt, rozmiary i orientacja w przybliżeniu na osi wschód–zachód (odchylenie o ok. 25°) pozwala na łączenie ich z funkcjonującą tu nekropolą. Biorąc pod uwagę, że wśród materiału kostnego z Gołunia wydzielono nawet niewielkie ułamki czaszek niemowląt, raczej nie ma podstaw, by te puste obiekty uznać za groby, w których nie zachowały się szczątki pochowanych w nich zmarłych. Należy przypuszczać, że mamy tu do czynienia z niewykorzystanymi jamami grobowymi, a w jednym lub dwóch przypadkach z kenotafem, na co może wskazywać umieszczenie na stropie grobu 45 (obiekt 31) naczynia. Puste jamy, uznane także za groby, zarejestrowano na cmentarzysku w Tańsku-Przedborach [RAUHUT 1973, s. 433].

Na cmentarzysku zarejestrowano ponadto dwa inne obiekty związane z jego funkcjonowaniem. Były to ogniska (obiekty 4 i 11), które rozpalono nad grobami (13 i 24, obiekty 35 i 47) już po zasypaniu jam grobowych. Świadczy to o sprawowaniu jakichś dodatkowych obrzędów bezpośrednio po zakończeniu ceremonii pogrzebowych lub jakiś czas po dokonaniu pochówku. O takich trudnych do odtworzenia zwyczajach, będących częścią szeroko rozumianych obrzędów grzebalnych, a poświęconych na badanym cmentarzysku, można wnioskować także w przypadku kolejnego z zarejestrowanych obiektów — grób 45 (obiekt 31). Jak już wspomniano, być może był to grób symboliczny zaginionego członka wspólnoty użytkującej to cmentarzysko. Na dodatkowe działania podejmowane podczas ceremonii pogrzebowych mogą wskazywać pozostałości dwóch naczyń, które intencjonalnie uszkodzono i zdeponowano w jamach grobowych nierównocześnie z dokonywanym pochówkiem. W grobie 24 naczynie takie znajdowało się ok. 15 cm nad szkieletem, a więc umieszczono je w grobie dopiero po częściowym zasypaniu jamy grobowej w momencie pogrzebu lub jakiś czas po nim. W drugim przypadku (grób 18, obiekt 42) partia przydenna naczynia zalegała głębiej niż pochówek, co może świadczyć o wykonywaniu części obrzędów jeszcze przed złożeniem zmarłej do grobu.

Szczegółowe informacje, dotyczące stanu populacji użytkującej nekropole w Gołuniu omawia w niniejszym tomie A. Wrzesińska. W opracowaniu tym zanalizowano wiek pochowanych osobników, ich kondycję zdrowotną (zmiany chorobowe i patologiczne) oraz scharakteryzowano tę grupę pod względem cech fizycznych (wzrost, rodzaj budowy ciała). Przeprowadzono też analizę paleodemograficzną.

Podsumowanie

W trakcie badań wykopaliskowych na stanowisku Gołoń 23/24 wyeksplorowano 51 obiektów związanych z wczesnośredniowiecznym cmentarzyskiem rządowym. Pod względem funkcjonalnym wśród obiektów z okresu wczesnego średniowiecza wydzielono 44 groby z pochówkami szkieletowymi zachowanymi *in situ*, pięć pustych jam grobowych (w tym kenotafy) oraz dwa ogniska, a także szczątki kostne należące do dziesięciu osób, pochodzące ze zniszczonych grobów (groby 1/2007–5/2007 i 1/2011–5/2011).

Przede wszystkim należy podkreślić, że płaskie cmentarzysko rządowe w Gołuniu zostało odślonięte w całości⁵⁹. Z liczby odkrytych grobów i po uwzględnieniu danych o zniszczonych pochówkach można wnosić, że było ono użytkowane przez niewielką społeczność lokalną przez kilkadziesiąt lat (szerzej na ten temat por. artykuł A. Wrzesińskiej w tym tomie).

W materiale zabytkowym, który zarejestrowano wraz z pochówkami zmarłych, zwraca uwagę wyposażenie, świadczące o wyodrębniającej się grupie wojowników, związanej z funkcjonowaniem kształtującej się monarchii wczesnopiastowskiej. W trzech grobach młodych mężczyzn (groby 16, 20 i 40, obiekty 40, 44, 66) odkryto przedmioty takie, jak: dwie pary ostróg i topór. Dodatkowo charakter wykonywanego przez jednego ze zmarłych zajęcia potwierdza analiza antropologiczna, w wyniku której ustalono na podstawie rozwoju określonych partii zaczepów mięśni, że pochowana tu osoba (grób 16, obiekt 40) musiała często jeździć konno. Na taki sam charakter zajęcia wskazuje analiza kolejnego szkieletu z grobu nr 39 (obiekt 65). Jak już zaznaczano, przy jednym z pochowanych wojowników odkryto topór typu M. W literaturze przedmiotu podnoszono kwestię obecności wojowników skandynawskich w państwie pierwszych Piastów [por. np. KARA 1991, s. 111–112; 1992; KURASIŃSKI 2005, s. 208 n., w obu publikacjach dalsza literatura], wymieniając przykłady pochówków interpretowanych jako normańskie np. z Łubowa, Poznań-Dębca (d. Lubonia), Lutomska, Ciepłego, datowanych na 2. połowę X–1. połowę XI wieku. Odkrycia te wskazują, że drużyna pierwszych Piastów była etnicznie zróżnicowana [KARA 1991, s. 112]. Odnosząc te uwagi do materiału z Gołunia, można rozpatrywać tę kwestię w przypadku wojownika z grobu 20, przy którym jako jedyny przedmiot zdeponowano topór typu M. W literaturze zwracano uwagę [np. KURASIŃSKI 2005, s. 212 n., tam dalsza literatura] na różne aspekty symboliki, jaką niesie za sobą obecność tej broni w grobach. Podkreśla się dualizm odniesień, które łączą się zarówno z systemem wierzeń pogańskich⁶⁰, jak i z wartościami chrześcijańskimi (np. topór typu M z grobu kurhanowego w m. Kalichnovščina w Rosji, na którym metalowa nakładka na toporzysku była

⁵⁹ Po zakończeniu eksploracji grobów użyto jeszcze sprzętu mechanicznego z łyżką skarpującą. Potwierdzono dzięki temu, że dalsze obiekty nie zalegają już bezpośrednio poza badanym obszarem cmentarzyska, który wyznaczono w trakcie odhumusowania.

⁶⁰ Zastanawia zbieżność formalna między młoteczkami boga Thora, a wachlarzowatym kształtem toporów, na co zwrócił już uwagę M. Kara [1992, s. 39].

zakończona krzyżkami). Zauważyć trzeba, że w Skandynawii w X wieku z toporem chowano szeregowych wojów (uwaga ta nie dotyczy grobów z bogato zdobionymi egzemplarzami tej broni). Okaz z Gołunia jest wprawdzie zdobiony, ale jedynie na szyjce i odbiega od okazów o rozbudowanym ornamencie wykonywanym na całym ostrzu. Można by więc uznać, że pochowano tu drużynnika, który nie należał do ówczesnej elity, ale jednak posiadał już wyższy status. Warto zaznaczyć, że w dobie recepcji religii chrześcijańskiej właśnie topór pozostał jedynym elementem uzbrojenia wkładanym do grobów skandynawskim wojownikom [NÄSMAN 1991, s. 179]. Trudno jednoznacznie przesądzać o przynależności etnicznej zmarłego pochowanego w Gołuniu w grobie 20 wyłącznie na podstawie pośmiertnego wyposażenia, choć przytoczone powyżej opinie mogłyby wskazywać na uznanie tego młodego mężczyzny za skandynawskiego najemnika w służbie piastowskiego władcy. Z drugiej strony jego grób nie wyróżniał się żadnymi elementami konstrukcyjnymi, a zastosowany rytuał pogrzebowy był taki sam jak w przypadku pozostałych grobów na tym cmentarzysku. Trzeba wprawdzie zauważyć, że w obrębie cmentarzyska grób ten zajmował pozycję centralną i był położony w najbardziej wyróżniającej się kwaterze nr I. Stąd też, by móc próbować rozstrzygnąć tę kwestię, konieczne jest przeprowadzenie szczegółowych analiz samego topora, a przede wszystkim badań genetycznych na podstawie prób materiału kostnego pobranego⁶¹ przed powtórny pochówkiem szczątków zmarłych z Gołunia.

Na zróżnicowanie statusu pochowanych na cmentarzysku w Gołuniu osób wskazywać mogą odmienności w wyposażeniu grobów lub całkowity jego brak. Niewątpliwie do grupy zamożniejszych członków wspólnoty użytkującej tę nekropole należały dwie kobiety pochowane z koliaми składającymi się z dziewięciu paciorków każda. Wśród nich na uwagę zasługują dwa paciorki szklane tzw. mozaikowe z grobu starszej kobiety (grób 18), które są wyjątkowo rzadko rejestrowane na terenie Polski w materiale zabytkowym z tego okresu (por. cmentarzysko w Kałdusie stan. 4, gm. Chełmno [MARKIEWICZ 2008, s. 234, tablica 20:4]. Podobnie za przedmiot luksusowy należy uznać nóż w skórzanej pochewce z grobu 30, okutej brązową blachą z bogatym zdobieniem i uchwytem umożliwiającymi zawieszenie pochewki za pomocą rapci u pasa.

Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych prowadzonych na cmentarzysku w Gołuniu stan. 23/24 przyczyniły się z jednej strony do uzupełnienia, ale też w pewnych aspektach do potwierdzenia rozpoznanego już charakteru zwyczajów grzebalnych w dobie funkcjonowania pierwszego państwa piastowskiego oraz w czasach odradzania się tego państwa po okresie reakcji pogańskiej i najeździe Brzetysława.

Dalszych badań wymaga problem usytuowania cmentarzyska w ówczesnej sieci osadniczej, ulokowanej w pobliżu centrum monarchii wczesnopiastowskiej, w niewielkiej odległości od Ostrowa Lednickiego (11 km na południowy zachód). Analiza wyników badań AZP (autorzy tych badań: C. Strzyżewski, B. Janiak,

⁶¹ Jest on przechowywany w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN Oddział w Poznaniu.

1983 rok; analiza wyników badań autorki) wykazała, że cmentarzysko położone jest na skraju obszaru niezwykle intensywnie użytkowanego we wczesnym średniowieczu. Na zachód, północny zachód i północ, w odległości nie większej niż 1,5 km od cmentarzyska, znane są aż 34 stanowiska archeologiczne z tego okresu, w tym osiem określonych jako osady otwarte (Gołun stan. 13, na obszarze 51–31 nr 82, 15/79, 26/88, 29/67, Zbierkowo stan. 3/104, 4/109, 5/107 i 6/106). Na sąsiednich arkuszach 51–32, 52–31 i 52–32 brak w pobliżu jakichkolwiek stanowisk archeologicznych (łasy, obszary nierozpoznane podczas badań AZP), poza jednym w Czachurkach stan. 1, na którym zarejestrowano osadnictwo z okresu nowożytnego. Nekropola w Gołuniu była zapewne miejscem grzebalnym służącym jednej z lokalnych grup, zamieszkujących którąś z pobliskich osad (por. rozważania A. Wrzesińskiej w tym tomie na temat wielkości grupy). Nie jest też jednak wykluczone, że cmentarzysko to mogło być wykorzystywane jako jedno z miejsc pochówku przez szerszą wspólnotę, użytkującą kompleks wspomnianych osad.

Cmentarzysko w Gołuniu stan. 23/24.

Zestawienie numerów grobów i odpowiadających im polowych numerów obiektów

Nr grobu	Nr obiektu	Nr grobu	Nr obiektu
1	7	26	49
2	9	27	50/1
3	12	28	52
4	23/1	29	53
5	23/2	30	54
6	24	31	56
7	25	32	57
8	26	33	58
9	27	34	59
10	28	35	61
11	29	36	62
12	30	37	63
13	35	38	64
14	37	39	65
15	39	40	66
16	40	41	67
17	41	42	68
18	42	43	69
19	43	44	70
20	44	45	31
21	45	46	32
22	45A	47	50/2
23	46	48	55
24	47	49	60
25	48		

INNE RYCINY / OTHER FIGURES

Ryc. 23. Gołuć, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Groby 4 i 5 z dobrze zachowanymi pochówkami szkieletowymi (widok od wschodu)

Fig. 23. Gołuć, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Graves 4 and 5 with well-preserved inhumation burials (view from the east)

Ryc. 24. Gołuć, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Grób 5 z odłożoną czaszką, naruszoną przez współczesny wkop

Fig. 24. Gołuć, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Grave 5 with a redeposited skull, disturbed by a present-day trench

Ryc. 25. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Grób 10 z widocznym układem paciorków w kolii

Fig. 25. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Grave 10 with a visible arrangement of beads of the necklace

Ryc. 26. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Grób 12: zestaw przedmiotów ułożonych w szeregu poniżej lewej stopy zmarłego

Fig. 26. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Grave 12 — assemblage of finds placed in a row below the left foot of the dead individual

Ryc. 27. Gołń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Grób 14 z pochówkiem dziecka
Fig. 27. Gołń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Grave 14 with a burial of a child

Ryc. 28. Gołń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Grób 16 z pochówkiem wojownika
Fig. 28. Gołń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Grave 16 with a burial of a warrior

Ryc. 29. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Grób 18 z pochówkiem starszej kobiety (w wieku 60–70 lat)

Fig. 29. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Grave 18 with a burial of an elderly woman (aged 60–70)

Ryc. 30. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Grób 18 z widocznym układem paciorków w kolii

Fig. 30. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Grave 18 with a visible arrangement of beads of the necklace

Ryc. 31. Gołuć, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Żelazny topór in situ z grobu wojownika (grób 20)

Fig. 31. Gołuć, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Iron axe in situ from the grave of a warrior (grave 20)

Ryc. 32. Gołuć, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Grób 21 z pochówkiem mężczyzny i wtórnym pochówkiem kobiety (grób 22)

Fig. 32. Gołuć, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Grave 21 with a burial of a man and a secondary burial of a woman (grave 22)

Ryc. 33. Gołań, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Wtórny pochówek kobiety (grób 22)

Fig. 33. Gołań, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Secondary burial of a woman (grave 22)

Ryc. 34. Gołań, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Strop jamy grobowej grobu 24 i strop obiektu 11 (ognisko)

Fig. 34. Gołań, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Top of the grave pit of Grave 24 and the top of Feature 11 (bonfire)

Ryc. 35. Gołuć, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Grób 24 z pochówkiem ułożonym na boku i zorientowanym na osi północ-południe

Fig. 35. Gołuć, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Grave 24 with a burial in a side position, N-S aligned

Ryc. 36. Gołuć, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Grób 25 z pochówkiem kobiety w wieku *Maturus-Senilis*

*Fig. 36. Gołuć, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Grave 25 with a burial of a woman at the age of *Maturus-Senilis**

Ryc. 37. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Grób 27 z pochówkiem mężczyzny w wieku starczym oraz niewykorzystana jama grobowa (grób 47)

Fig. 37. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Grave 27 with a burial of a senile man and an unused grave pit (grave 47)

Ryc. 38. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Grób 35 z pochówkiem mężczyzny w wieku *Adultus*

*Fig. 38. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Grave 35 with a burial of a man at the age of *Adultus**

Ryc. 39. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Grób 39 z pochówkiem mężczyzny w wieku *Adultus* ze śladami czarnych przebarwień kości i ziemi wokół szkieletu

*Fig. 39. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Grave 39 with a burial of a man at the age of *Adultus*, with traces of a black colouration of bones and soil around the skeleton*

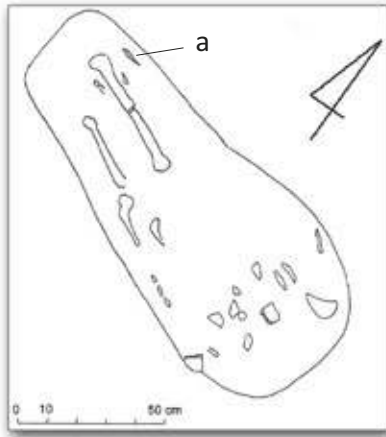

Ryc. 40. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Grób 41 z pochówkiem młodej kobiety (16–18 lat)

Fig. 40. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Grave 41 with a burial of a young woman (aged 16–18)

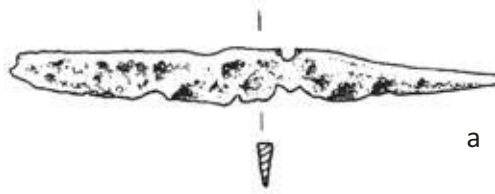

TABLICE / PLATES

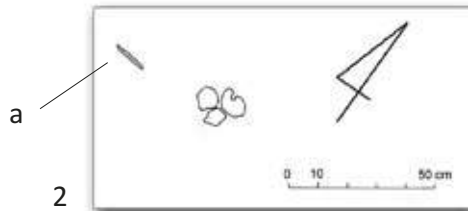
1

Grób 1

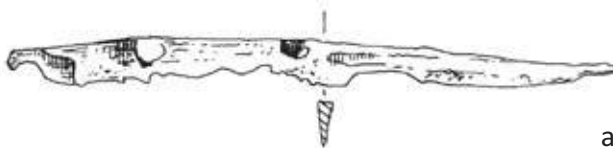

a

Grób 2

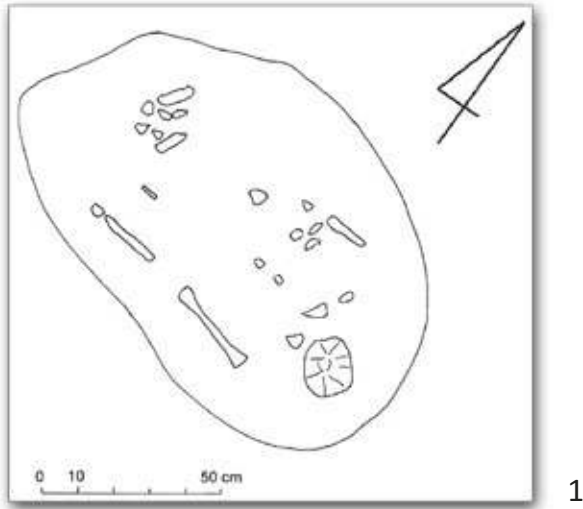

2

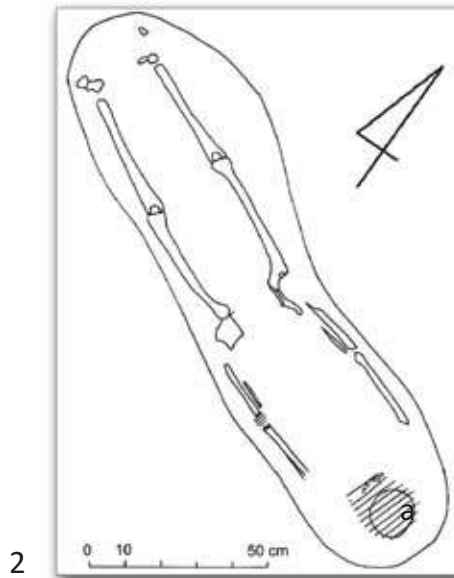
a

Tablica 1. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzuty poziome grobów 1 i 2 z wyposażeniem. 1. Grób 1: a: nóż żelazny. 2. Grób 2: a: nóż żelazny
 Pl. 1. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projections of Graves 1 and 2 with furnishings. 1. Grave 1: a: iron knife; 2. Grave 2: a: iron knife

Grób 3

Grób 6

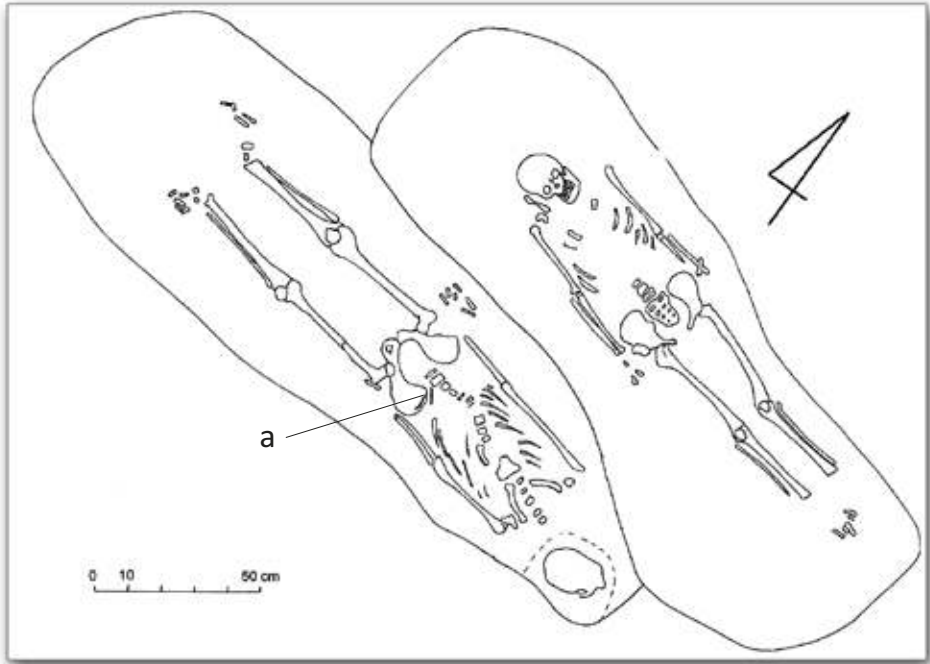

Tablica 2. Gołń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzuty poziome grobów 3 i 6. 1. Grób 3. 2. Grób 6

Pl. 2. Gołń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projections of Graves 3 and 6. 1. Grave 3. 2. Grave 6

Grób 5

Grób 4

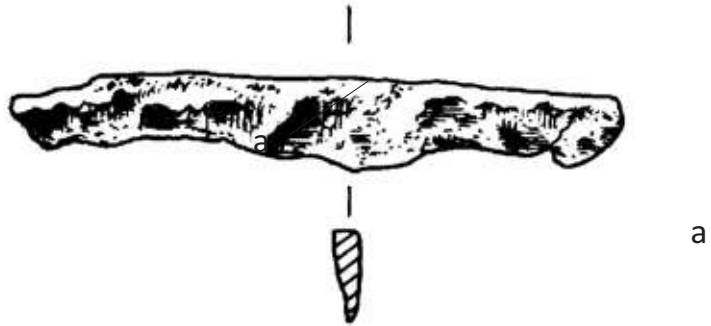
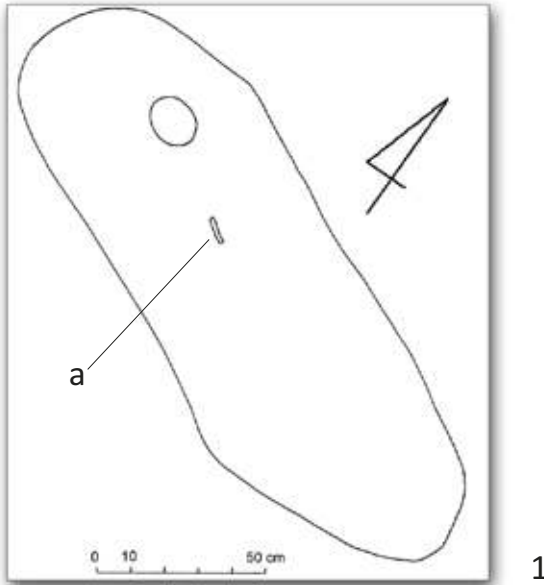
1

Tablica 3. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzuty poziome grobów 4 i 5 z wyposażeniem. 1. Grób 5: a: nóż żelazny

Pl. 3. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projections of Graves 4 and 5 with furnishings. 1. Grave 5: a: iron knife

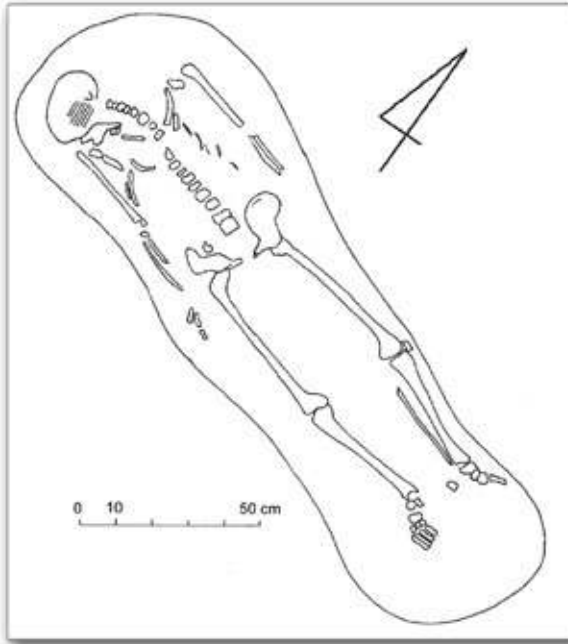
Grób 8

Tablica 4. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy grobu 8 z wyposażeniem. 1. Grób 8: a: nóż żelazny

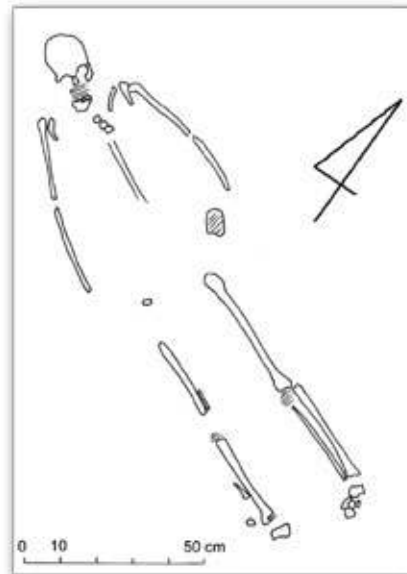
Pl. 4. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection of Grave 8 with furnishings. 1. Grave 8: a: iron knife

Grób 7

1

Grób 9

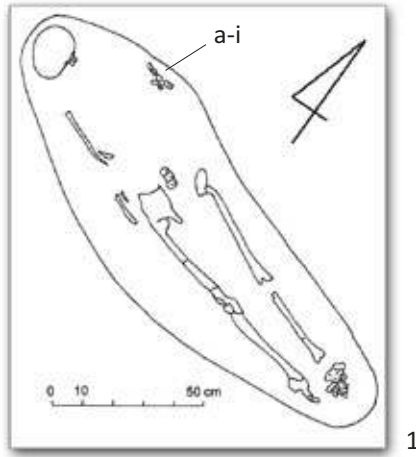

2

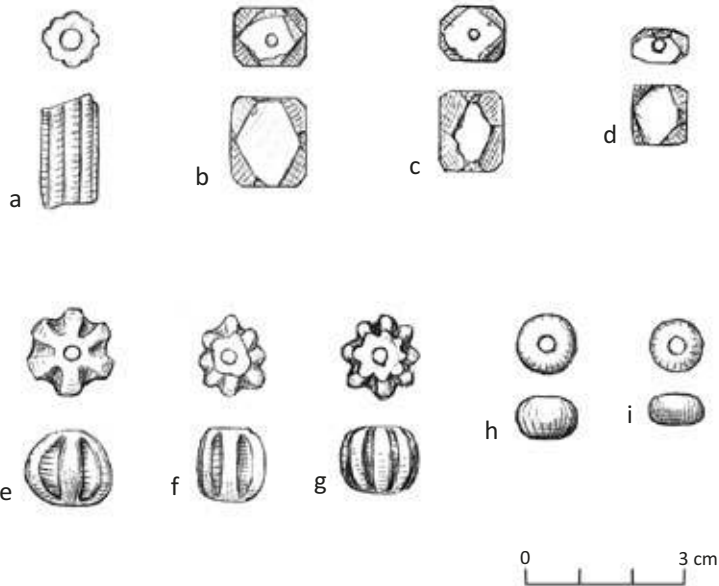
Tablica 5. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzuty poziome grobów 7 i 9. 1. Grób 7. 2. Grób 9

Pl. 5. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projections of Graves 7 and 9. 1. Grave 7. 2. Grave 9

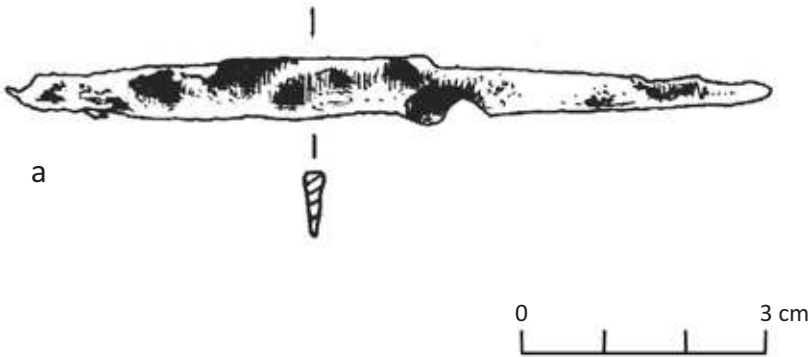
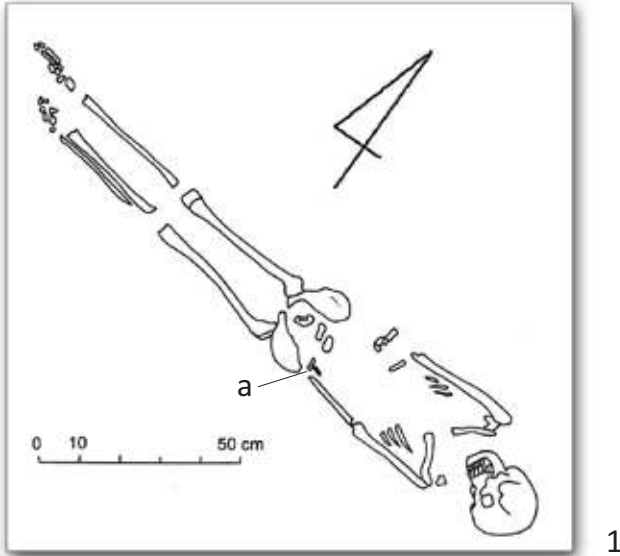

Grób 10

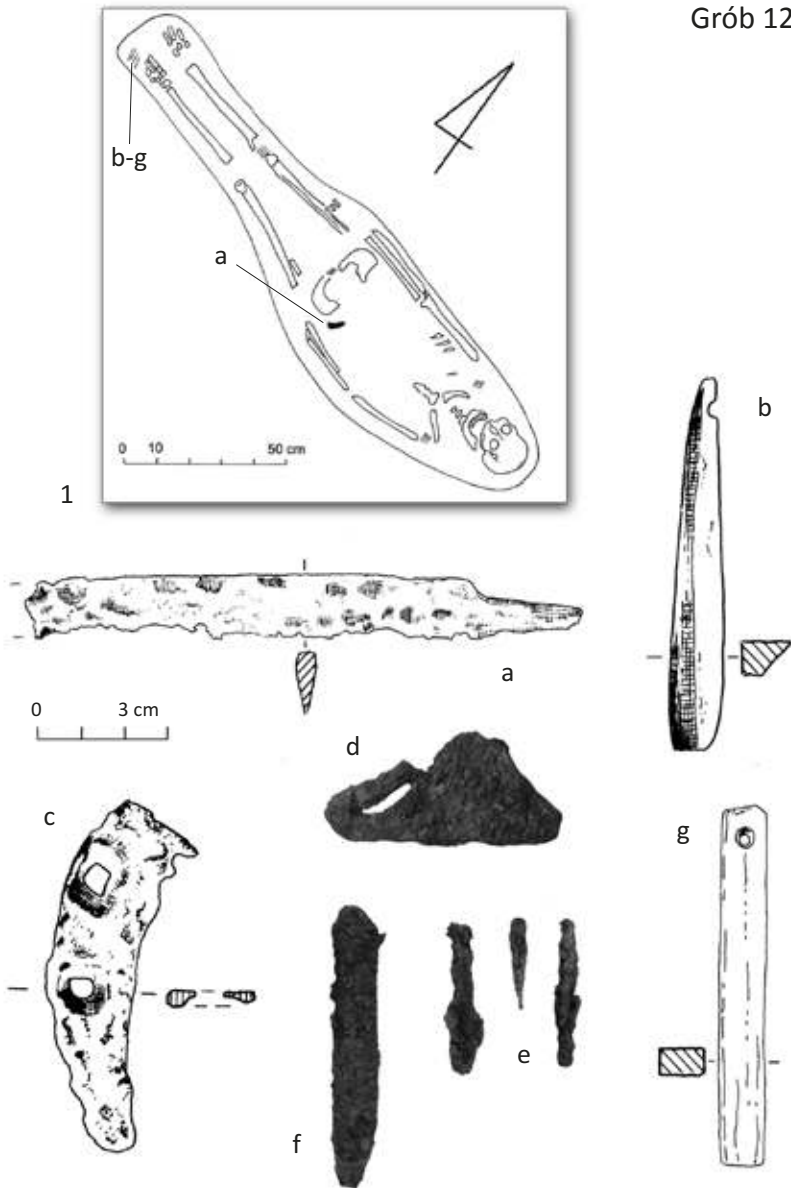
Tablica 6. Gołń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy grobu 10 z wyposażeniem. 1. Grób 10: a: paciorek rurkowy z zielonego szkła, b–d: paciorki z karneolu, e: paciorek z kryształu górskiego, f: paciorek z białego zmatowionego szkła, g: paciorek z niebieskiego szkła, h–i: paciorki z bursztynu
 Pl. 6. Gołń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection of Grave 10 with furnishings. 1. Grave 10: a: green glass tubular bead, b–d: two carnelian beads, e: rock crystal bead, f: white matt glass bead, g: blue glass bead, h–i: amber beads

Grób 11

Tablica 7. Gołuć, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy grobu 11 z wyposażeniem. 1. Grób 11: a: nóż żelazny

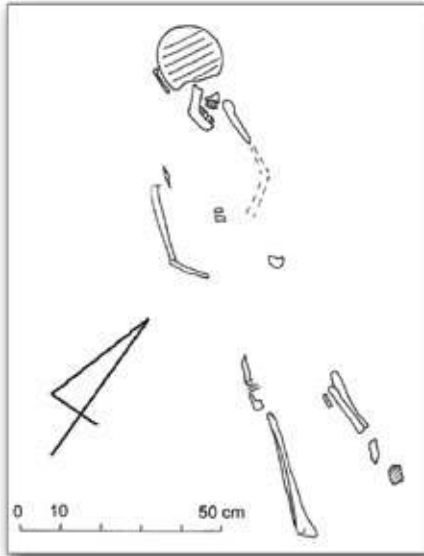
Pl. 7. Gołuć, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection of Grave 11 with furnishings. 1. Grave 11: a: iron knife

Tablica 8. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy grobu 12 z wyposażeniem. 1. Grób 12: a: nóż żelazny, b, g: osełki z fyllitu, c: część podkowy żelaznej, d: krzesiwo żelazne dwukabłąkowe, e: żelazne szydło (?) lub punca (?), f: żelazna punca (?) lub dłutko (?)

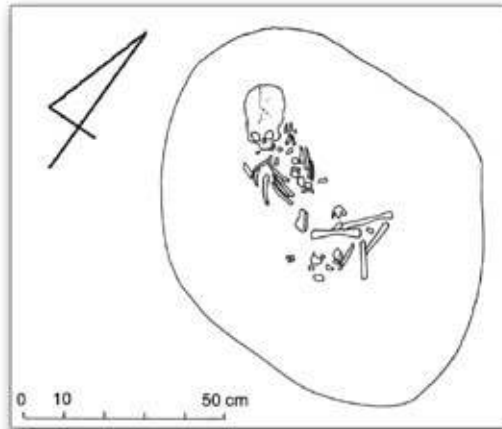
Pl. 8. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection of Grave 12 with furnishings. 1. Grave 12: : iron knife, b, g: phyllite whetstones, c: part of the iron hoof, d: double iron fire striker, e: iron awl (?) or punch (?), f: iron punch (?) or chisel (?)

Grób 13

1

Grób 14

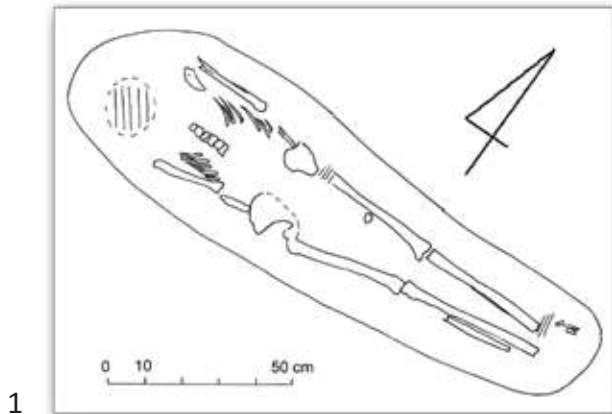

2

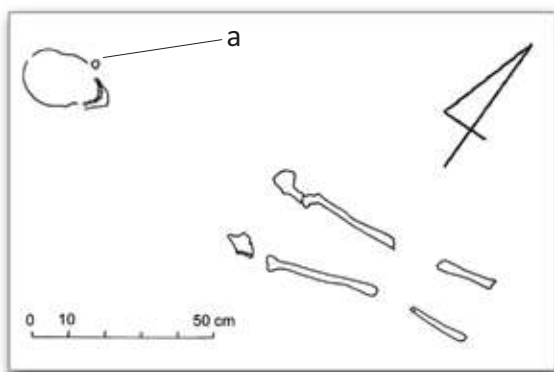
Tablica 9. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzuty poziome grobów 13 i 14. 1. Grób 13. 2. Grób 14

Pl. 9. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projections of Graves 13 and 14. 1. Grave 13. 2. Grave 14

Grób 15

1

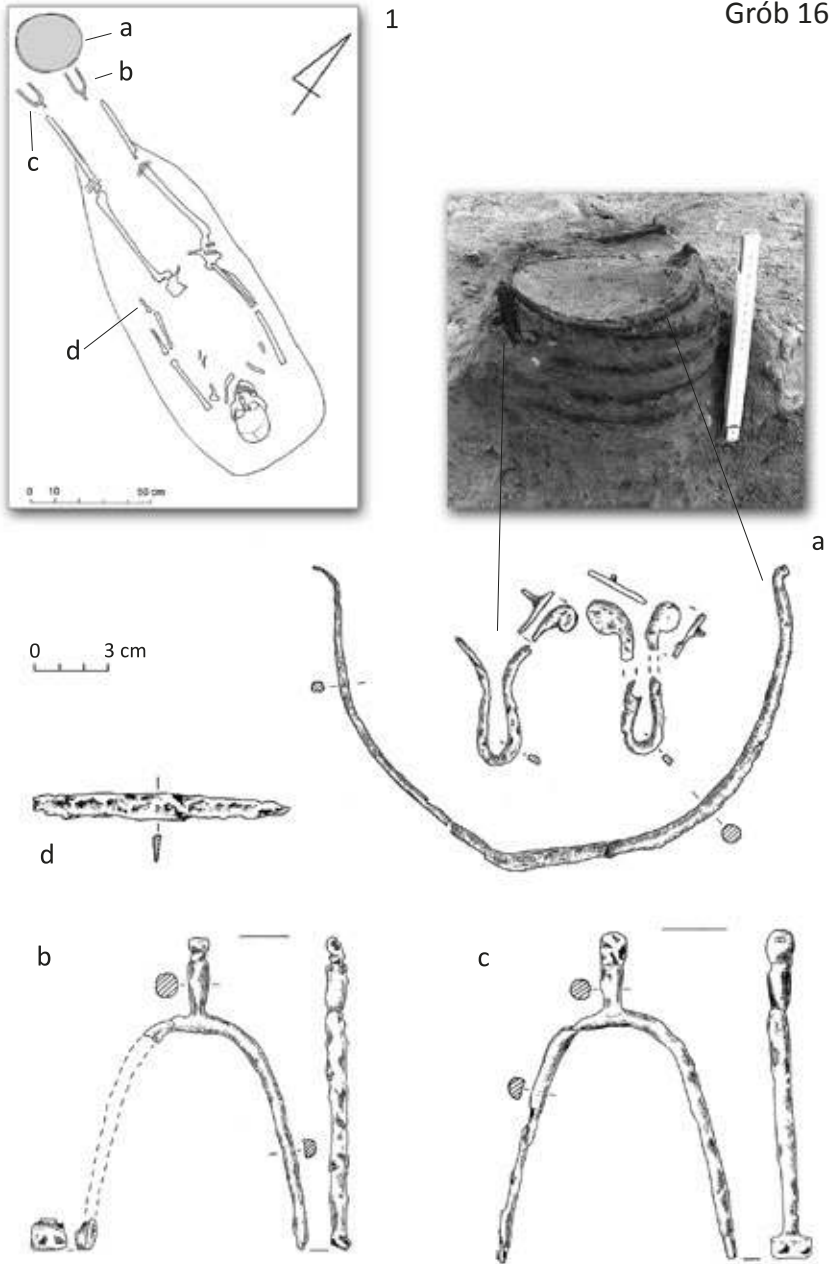
Grób 17

2

Tablica 10. Gołuć, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzuty poziome grobów 15 i 17 z wyposażeniem. 1. Grób 15. 2. Grób 17: a: srebrny kabłączek skroniowy Pl. 10. Gołuć, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projections of Graves 15 and 17 with furnishings. 1. Grave 15. 2. Grave 17: a: silver temple ring

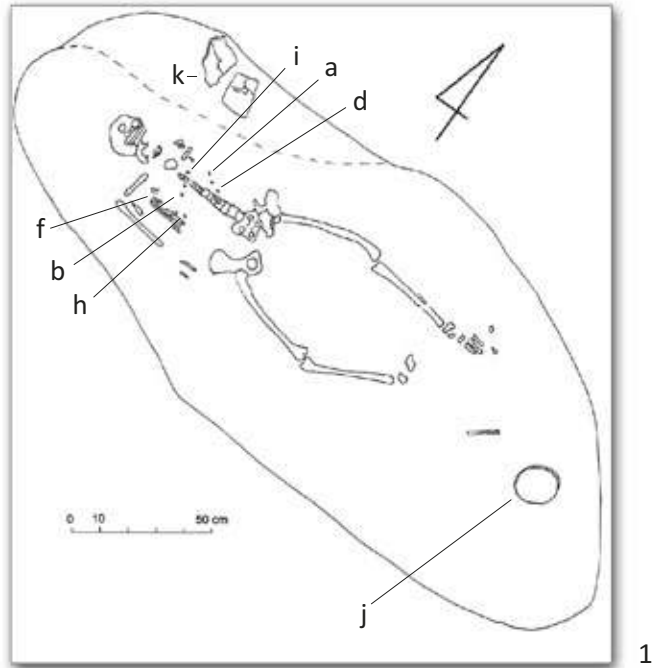

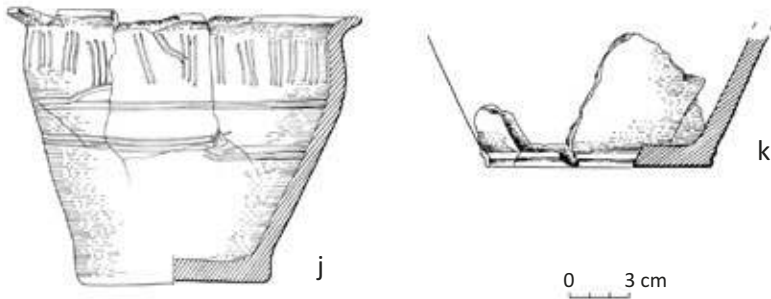
Tablica 11. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy grobu 16 z wyposażeniem. 1. Grób 16: a: żelazne obręcze i pałąk drewnianego wiadra klepkowego, b, c: żelazne ostrogi, d: nóż żelazny

Pl. 11. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection of Grave 16 with furnishings. 1. Grave 16: a: iron rims and a bail of the wooden staved bucket, b, c: iron spurs, d: iron knife

Grób 18

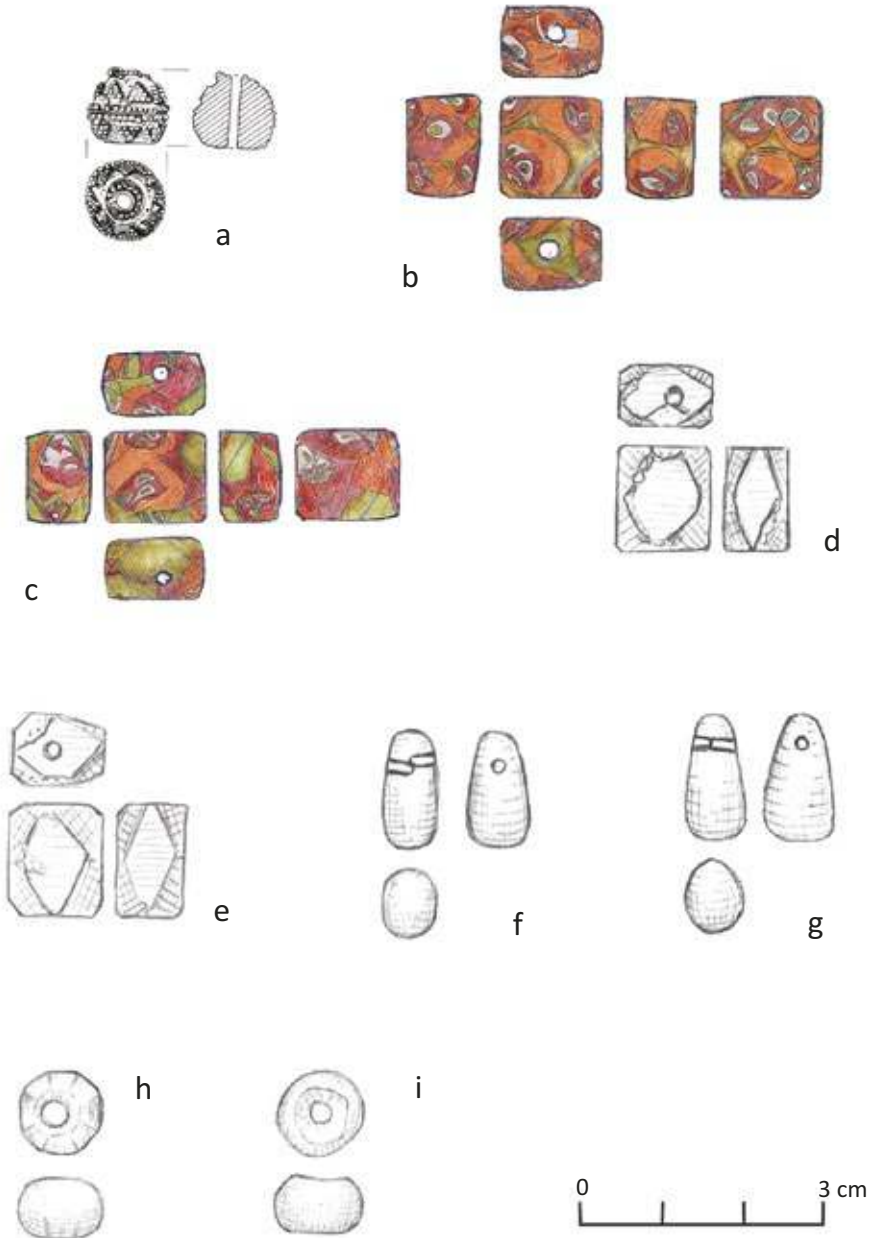
1

Tablica 12. Gołń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy grobu 18 z częścią wyposażenia. 1. Grób 18: j, k: naczynia

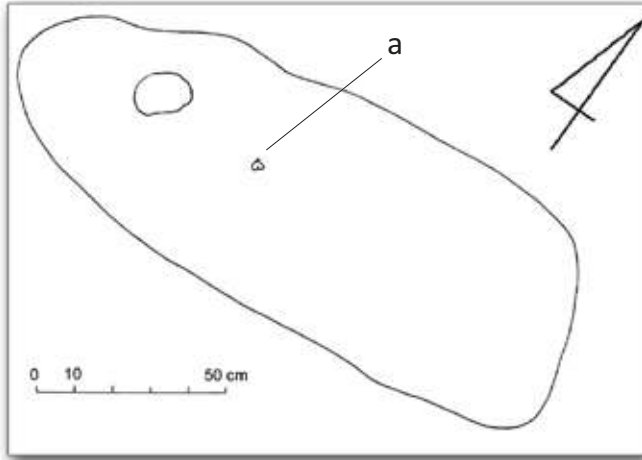
Pl. 12. Gołń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection of Grave 18 with part of furnishings. 1. Grave 18: j, k: vessels

Grób 18

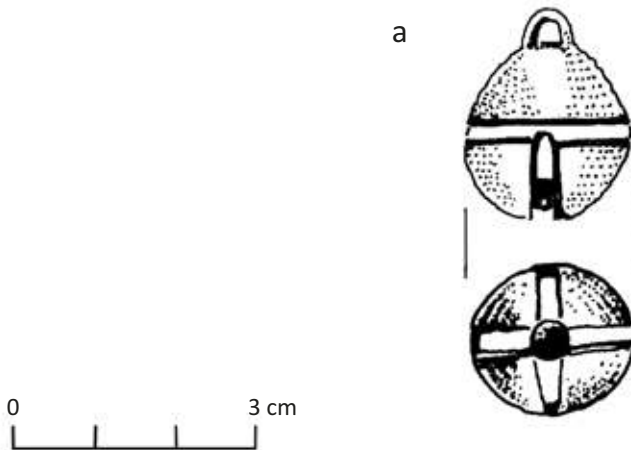
Tablica 12A. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Wyposażenie grobu 18: a: srebrny paciorek, b, c: paciorki mozaikowe, d, e: paciorki z karneolu, f, g: paciorki z kryształu górskiego, h, i: paciorki z bursztynu

Pl. 12A. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Furnishings of Grave 18: a: silver bead, b, c: mosaic beads, d, e: carnelian beads, f, g: rock crystal beads, h, i: amber beads

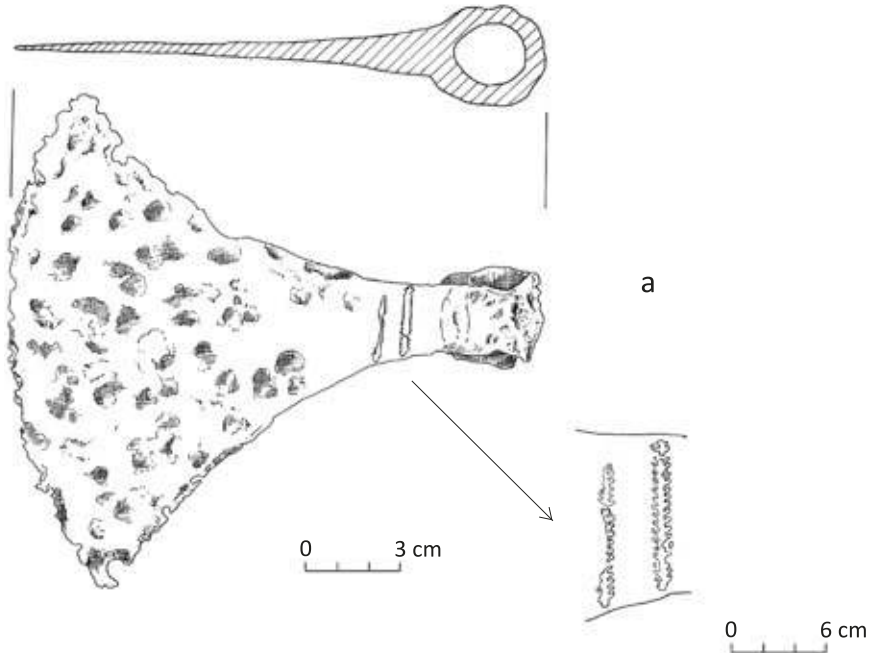
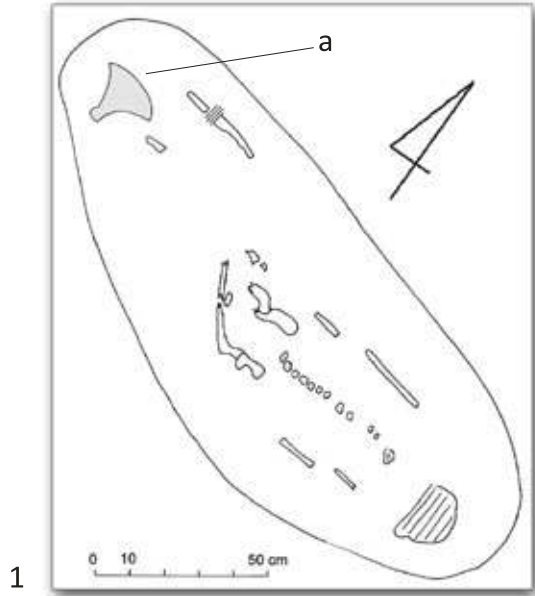
Grób 19

1

Tablica 13. Gołń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy grobu 19 z wyposażeniem. 1. Grób 19: a: brązowa zawieszka dzwoneczkowata
 Pl. 13. Gołń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection of Grave 19 with furnishings. 1. Grave 19: a: bronze bell-shaped pendant

Grób 20

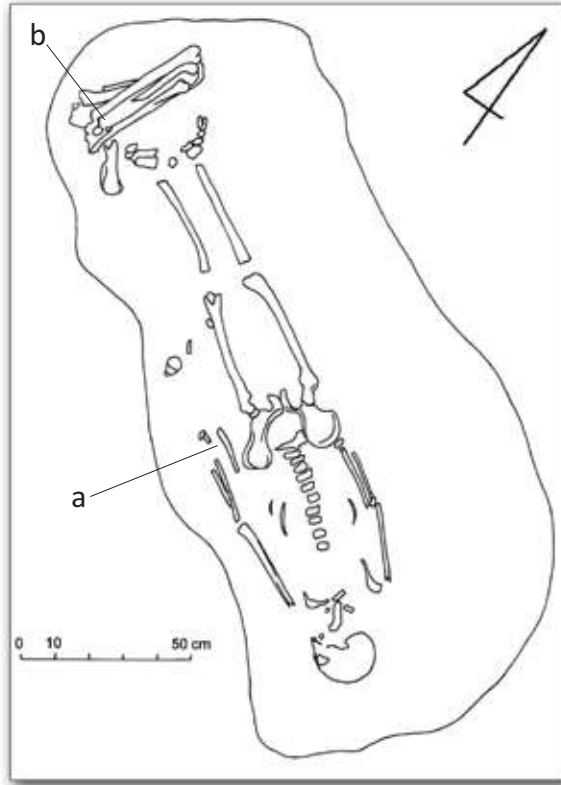

Tablica 14. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy grobu 20 z wyposażeniem. 1. Grób 20: a: żelazny topór

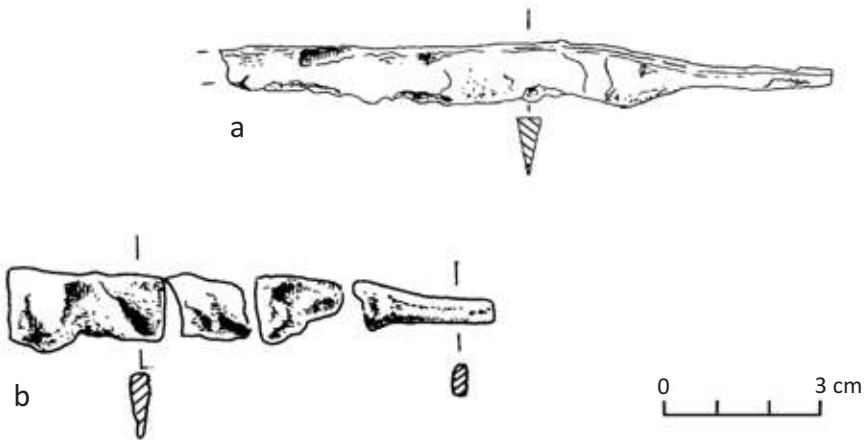
Pl. 14. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection of Grave 20 with furnishings. 1. Grave 20: a: iron axe

Grób 22

Grób 21

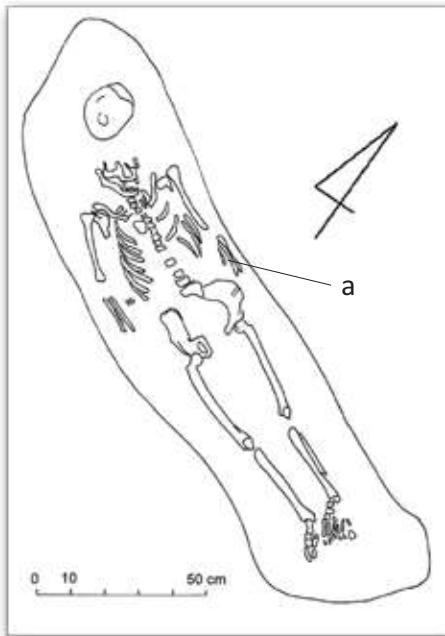
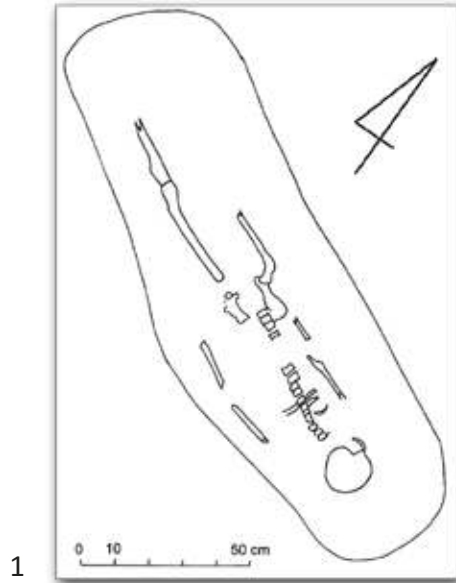
1

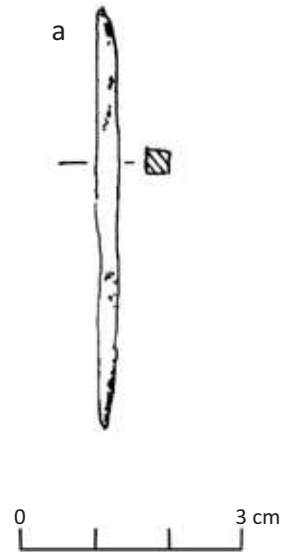
Tablica 15. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzuty poziome grobów 21 i 22 z wyposażeniem. 1. Grób 21: a: nóż żelazny; grób 22: b: nóż żelazny
 Pl. 15. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projections of Graves 21 and 22 with furnishings. 1. Grave 21: a: iron knife; Grave 22: b: iron knife

Grób 23

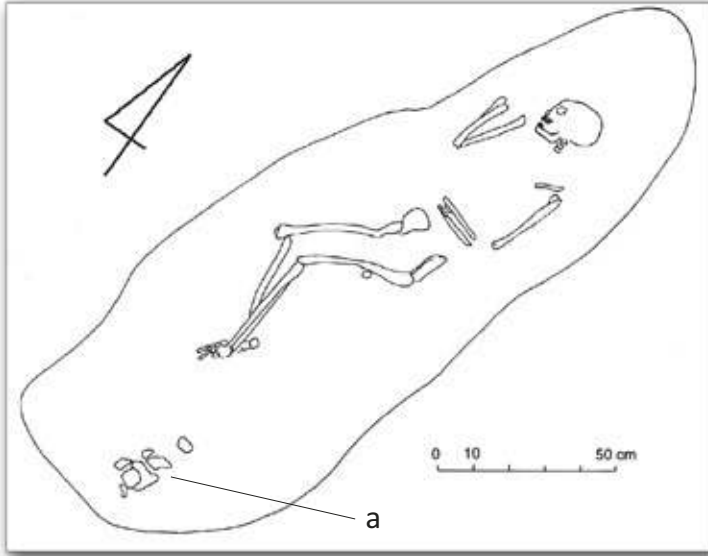
Grób 25

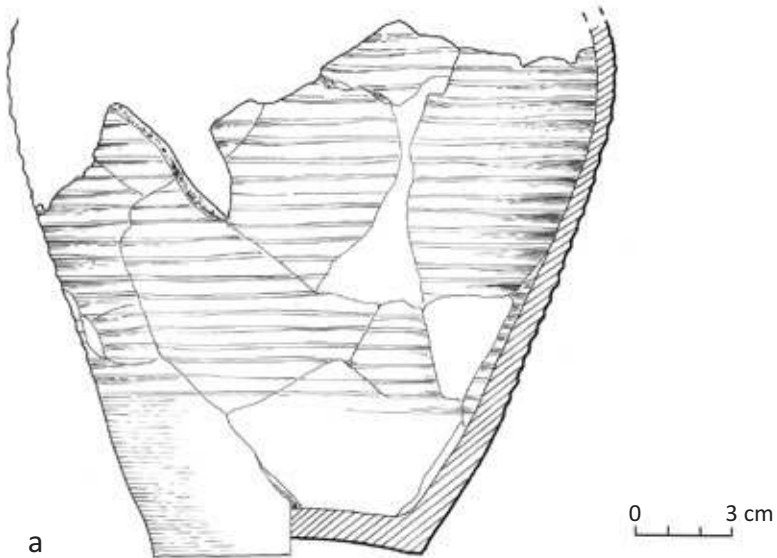
Tablica 16. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzuty poziome grobów 23 i 25 z wyposażeniem. 1. Grób 23. 2. Grób 25: a: szydło żelazne

Pl. 16. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projections of Graves 23 and 25 with furnishings. 1. Grave 23. 2. Grave 25: a: iron awl

Grób 24

1

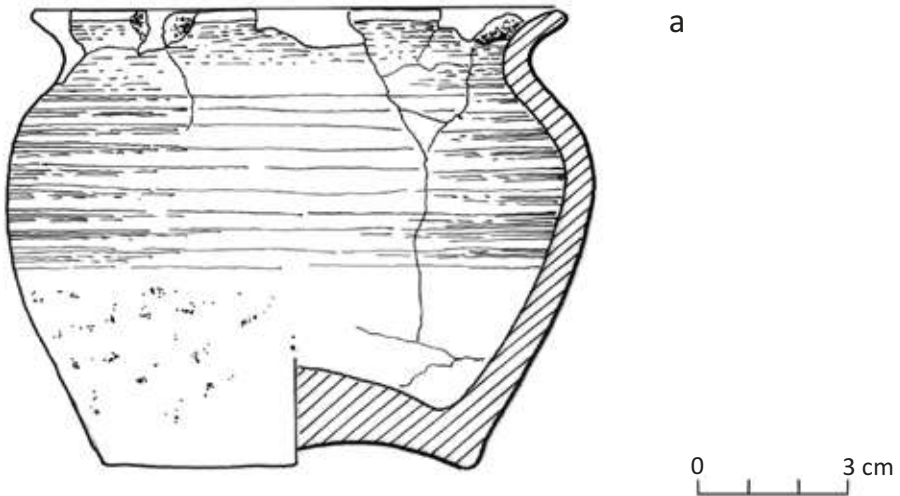
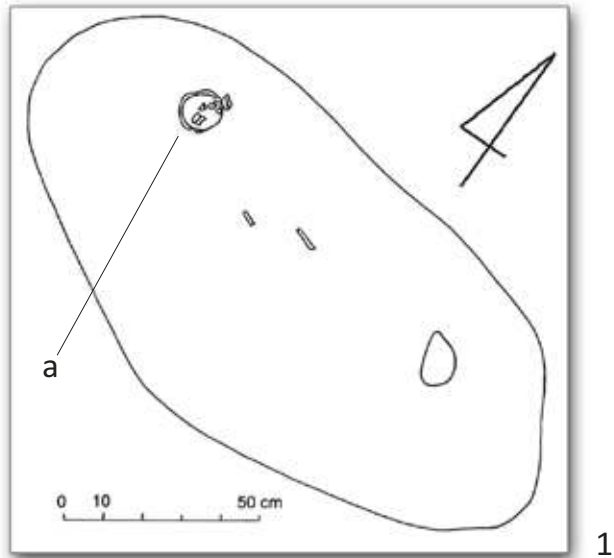

a

Tablica 17. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy grobu 24 z wyposażeniem. 1. Grób 24: a: naczynie

Pl. 17. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection of Grave 24 with furnishings. 1. Grave 24: a: vessel

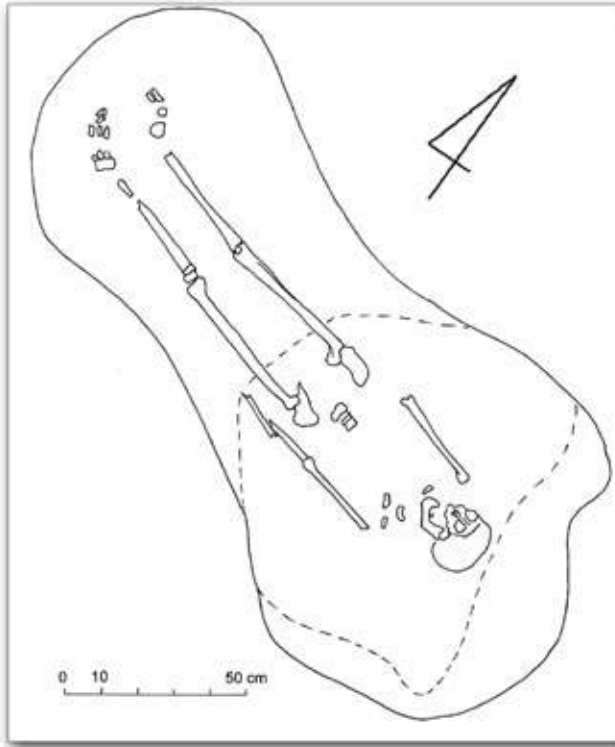
Grób 26

Tablica 18. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy grobu 26 z wyposażeniem. 1. Grób 26: a: naczynie

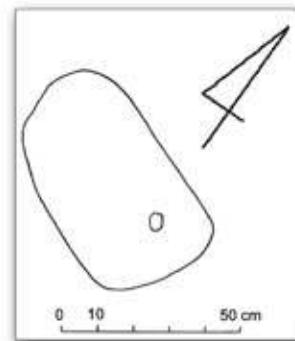
Pl. 18. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection of Grave 26 with furnishings. 1. Grave 26: a:- vessel

Grób 27

1

Grób 28

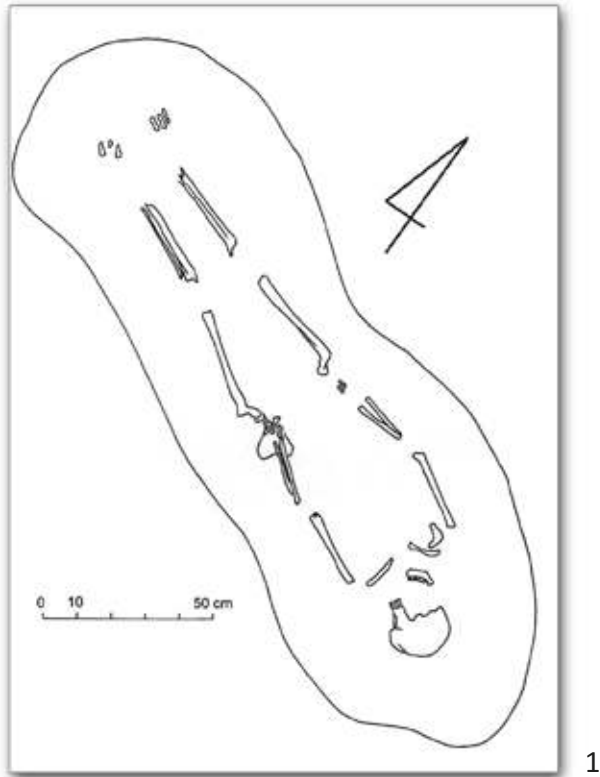

2

Tablica 19. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzuty poziome grobów 27 i 28. 1. Grób 27. 2. Grób 28

Pl. 19. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projections of Graves 27 and 28. 1. Grave 27. 2. Grave 28

Grób 29

1

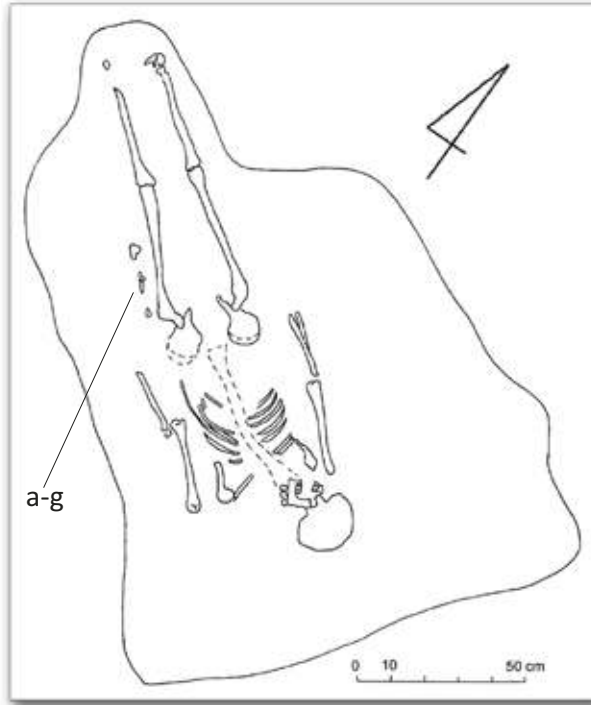
Tablica 20. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24.

Rzut poziomy grobu 29. 1. Grób 29

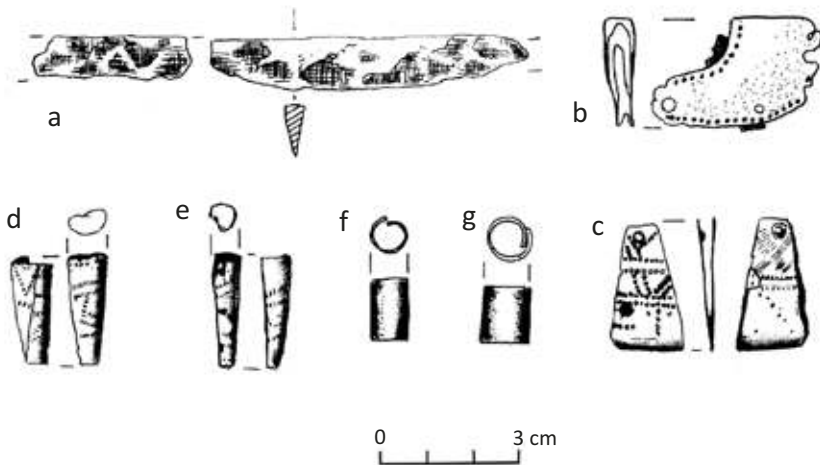
Pl. 20. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24.

Horizontal projection of Grave 29. 1. Grave 29

Grób 30

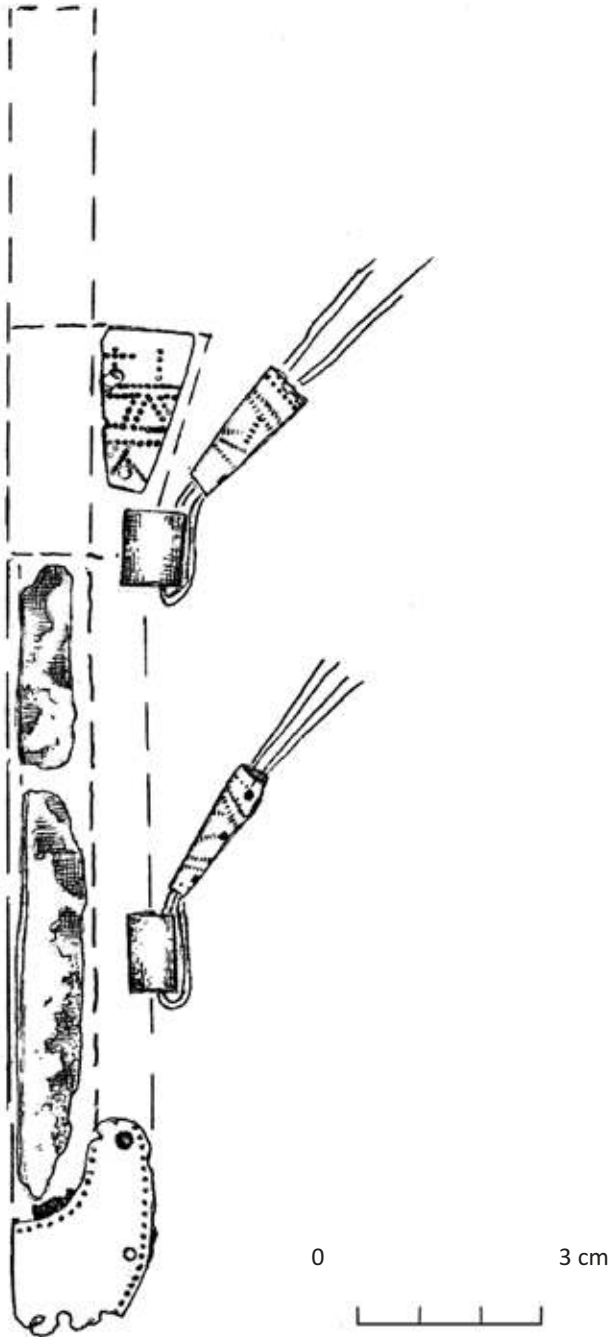
1

Tablica 21. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy grobu 30 z wyposażeniem. 1. Grób 30: a: żelazny nóż, b-g: brązowe elementy okucia skórzanej pochewki noża

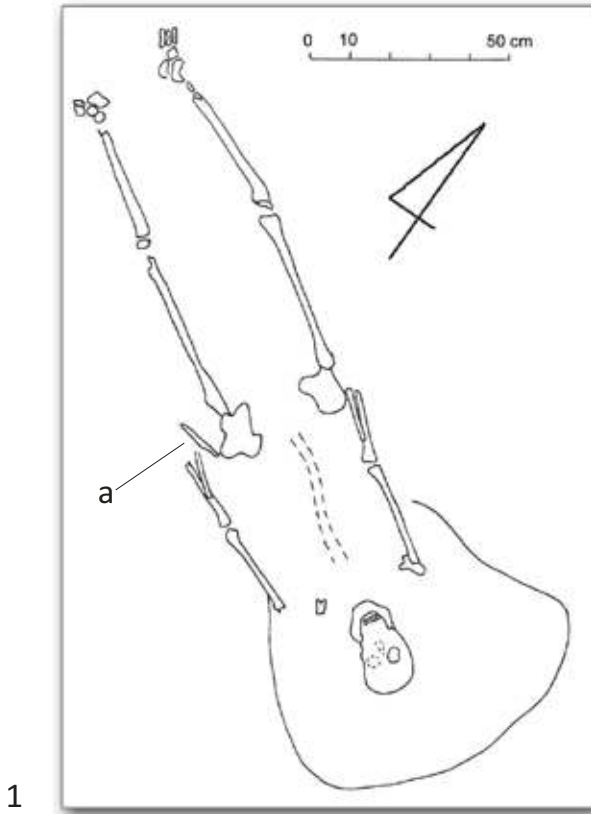
Pl. 21. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection of Grave 30 with furnishings. 1. Grave 30: a: iron knife, b-g: bronze elements of the fitting of the leather sheath of the knife

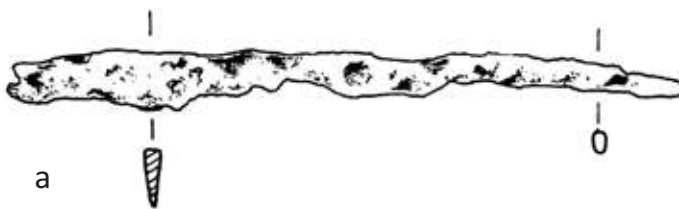

Tablica 22. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rekonstrukcja skórzanej pochewki noża wraz z zachowanymi brązowymi okuciami

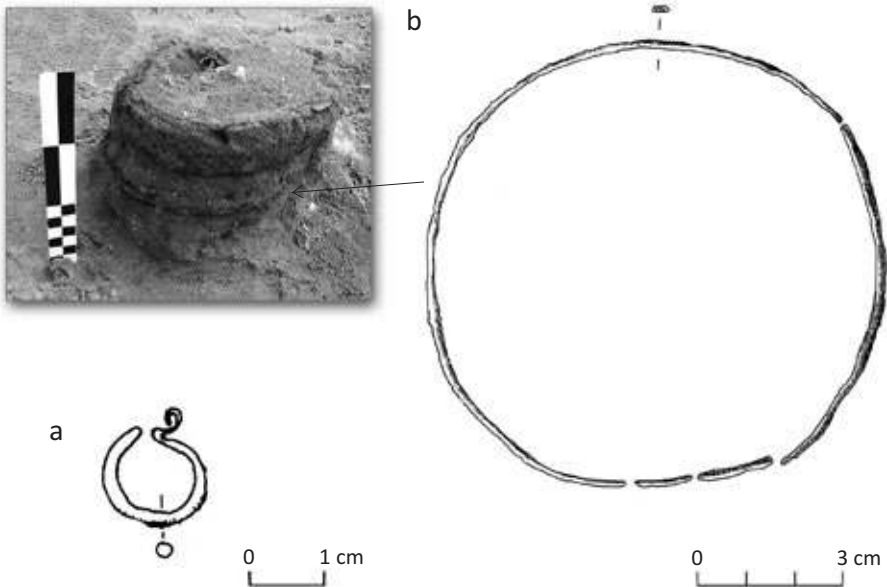
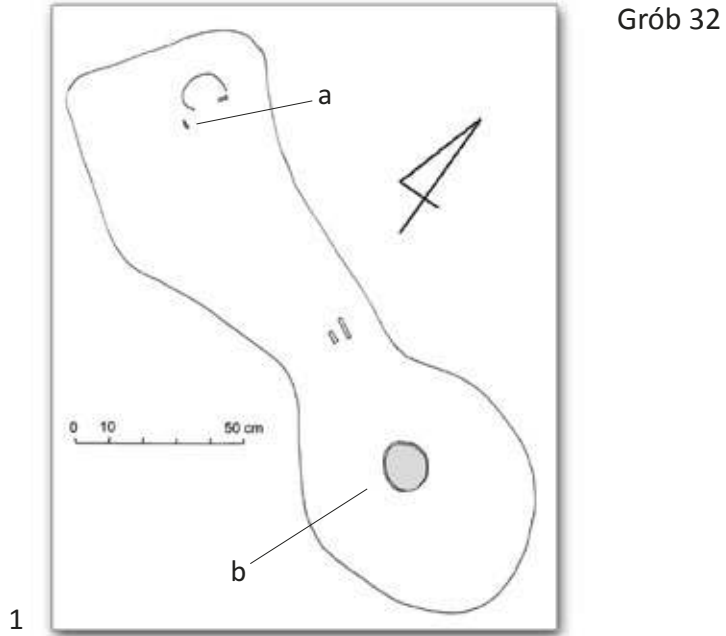
Pl. 22. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Reconstruction of the leather sheath of the knife with surviving bronze fittings

Grób 31

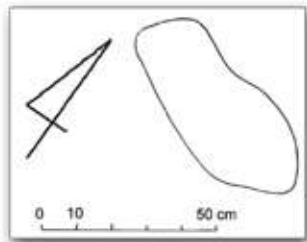

Tablica 23. Gołń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy grobu 31 z wyposażeniem. 1. Grób 31: a: nóż żelazny
 Pl. 23. Gołń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection of Grave 31 with furnishings. 1. Grave 31: a: iron knife

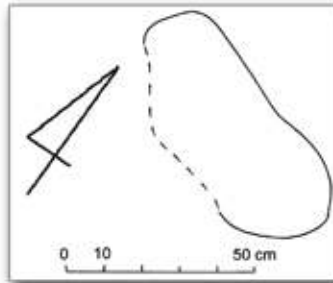
Tablica 24. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy grobu 32 z wyposażeniem. 1. Grób 32: a: srebrny kabłączek skroniowy, b: żelazne obręcze drewnianego wiadra klepkowego

Pl. 24. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection of Grave 32 with furnishings. 1. Grave 32: a: silver temple ring, b: iron rims of the wooden staved bucket

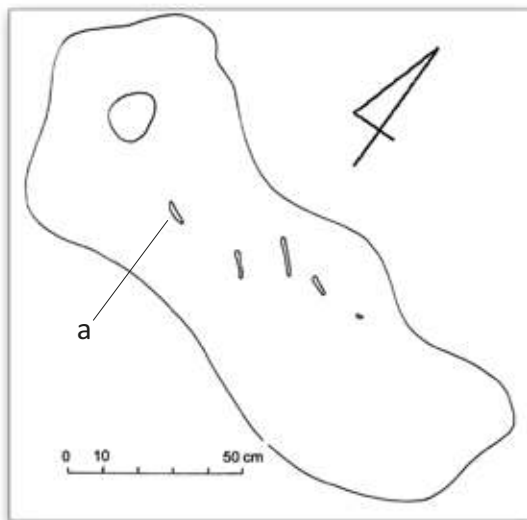
1

Grób 33

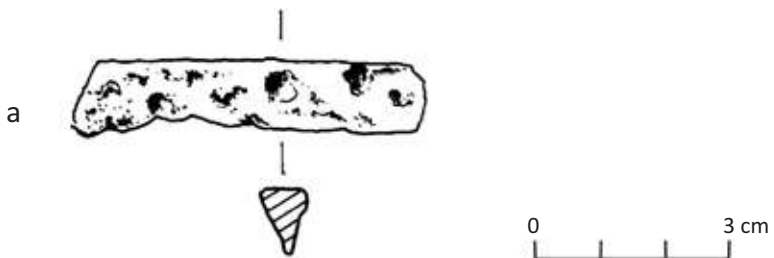
2

Grób 34

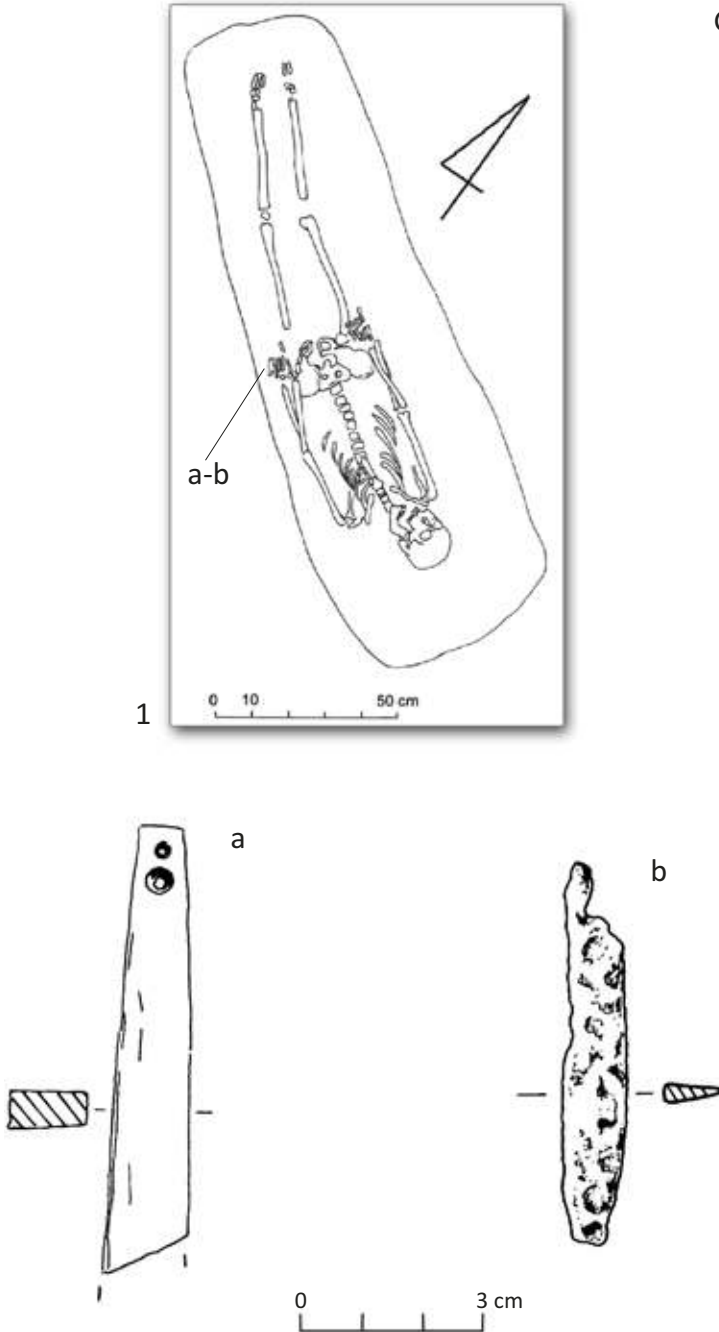
3

Grób 36

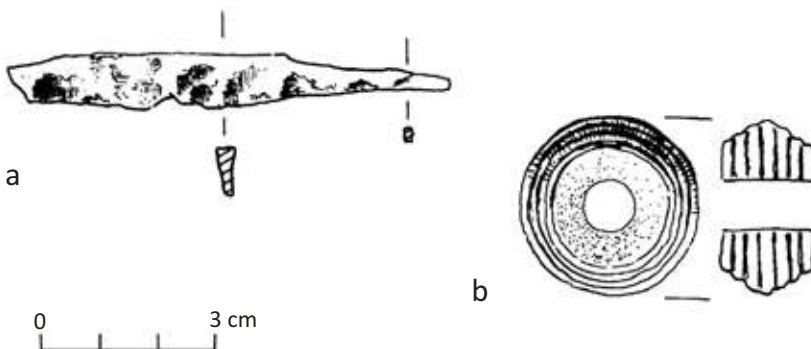
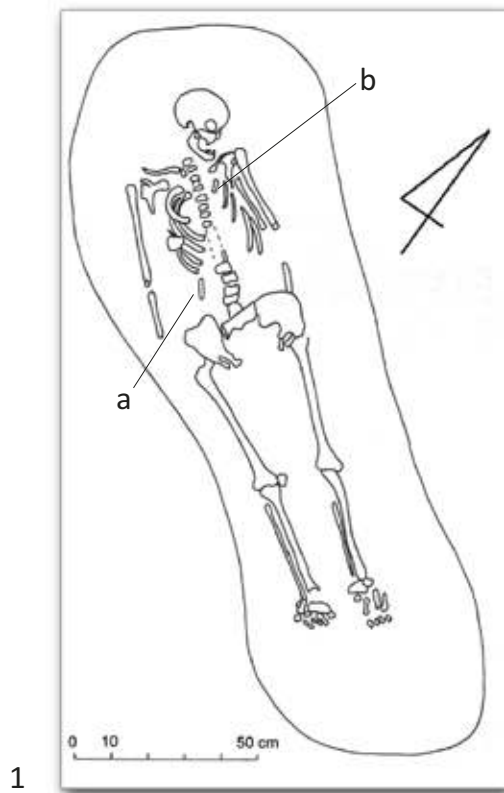
Tablica 25. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzuty poziome grobów 33, 34 i 36 z wyposażeniem. 1. Grób 33. 2. Grób 34. 3. Grób 36: a: nóż żelazny
 Pl. 25. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projections of Graves 33, 34 and 36 with furnishings. 1. Grave 33. 2. Grave 34. 3. Grave 36: a: iron knife

Grób 35

Tablica 26. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy grobu 35 z wyposażeniem. 1. Grób 35: a: osełka z fyllitu, b: nóż żelazny
 Pl. 26. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection of Grave 35 with furnishings. 1. Grave 35: a: phyllite whetstone, b: iron knife

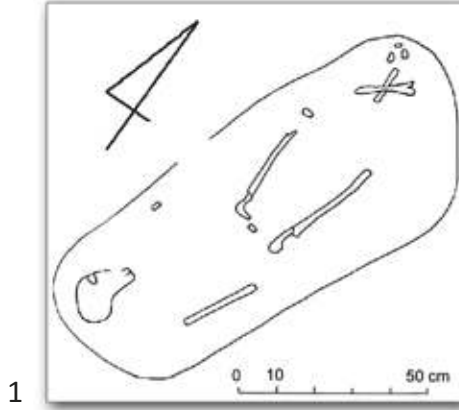
Grób 37

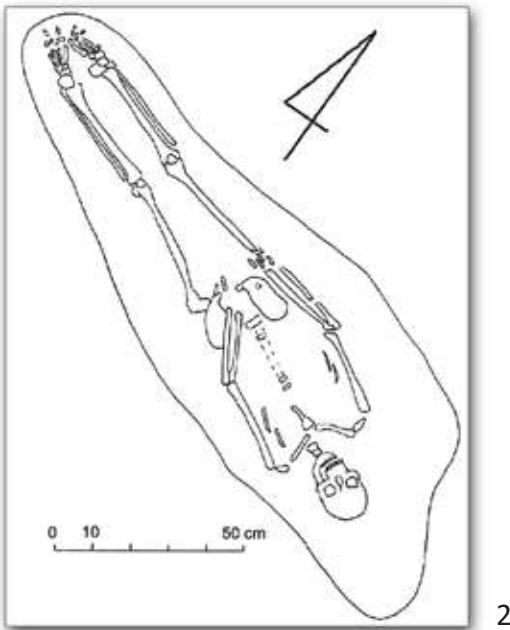
Tablica 27. Gołń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy grobu 37 z wyposażeniem. 1. Grób 37: a: nóż żelazny, b: przęślik gliniany
 Pl. 27. Gołń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection of Grave 37 with furnishings. 1. Grave 37: a: iron knife, b: clay spindle whorl

Grób 38

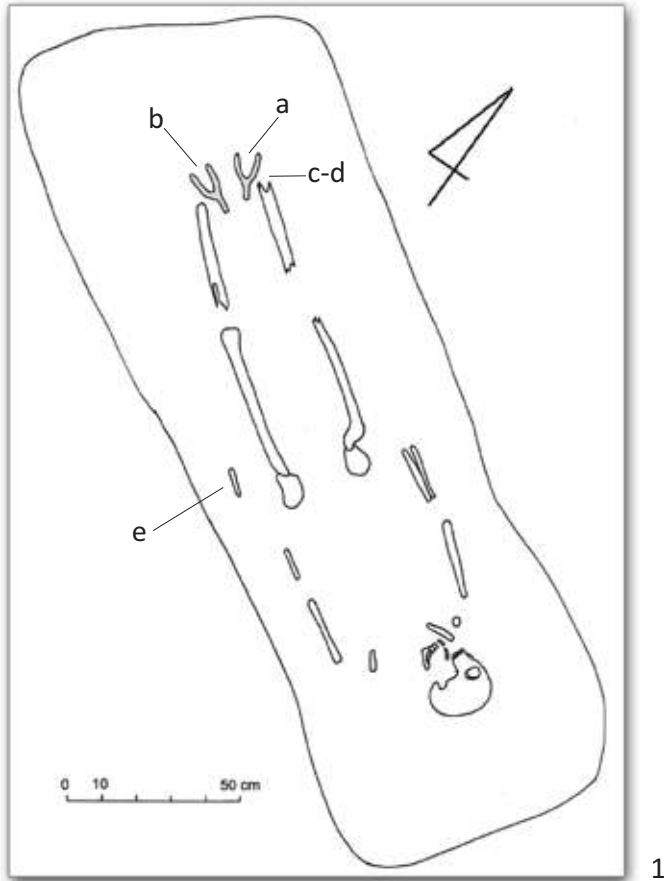
Grób 39

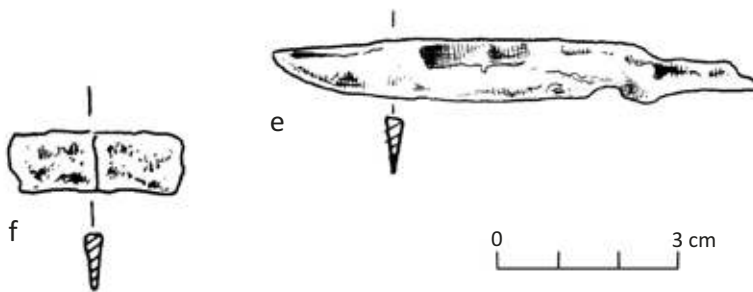
Tablica 28. Gołuiń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzuty poziome grobów 38 i 39. 1. Grób 38. 2. Grób 39

Pl. 28. Gołuiń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projections of Graves 38 and 39. 1. Grave 38. 2. Grave 39

Grób 40

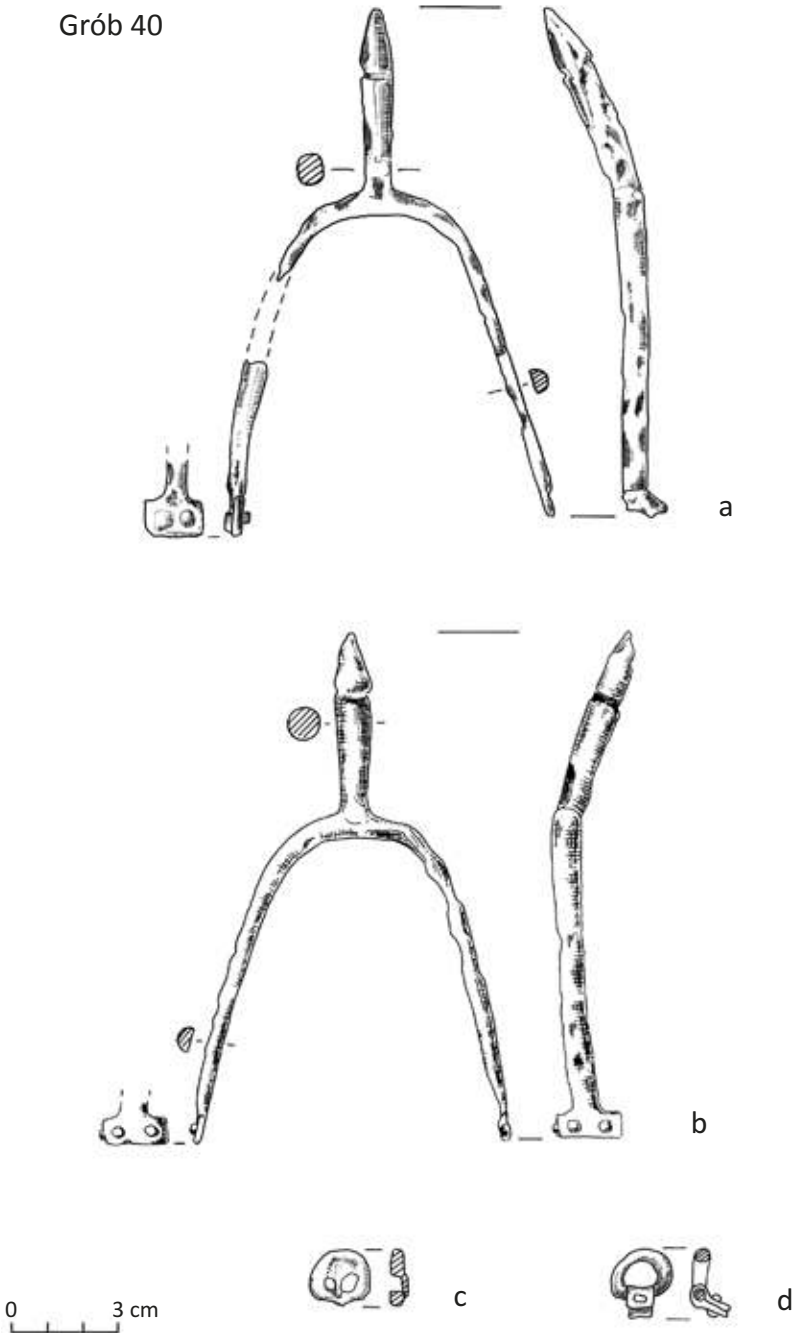
1

Tablica 29. Gołń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy grobu 40 z częścią wyposażenia. 1. Grób 40: e: nóż żelazny, f: fragment nieokreślonego przedmiotu żelaznego

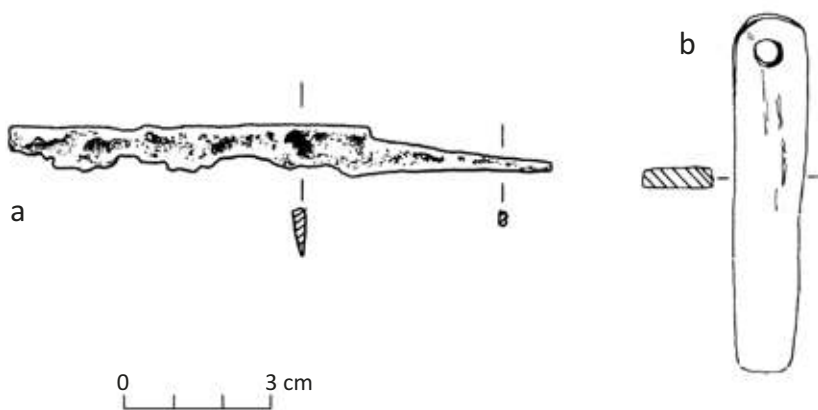
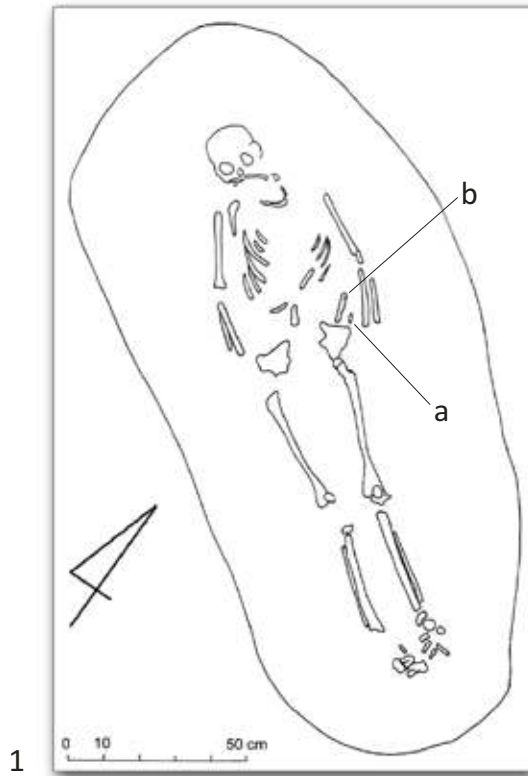
Pl. 29. Gołń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection of Grave 40 with part of furnishings. 1. Grave 40: e: iron knife, f: fragment of an unspecified iron artefact

Grób 40

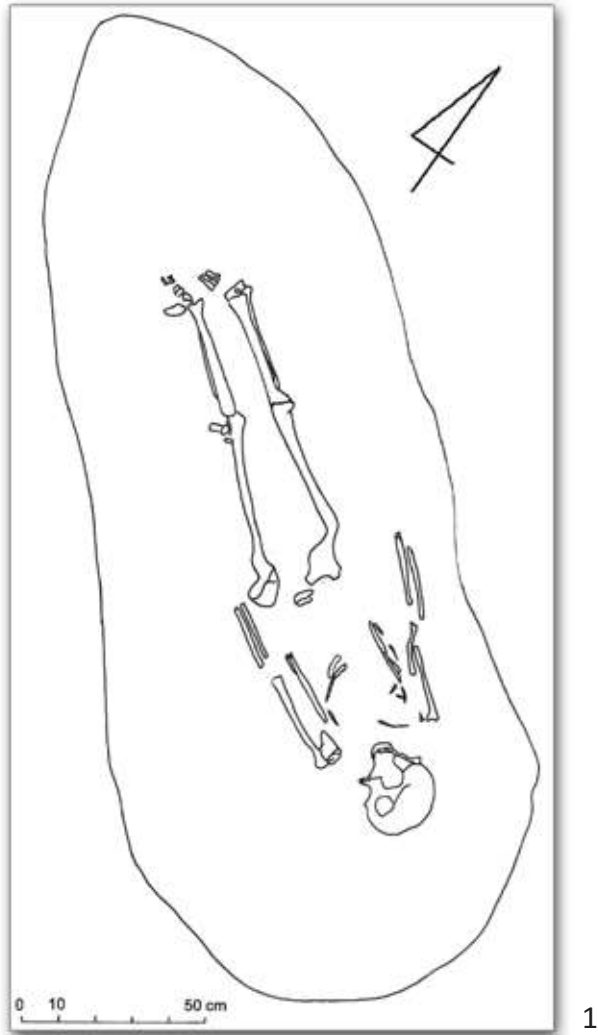
Tablica 29A. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Wyposażenie grobu 40: a, b: ostrogi żelazne, c, d: żelazne sprzączki do ostróg
 Pl. 29A. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Furnishings of Grave 40: a, b: iron spurs, c, d: iron buckles for spurs

Grób 41

Tablica 30. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy grobu 41 z wyposażeniem. 1. Grób 41: a: nóż żelazny, b: osełka z fyllitu
 Pl. 30. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection of Grave 41 with furnishings. 1. Grave 41: a: iron knife, b: phyllite whetstone

Grób 42

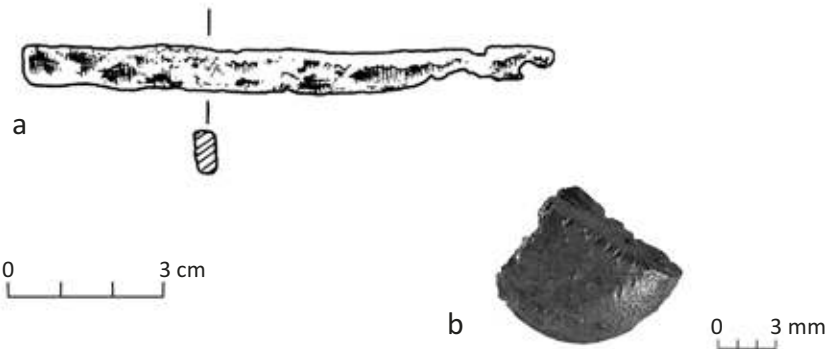
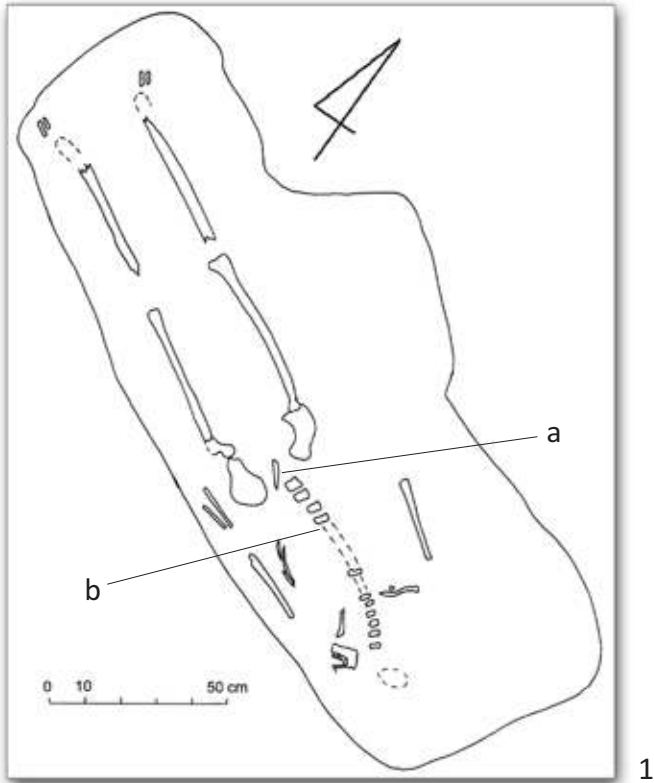
Tablica 31. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24.

Rzut poziomy grobu 42. 1. Grób 42

Pl. 31. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24.

Horizontal projection of Grave 42. 1. Grave 42

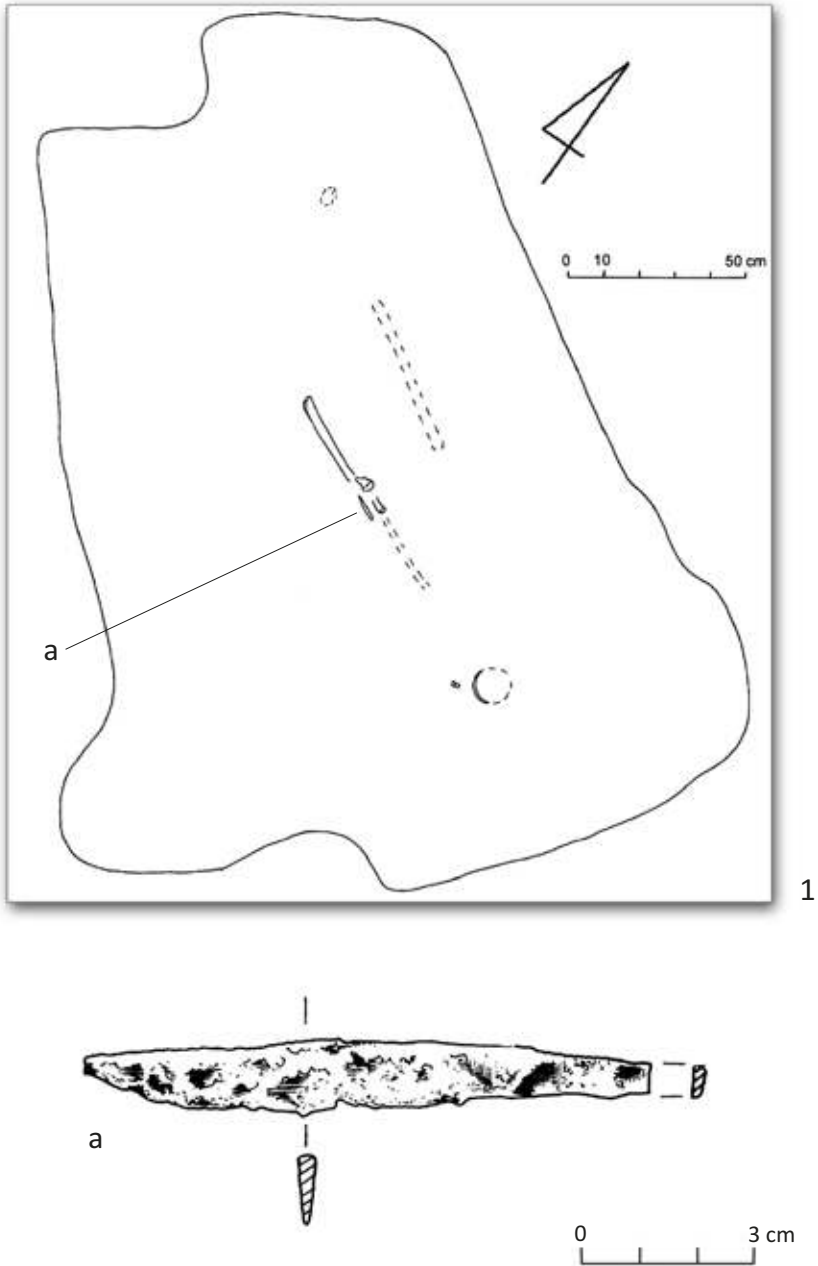
Grób 43

Tablica 32. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy grobu 43 z wyposażeniem. 1. Grób 43: a: nóż żelazny, b: fragment srebrnego placka
 Pl. 32. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection of Grave 43 with furnishings. 1. Grave 43: a: iron knife, b: fragment of the silver lump

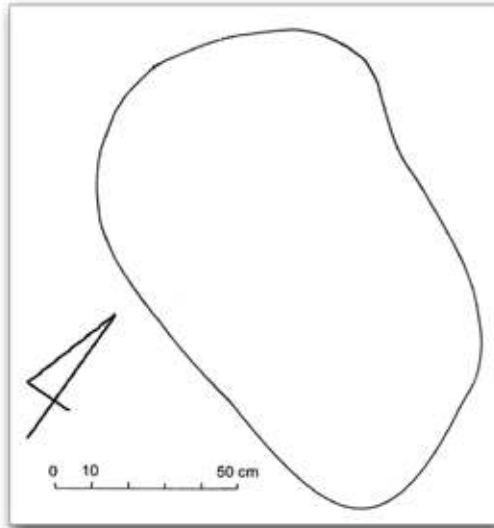

Grób 44

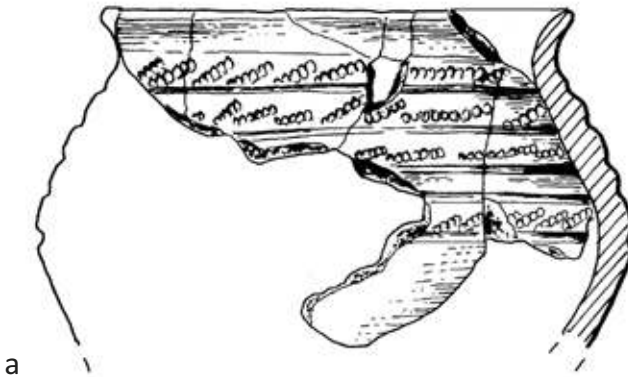

Tablica 33. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy grobu 44 z wyposażeniem. 1. Grób 44: a: nóż żelazny
 Pl. 33. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection of Grave 44 with furnishings. 1. Grave 44: a: iron knife

Grób 45

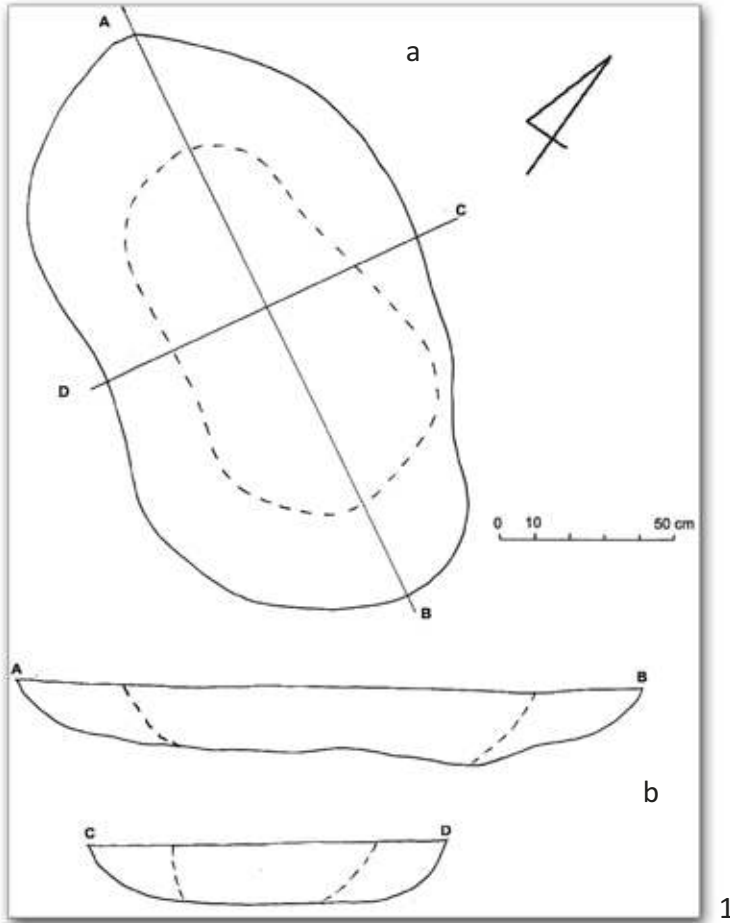
1

a

0 3 cm

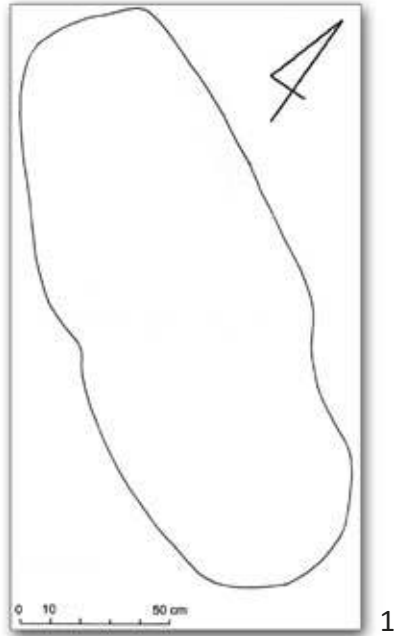
Tablica 34. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy grobu 45 z inwentarzem (kenotaf). 1. Grób 45: a: naczynie
Pl. 34. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection of Grave 45 with furnishings (cenotaph). 1. Grave 45: a: vessel

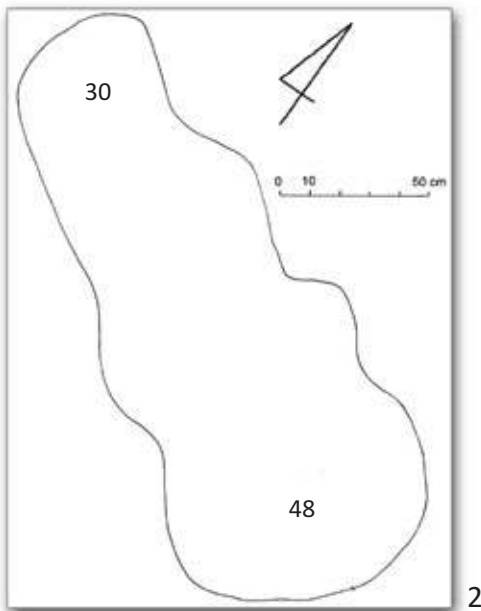
Tablica 35. Gołuń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy i profil grobu 46 (niewykorzystana jama grobowa). 1. Grób 46: a: strop jamy grobowej, b: profile

Pl. 35. Gołuń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection and the section of Grave 46 (unused grave pit). 1. Grave 46: a: top of the grave pit, b: sections

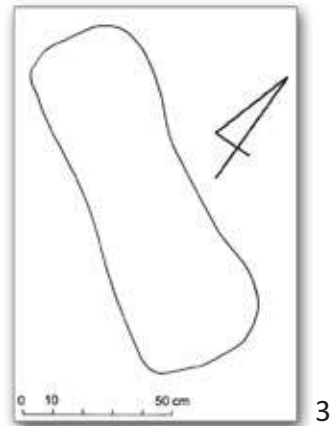
Grób 47

Grób 48

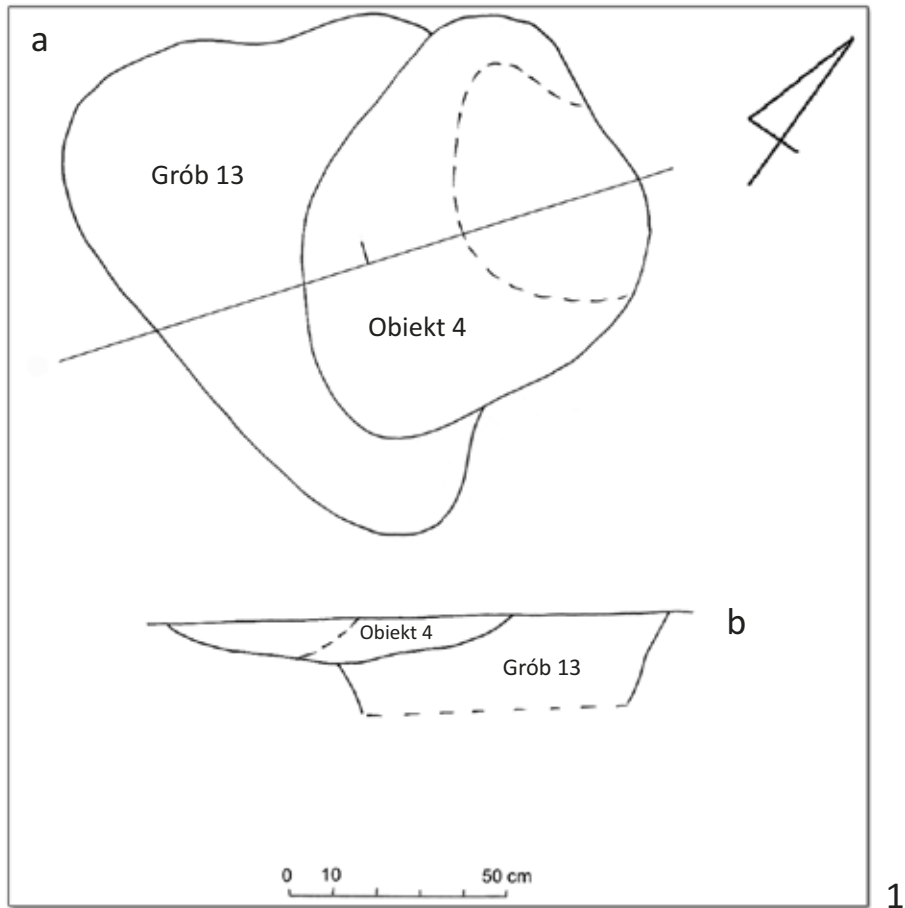

Grób 49

Tablica 36. Gołń, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzuty poziome grobów 47, 48 i 49 (niewykorzystane jamy grobowe). 1. Grób 47. 2. Grób 48. 3. Grób 49
 Pl. 36. Gołń, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projections of Graves 47, 48, and 49 (unused grave pits). 1. Grave 47. 2. Grave 48. 3. Grave 49

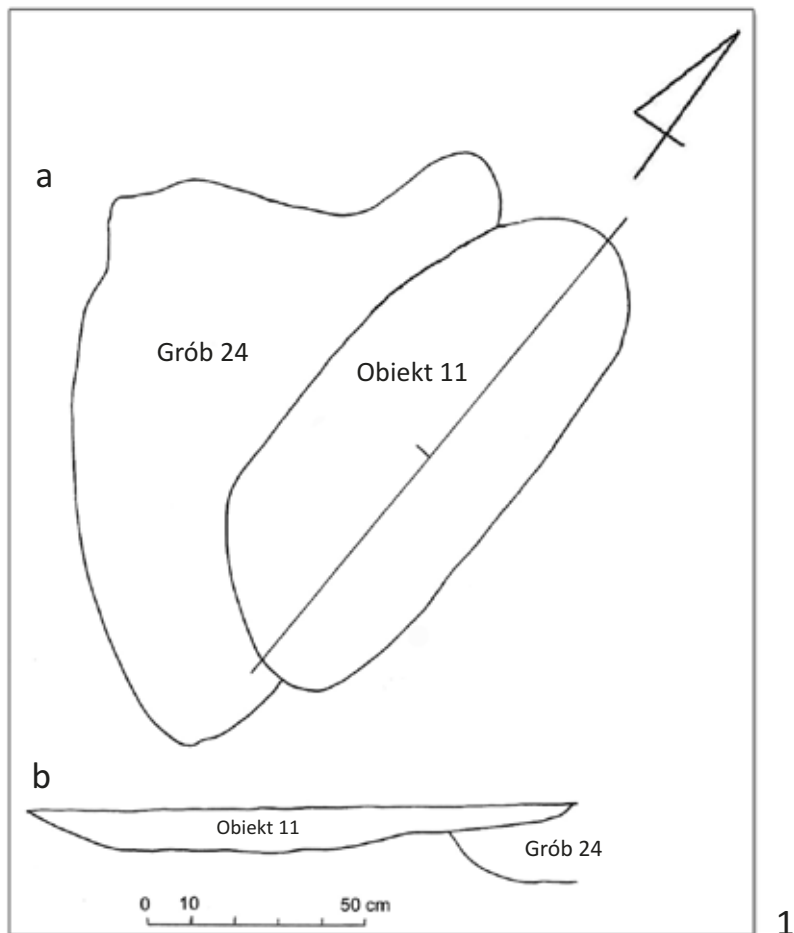
Obiekt 4

Tablica 37. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy i profil obiektu 4. 1. Obiekt 4: a: strop, b: profil

Pl. 37. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection and the section of Feature 4. 1. Feature 4: a: top, b: section

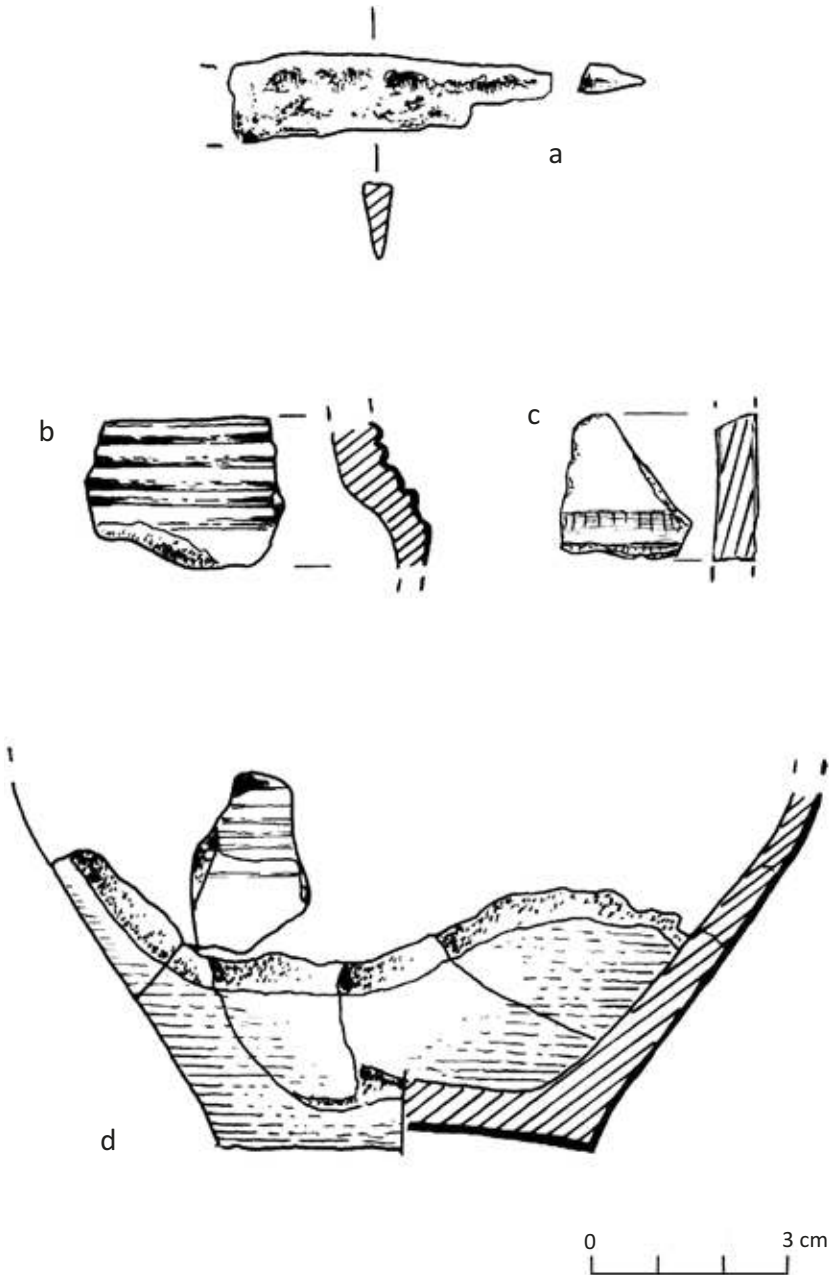
Obiekt 11

Tablica 38. Gołun, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Rzut poziomy i profil obiektu 11. 1. Obiekt 11: a: strop, b: profil

Pl. 38. Gołun, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Horizontal projection and the section of Feature 11. 1. Feature 11: a: top, b: section

Tablica 39. Gołań, woj. wielkopolskie, stanowisko 23/24. Przedmioty odkryte na złożu wtórnym: a: nóż żelazny, d: naczynie. Grób 22: b: fragment ceramiki z zasypiska jamy grobowej. Obiekt 4: c: fragment ceramiki
Pl. 39. Gołań, the Wielkopolskie Voivodeship, Site 23/24. Artefacts discovered in a secondary deposit: a: iron knife, d: vessel. Grave 22: b: fragment of pottery from the fill of a grave pit. Feature 4: c: fragment of pottery

Bibliografia

- ABRAMOWICZ A.
1959 Ozdoby i przedmioty związane z kultem [w:] Cmentarzysko z XI wieku w Lutomierniku pod Łodzią, Acta AUL, nr 7, s. 70–88.
- ANDRAŁOJC M., ANDRAŁOJC M., TUSZYŃSKI M.
2005 Wczesnośredniowieczny skarb z Kąpieli, gm. Czerniejewo, Poznań.
- ARBMAN H.
1940–1943 Birka I die Gräber, Text (1943), Tafeln (1940), Uppsala.
- ARWIDSSON G., HOLMQUIST L.
1984 Holzleimer: Daubengefäße und übrige Eimer aus Holz [w:] Birka II:1, Systematische Analysen der Gräberfunde, hrsg. von G. Arwidsson, Stockholm, s. 237–241.
- BANASIEWICZ P.
2007 Zbiory Franciszka Tarczyńskiego w Muzeum Diecezjalnym w Płocku: część wczesnośredniowieczna, Rocznik Mazowiecki, t. 19, s. 52–68.
- BRZOSTOWICZ M.
2002 Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu, Poznań.
- BUKO A.
1990 Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- BUKO A., SOBKOVIK-TABAKA I.
2011 Bodzia a new Viking Age cemetery with chamber graves, Antiquity 085 (December), <http://antiquity.ac.uk/projgall/buko330/>.
- CALLMER J.
1977 Trade beads and bead trade in Scandinavia ca. 800–1000 A.D., Acta Archaeologica Lundensia, series in 4°, no. 11, Bonn–Lund.
- CHUDZIAK W., BOJARSKI J., STAWSKA V.
2010a Rozdział 8. Wyposażenie pochówków [w:] Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 4), red. W. Chudziak, MSL, t. 5, Toruń, s. 79–103.
- CHUDZIAK W., BOJARSKI J., STAWSKA V.
2010b Rozdział 9. Chronologia [w:] Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 4), red. W. Chudziak, MSL, t. 5, Toruń, s. 105–120.
- CHUDZIAK W., STAWSKA V.
2006 Rozdział 8. Wyposażenie grobów. 8.2.1. Wyroby kamienne. 8.2.1.1. Biżuteria [w:] Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1), red. W. Chudziak, MSL, t. 3, Toruń, s. 62–64.
- CNOTLIWY E., ŁOSIŃSKI W.
1983 Chronologia absolutna [w:] Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe, red. E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 230–244.

CZWOJDA Ł.

2007 Peksy: próba interpretacji nacięć na wczesnośredniowiecznych monetach, WN, R. LI, z. 1, s. 1–28.

DĄBROWSKA E.

1997 Liturgia śmierci a archeologia: uwagi o wyborze miejsca pochowania, orientacji, ułożeniu ciała i jego ubiorze w średniowiecznej Europie łacińskiej, KH, R. 104, nr 4, s. 3–14.

DROZD A.

2005 Srebro niemonetarne z depozytu wczesnośredniowiecznego cmentarzyska szkieletowego w Kałdusie, woj. kujawsko-pomorskie. Przyczynek do interpretacji funkcji „skarbu” w grobie [w:] Do, ut, des — dar, pochówek, tradycja, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, FL, Spotkanie 7, Poznań, s. 189–198.

DROZD A.

2006 Rozdział 8. Wyposażenie grobów. 8.2.3. Wyroby bursztynowe. 8.2.3.1. Bizuteria [w:] Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1), red. W. Chudziak, MSL, t. 3, Toruń, s. 66–67.

DROZD A., JANOWSKI A.

2007 Wczesnośredniowieczny topór inkrustowany z miejscowości Pień na ziemi chełmińskiej [w:] Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego Wolin 4–6 sierpnia 2006, red. M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk, Toruń, s. 106–127.

DZIEDUSZYCCY B. I W.

2002 Średniowieczne i nowożytnie dary monetarne złożone w pochówkach kościoła św. Piotra w Kruszwicy [w:] Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej, red. C. Buško, J. Klápšte, L. Leciejewicz, S. Moździoch, Wrocław–Praha, s. 281–297.

DZIEDUSZYCKI W.

1995 Kruszcze w systemach wartości i wymiany społeczeństwa Polski wczesnośredniowiecznej, Poznań.

FIRLET J.

2006 Krzesiwo dwukabłąkowe [w:] Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII. Katalog wystawy, koncepcja i red. merytoryczna E. Firlet, współpr. Z. Miśtał, Kraków, s. 287, poz. 14.

GABRIEL I.

1991 Handel und Fernverbindungen [w:] Starigard/Oldenburg. Ein slawischer Herrschersitz des frühen Mittelalters in Ostholstein, hrsg. von M. Müller-Wille, Neumünster, s. 251–278.

GARDELA L., KAJKOWSKI K.

2014 Groby podwójne w Polsce wczesnośredniowiecznej. Próba rewaluacji [w:] Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie, AAL, nr 60, red. T. Kurasiński, K. Skóra, Łódź, s. 103–120.

GĄSOWSKI J.

1950 Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnienia południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu, MW, t. 2, s. 71–175.

GORCZYCA K., OLIŃSKA K.

1989 Cmentarzyska wczesnośredniowieczne w Bilczewie i Ruminie woj. konińskie, Zeszyty Muzealne Muzeum Okręgowego w Koninie, t. 1, s. 49–68.

GORCZYCA K., SCHELLNER K.

2012 Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Bilczewie, pow. Konin. Archeologiczne badania ratownicze na terenie odkrywki „Drzewce” KBW Konin, Konin.

GRÄSLUND A.S.

1984 Schellen [w:] Birka II:1, Systematische Analysen der Gräberfunde, hrsg. von G. Arwidsson, Stockholm, s. 119–123.

HENSEL W.

1987 Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna, Warszawa.

HENSEL W., BRONIEWSKA A.

1961 Starodawna Kruszwica. Od czasów najdawniejszych do roku 1271, Wrocław.

HILCZERÓWNA Z.

1956 Ostrogi polskie z X–XIII wieku, Poznań.

HILCZER-KURNATOWSKA Z., KARA M.

1994 Die Keramik vom 9. Bis zur Mitte 11. Jahrhunderts in Großpolen [w:] Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert, t. I, Brno, s. 121–141.

JASKANIS D.

2008 Świątek. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu, Warszawa.

KARA M.

1991 Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami z uzbrojeniem z terenu Wielkopolski [w:] Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej, red. L. Leciejewicz, Wrocław–Warszawa, s. 99–120.

KARA M.

1992 Siły zbrojne Mieszka I. Z badań nad składem etnicznym, organizacją, dyslokacją drużyny pierwszych Piastów, KW, nr 3, s. 33–47.

KARA M.

1998 Wczesnośredniowieczny grób uzbrojonego kupca z miejscowości Ciepłe [w:] Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum, Poznań, s. 505–524.

KARA M.

2006 W kwestii pochodzenia wczesnośredniowiecznych osełek z fyllitu odkrytych na ziemiach Polski północno-zachodniej — głos w dyskusji [w:] Świat Słowian wczesnego średniowiecza, red.) M. Dworaczyk, A.B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski, Szczecin–Wrocław, s. 395–404.

KAŹMIERCZYK J.

1978 Podkowy na Śląsku w X–XIV wieku. Studia z dziejów kultury materialnej, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

KAŹMIERCZYK J.

1990 Kamień w kulturze Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu w wiekach X–XIII, Wrocław–Warszawa.

KAŹMIERCZYK J. SACHANBIŃSKI M.

1978 Studium o produkcji wyrobów z kamieni szlachetnych w X–XII wieku, na Śląsku, KHKM, 26 (4), s. 465–495.

KIERSNOWSKI R.

1960 Pieniądz kruszcowy w Polsce wczesnośredniowiecznej, Warszawa.

KIRPICZNIKOW A.N.

1966 Driewnierusskoje orużje. Kopia, sulicy, topory, buławy, kistieni, Moskwa–Leningrad.

KNORR H.

1938 Die slawischen Messerscheidenbeschläge, Mannus, Bd. 30, s. 479–545.

KÓČKA-KRENN H.

1993 Bizuteria północno-zachodniosłowiańska we wczesnym średniowieczu, Poznań.

KOPERKIEWICZ A.

2005 Wczesnośredniowieczne dary grobowe w kontekście symboliki chrześcijańskiej [w:] Do, ut, des — dar, pochówek, tradycja, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, FL, Spotkanie 7, Poznań, s. 269–291.

KORDAŁA T.

2011 Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe na wzgórzu Krasino w Smorzewie w powiecie sierpeckim, Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku 19, s. 44–59.

KOSTRZEWSKI J.

1962 Kultura prapolska, Warszawa.

KOTOWICZ P.N.

2014 Topory wczesnośredniowieczne z ziem polskich. Katalog źródeł, Rzeszów.

KRZYSZOWSKI A.

1992 Wstępne wyniki badań archeologicznych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku szkieletowym z X/XI–XI wieku w miejscowości Sowinki, gm. Mosina, woj. poznańskie, stan. 23A, WSA, t. I, s. 83–102.

KRZYSZOWSKI A.

2014 Naczynia ceramiczne i wiaderka klepkowe z wczesnopiastowskiego cmentarzyska w Sowinkach k. Poznania [w:] Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie, AAL, nr 60, red. T. Kurasiński, K. Skóra, Łódź, s. 137–158.

KUFEL-DZIERZGOWSKA A.

1975 Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Polsce Środkowej, PiM MAE Ł SA, nr 22, s. 373–389.

KURASIŃSKI T.

2005 Topory typu M w grobach na terenie Polski wczesnośredniowiecznej — próba oceny znalezisk [w:] *Do, ut des — dar, pochówek, tradycja*, FL, Spotkanie 7, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań, s. 199–224.

LACHOWICZ F.

1957 Wczesnośredniowieczne krzesiwa Opola, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego*, ser. A, nr 8, *Archeologia Śląska*, t. I, s. 197–200.

LECIEJEWICZ L., ŁOSIŃSKI W.

1960 Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Młodzikowie w pow. średzkim, FAP, vol. XI, s. 104–165.

ŁĘGA W.

1930 Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk, Toruń.

ŁOSIŃSKI W.

1996 Menkendorf. Typ ceramiki [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskiej*, Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku XII wieku, t. VIII/2, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 435–439.

ŁOSIŃSKI W., ROGOSZ R.

1983 Zasady klasyfikacji i schemat taksonomiczny ceramiki [w:] *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe*, red. E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 202–226.

MAKAROW N.A., KRASNIKOWA A.M., ZAICEWA I.E.,

2013 Sriedniewiekowyj mogilnik Szekszowo w Suzdalskom opolje: spustia 160 let posle raskopok A.S. Uwarowa, *Kratkije Soobszczenija Instituta Archeologii*, Wypusk 230, s. 219–233.

MARKIEWICZ M.

2006 Wyroby szklane [w:] *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie*, red. W. Chudziak, MSL, t. 3, Toruń, s.107–136.

MARKIEWICZ M.

2008 Bizuteria szklana z wczesnośredniowiecznych cmentarzysk strefy chełmińsko-dobrzyńskiej, MSL, tom 4, Toruń.

MIŚKIEWICZ M.

1969 Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce, MW, t. VI, s. 241–301.

MIŚKIEWICZOWA M.

1982 Mazowsze płockie we wczesnym średniowieczu, Płock.

MONS SANCTI LAURENTI

2010 Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 4), red. W. Chudziak, t. 5, Toruń.

MUSIANOWICZ K.

1948–1949 Kabłączki skroniowe — próba typologii i chronologii, ŚW, t. 20, s. 115–232.

NADOLSKI A.

1954 Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku, Łódź.

NÄSMAN U.

1991 Grav og økse. Mammen og den danske vikingetid's våbengrave [w:] Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid, red. M. Iversen, U Näsman, J. Vellev, Højberg, s. 163–180.

PETERSEN J.

1919 De Norske Vikingesverd. Kristiania.

POKLEWSKI T.

1959 Przedmioty codziennego użytku [w:] Cmentarzysko z XI wieku w Lutomierniku pod Łodzią, Acta AUL, nr 7, s. 89–100.

PORZEZIŃSKI A.

2006 Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe na stanowisku 2a w Cedyni, województwo zachodniopomorskie, Szczecin.

RATAJCZYK Z.

2013 Jednak ostrogi — brązowe okucia typu lutomiernikowego w świetle najnowszych badań na cmentarzysku w Ciepłym, gm. Gniew, SIA, t. LIV, s. 287–305.

RAUHUT L.

1973 Cmentarzysko w Tańsku-Przedborach, pow. Przasnysz, WA, t. 38, s. 383–441.

RĘBKOWSKI M.

2006 Kilka uwag w sprawie genezy orientacji pochówków szkieletowych we wczesnym średniowieczu [w:] Świat Słowian wczesnego średniowiecza, red. M. Dworaczyk A.B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski, Szczecin–Wrocław, s. 515–520.

RĘBKOWSKI M.

2014 Cmentarz w chrześcijańskiej przestrzeni średniowiecza [w:] Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie, AAL, nr 60, red. T. Kurasiński, K. Skóra, Łódź, s. 191–196.

ROGOSZ R.

1983 Obróbka i zastosowanie żelaza [w:] Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe, red. E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński, Wrocław, s. 262–267.

ROZMUS D.

2006 Wczesnośredniowieczna ceramika szkliona z Dąbrowy Górniczej-Łośnia. „Skarb hutnika”, Kraków–Dąbrowa Górnicza.

RUUSUVUORI A.

2009 Puukon Historia, Helsinki.

SACHANBIŃSKI M., KOĆKA-KREZ H., SKOCZYŁAS J., GIRULSKI R.

2014 Gemstones from the ducal fortified settlement of Poznań (10th/11th century) in the light of gemological studies and micro-Raman spectroscopy, SIA, t. LV, s. 145–169.

STENBERGER M.

1961 Die Gräberfeld bei Ihre im Kirchspiele Hellvi auf Gotland. Der wikingereitliche Abschnitt, AA, vol. 32, s. 1–134.

STEPPUHN P.

1998 Die Glasfunde von Haithabu, Ausgrabungen in Haithabu, Bericht 32, Neumünster.

SZTYBER A., WOŹNIAK M.

2012 Monety z cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Modlnicy, stan. 5, gm. Wielka Wieś, pow. krakowski, *Notae Numismaticae*–Zapiski Numizmatyczne, t. VII, s. 211–218.

TALARCYK-ANDRAŁOJC M.

2010 Wyniki archeologicznego rozpoznania powierzchniowego na obszarze projektowanej eksploatacji złoża kruszywa naturalnego „Gołuń KR” w m. Gołuń, gm. Pobiedziska, woj. wielkopolskie w 2010 r., maszynopis (archiwum PKZ Poznań).

TALARCYK-ANDRAŁOJC M., ANDRAŁOJC M.

2012 Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na obszarze projektowanej eksploatacji złoża kruszywa naturalnego „Gołuń KR” (Gołuń stan. 23/24), gm. Pobiedziska, woj. wielkopolskie w 2011 r. maszynopis (archiwum PKZ Poznań).

WACHOWSKI K.

2006 Funkcja okuć typu lutomińskiego, *AP*, t. 51, s. 155–161.

WEINKAUF J.

2006 Rozdział 8. Wyposażenie grobów. 8.2.6 Wyroby ceramiczne. 8.2.6.1. Naczynia [w:] *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1)*, red. W. Chudziak, *MSL*, t. 3, Toruń, s. 136–137.

WEINKAUF M.

2006 Rozdział 8. Wyposażenie grobów. 8.2.4. Wyroby metalowe. 8.2.4.2. Narzędzia [w:] *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1)*, red. W. Chudziak, *MSL*, t. 3, Toruń, s. 84–104.

WHEELER R.E.M.

1927 *London and the Vikings*, London.

WRZESIŃSKA A.

2008 Ekspertyza antropologiczna materiału kostnego z miejscowości Gołuń gmina Pobiedziska, powiat poznański, *SL*, t. IX, s. 399–405.

WRZESIŃSKA A.

2012 Opracowanie badań antropologicznych wczesnośredniowiecznego cmentarzyska birytualnego w Bilczewie, stan. 1 [w:] K. Gorczyca, K. Schellner, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Bilczewie, pow. Konin, Konin*, s. 113–125.

WRZESIŃSKI J.

1989 *Cmentarzysko szkieletowe w Dziekanowicach, gm. Łubowo, st. 2, SL*, t. I, s. 103–146.

WRZESIŃSKI J.

2000 Noże żelazne w grobach na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Dziekanowicach, *SL*, t. 6, s. 91–124.

WRZESIŃSKA A, WRZESIŃSKI J.

2014 Kto się nie leni, zrobi złoto z kamieni — osełki w grobach wczesnego średniowiecza [w:] Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie, AAL, nr 60, red. T. Kurasiński, K. Skóra, Łódź, s. 197–224.

ZAITZ E.

2006 Żelazne krzesiwo [w:] Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII. Katalog wystawy, koncepcja i red. merytoryczna E. Firlet, współpr. Z. Miśtał, Kraków, s. 288, poz. 15.

ZOLL-ADAMIKOWA H.

1966 Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski, cz. I. Źródła, Wrocław–Warszawa–Kraków.

ZOLL-ADAMIKOWA H.

1971a Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski, cz. II. Analiza, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

ZOLL-ADAMIKOWA H.

1971b Próba periodyzacji wczesnośredniowiecznych praktyk pogrzebowych w Polsce, AP, t. XVI, s. 541–556.

ŻAK J.

1967 „Importy” skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku (część analityczna), Poznań.

ŻYGULSKI Z. JUN.

1982 Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu, wyd. II, Warszawa.

---

*The Early Medieval Row Cemetery in Gołuń,
the Pobiedziska Commune, the Wielkopolskie Voivodeship*

Summary

This work discusses the results of rescue excavations in the Early Medieval row cemetery in Gołuń, the Pobiedziska Commune. 17 ares were examined, out of which the necropolis took up the area of 13.21 ares. Prehistoric and Late Medieval finds were also recorded in the cemetery.

The cemetery in Gołuń is situated in the Gniezno Lake District, in an area which is pretty diversified with regard to its hypsometry. There are a few more prominent rises of terrain, and one of these, located near a small watercourse, was occupied by the examined necropolis (Fig. 1).

All immovable features and finds related to the cemetery were discussed in detail in the catalogue. The catalogue is divided into two principal parts — one of which contains descriptions of graves, including those preserved in situ and destroyed, while the other discusses the remaining features found within the necropolis: empty grave pits and bonfires.

All the graves contained inhumation burials and the dead were buried directly at the bottom of grave pits (perhaps in one case the body was covered with bog soil). 42 graves in situ containing one burial in each were discovered. Further discoveries included 1 grave with the remains of 2 persons as well as bones belonging to 10 individuals, which came from destroyed graves. Almost all out of the 44 burials which were not destroyed were located along the E–W axis or with some deviation to the N and S from it, according to the alignment of the grave pits. The arrangement of skeletons from two graves (24 and 38) which are aligned along the N–E axis is at variance with this principle. Furthermore, these two graves disturb the row arrangement of the cemetery. On the other hand, one can see some sort of regularity for the cemetery in Gołun, as women were deposited with their heads to the west and men — with their heads to the east. The anthropological analysis demonstrates that most of the dead were men (26 persons — c. 48%), while the women were buried in 14 graves (nearly 26%). Persons whose sex was not assessed constituted about 26% altogether, including children. The nature of the grave inventories (recorded in c. 61.5% of graves) and the co-occurrence of given funds were analysed (Tables 1–2). Deformations of bone materials (e.g., a successful skull trepanation was recorded) as well as the stratigraphy of this basically single-layer cemetery are also discussed.

In the work an analysis of all the portable finds discovered in the cemetery was carried out. 3 groups of finds were isolated: artefacts and tools of daily use (knives — 17 items in the graves and 1 in a secondary deposit; a bronze fitting of a leather knife sheath, vessels — 4 in the graves, 1 in the top of an empty grave pit, 1 in a secondary deposit; 2 staved buckets with iron rims; 4 phyllite whetstones; 1 double fire striker; an iron hoof; a clay spindle whorl, an iron awl and 4 artefacts with unclear functions), weaponry (a Type M iron axe and two pairs of spurs belonging to Type I:2 according to Hilczarówna, including one with a pair of buckles) and ornaments (2 silver temple rings; 2 necklaces having 9 beads each — Tab. 3, including 2 mosaic beads; a bronze bell-shaped pendant) and a single find — a silver clump.

Concerning other features discovered in the area of the cemetery in Gołun, 5 features were classified as unused grave pits based on their formal traits, while one of these may have been a cenotaph (a vessel was found in the top of this feature). Another two features — bonfires, which did not disturb graves but overlapped them — are believed to have been related to post-funeral ceremonies.

C14 dating (AD 985–1043, cf. Fig. 21) demonstrates that the functioning of the cemetery in Gołun should be dated to between the late 10th and the mid-11th c. This is also coherent with the results of a typological-chronological analysis of the discovered finds: such as first of all the Type M axe (finds from Greater Poland are dated to the first half of the 11th c.), Type I iron spurs (chiefly dated to the 10th–mid-11th c. in Central and Northern Europe), and a silver bead taken from an earring of Type Świątki, which were in use from the mid-10th to the late 11th c., or perhaps only to the mid-11th c. Two glass polyhedral mosaic beads with a few groups of “eyelets,” probably coming from Scandinavia or Rus’, are dated to about 1000 and they belong to artefacts with a more precise chronology among those found in the “Gołun” necropolis. Both temple rings found in the cemetery are dated to between c. the mid-10th c. and the early (?) 13th c. However, their small dimensions (Variant A according to Kóčka-Krenz) rather suggest the first half of this period. Furthermore, the co-occurrence of clay vessels of the Type Menkendorf-Szczecin and Type Vipperov demonstrate that we are dealing with partially slow-wheel made forms which became obsolete and the occurrence

of fully slow-wheel made vessels. Therefore, it is justified to propose the first half of the 11th c. as the chronology for the pottery finds. Phyllite whetstones have one quality which confirms the assumed chronology of the cemetery, as in the Baltic Sea zone they have been most commonly discovered among finds from the 10th–11th c. Bronze bell-shaped pendants and staved buckets with iron rims are most often recorded in Poland in necropolises dated to the 10th/11th–11th c. The remaining artefacts, such as the fire striker, the hoof, some other types of beads and the bronze fitting of the leather sheath of a knife, although having a broader chronology, are also discovered in grave inventories which are contemporary to the cemetery in Gołuń. Furthermore, the fittings of knife sheaths with extended upper parts (as it is the case with the Gołuń find) occurred already in finds from early phases in Birka. The sparse stratigraphic relations between the graves, their low number and the relatively small area of the necropolis also suggest that it was in use for a rather short period of time.

The necropolis in Gołuń belongs to a type of Early Medieval row cemeteries, which were not located next to churches. It is possible to isolate two zones of this burial ground. The main one — the southern, western and northern parts — consisted of 4 rows, running from the north to the south. However, the arrangement of some parts (especially the central one) is disturbed (Fig. 5). The cemetery with such a spatial layout is adjoined from the south-east by a much smaller cluster of 17 graves (2–3 rows), some of them overlapping each other. Within these two main parts of the necropolis one could make an attempt at isolating smaller units of division. This brings some order and reveals a better spatial organisation of the cemetery in Gołuń. This is a hypothetical division, as no traces of fences were recorded in the course of excavation works. When analysing the positions of the graves in the cemetery in Gołuń one can isolate as many as 10 such smaller zones/quarters, which were marked with Roman letters from I to X (Fig. 22). The central part of the necropolis in Gołuń is taken up by Quarter I, with dimensions of c. 8 × 10 m. Only 4 graves were located in it, but they stand out with regard to their grave furnishings. In an empty square which can be seen in the centre of the southern part of the cemetery in Gołuń, no remains were discovered, which could imply an existence of any structure fulfilling a role of a sacral building, e.g., a small wooden church or a cemetery chapel.

On the basis of the number of discovered graves and taking the data on destroyed burials into consideration, one can suppose that the cemetery was used by a small local community for some dozen years. Among the finds which were recorded together with the burials of the dead, one's attention is attracted to grave goods which testify to the formation of a group of warriors, related to the Early Piast monarchy — which was coming into existence at that time. There is no doubt that two women buried with necklaces composed of 9 beads each, belonged to the group of wealthier members of the community using the necropolis. The knife in a leather sheath which is fitted with a bronze sheet with rich ornamentation, which was found in Grave 30, should also be regarded as a luxurious artefact.

The analysis of the Archaeological Record of Poland's research results, demonstrated that the cemetery is situated on the edge of an area which was used in an enormously intensive manner in the Early Middle Ages. The cemetery in Gołuń was probably one of the burial grounds which were used by this broader community, inhabiting the mentioned settlements.